

Selye János Egyetem
Bratislavská cesta 3322.,
945 01 Komárno
Tóth János rektor
Tel.: 00421-35-6408 853
E-mail: sje@selyeuni.sk

Konstantin Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara
Dražovská cesta 4., 949 74 Nitra
Szekeres László dékán
Tel.: 00421-37-6408 853
E-mail: dfss@ukf.sk

Comenius Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Gondova 2., 818 01 Bratislava
Csehy Zoltán tanszékvezető
Tel.: 00421-2-593-39-484
E-mail: kmjl@fphil.uniba.sk

Ára: 3 €

Új könyveink:

Baki Attila–Gyurovsky László: Kényszer hatása alatt. A (cseh)szlovákiai magyarság története a számok tükrében. Népszámlálások, választások és iskolák 1919–2024. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2024, 352 p. /Nostra Tempora, 34./

Botiková, Marta–Deáky, Zita: The Life of Women in Slovakia and Hungary (1955–1989). As seen by two women ethnologists. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2024, 304 p., /Interethnica, 12./

Lampl, Zsuzsanna: Hungarian parties and voters. The stormy beginnings of Hungarian politics in Slovakia following the regime change in 1989. Budapest, Hungarian Academy of Sciences – Fórum Minority Research Institute, 2025, 168 p.

Liszka József (összeáll.): Acta Ethnologica Danubiana 26. Az Etnológiai Központ Év-könyve / Ročenka Výskumného centra európskej etnológie / Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2024, 344 p.

Liszka, József: Bezhraničnosti. Etnologicko-folkloristické aspekty (nielen) kultúry na maďarsko-slovenskom etnickom rozhraní. Šamorín–Komárno, Fórum inštitút pre výskum menšín, 2025, 336 p.

Mrva Marianna (összeáll.): Identitás- és támogatáspolitikák, kulturális fogyasztás és médiahasználat. Interdiszciplináris tanulmányok a szlovákiai magyar kulturális mezőről. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2022, 160 p. /Nostra Tempora, 33./

Öllös László (et al.): A szlovákiai magyarok értékrendje és annak változásai. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2025, 224 p. /Disputationes Samarienses, 12./

Popély Árpád–Simon Attila: Magyar parlamenti képviselőt Csehszlovákiában. Magyar nemzetiségű képviselők a prágai és a pozsonyi parlamentben 1918–1992. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2024, 304 p.

Simon Attila: Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2023, 248 p. /Nostra Tempora, 30./

Sipos Szilvia (összeáll.): A Szlovákiai Magyar Levéltár kalauza. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2024, 120 p.

A szerkesztőség címe:

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Parková 4, 931 01 Šamorín
www.forumszemle.eu
E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk

Fórum Társadalomtudományi Szemle

A tartalomból:

Keresztes Csaba

A magyar–csehszlovák kulturális kapcsolatok 1975. évi helyzetéről

Gyurgyík László

A magyar nemzetiségűek településszerkezeti változásai a 2011. és a 2021. népszámlálás alapján

Hushegyi Gábor

A *FORUM* (1931–1938) képzőművészeti, építészeti és építőipari folyóirat művészet- és kultúrtörténeti jelentősége

Tárnok Balázs

A Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányának tevékenysége az alapítástól 1995-ig

Korpás Árpád

A két világháború közti csehszlovákiai és magyarországi történelemtankönyvek Pozsony-narratíváinak vizsgálatához

Verebélyi Kincső

A népművészet mítosza

Simon Attila

Egy politikus kontúrjai
Egy Esterházy János-kötet kapcsán

Nekrológ

Liszka József

Voigt Vilmos
(1940–2025)

Könyvek

Csehy Zoltán
Godzsák Attila
recenziói

2025

3

**FÓRUM KISEBBSÉGGUTATÓ
INTÉZET**

Parková 4., 931 01 Šamorín
Tel.: +421 908 400 441
E-mail: simon.attila@foruminst.sk
Simon Attila igazgató

**A Fórum Kisebbségkutató Intézet
Könyvtára – Bibliotheca Hungarica**

Parková 4., 931 01 Šamorín
Tel.: +421 908 400 498
E-mail: roncz.melinda@foruminst.sk
Roncz Melinda igazgató

**A Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központja – Komárom**

P. O. Box 154., 945 01 Komárno 1
Tiszti pavilon, Hradná 2., Komárno
Tel.: +421 908 400 435
E-mail: liskajozsef@azet.sk
Liszka József igazgató

Gramma Nyelvi Iroda

Parková 4., 931 01 Šamorín
E-mail: gramma@foruminst.sk
Lanstyák István irodavezető

A folyóirat megrendelhető és előfizethető az intézet elektronikus könyvesboltjában: [forumeshop.sk](#)

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGyedÉVENKÉnt MEgJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XXVII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Gyurgyík László (Komárom, Szlovákia), **Hunčík Péter** (Dunaszerdahely, Szlovákia),
Lampl Zsuzsanna (Nitra, Szlovákia), **Lanstyák István** (Pozsony, Szlovákia),
Liszka József (Komárom, Szlovákia), **Mészáros András** (Pozsony, Szlovákia),
Simon Attila (Somorja, Szlovákia), **Vajda Barnabás** (Komárom, Szlovákia),
Végh László (Somorja, Szlovákia).

Nemzetközi szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Csíkszereda, Románia), **Csergő Zsuzsa** (Kingston, Ontario, Kanada),
Csernicskó István (Beregszász, Ukrajna), **Fedinec Csilla** (Budapest, Magyarország),
Holger Fischer (Hamburg, Németország), **Susan Gal** (Chicago, USA), **Kovács Attila**
(Lendva, Szlovénia), **K. Lengyel Zsolt** (Regensburg, Németország), **Petteri Laihonen**
(Jyväskylä, Finnország), **Laczó Ferenc** (Maastricht, Hollandia), **Szarka László**
(Budapest, Magyarország), **Andrej Tóth** (České Budějovice, Csehország).

Angol fordítás
HARASZTI ILDIKÓ
Korrektúra
RONCZ MELINDA

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek.

Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett.

Az MTA Történettudományi Bizottsága által elismert teljes értékű publikációs hely.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adepta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 500 • Ár: 3 € • 2025. szeptember • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 500 • Cena: 3 € • september 2025 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

TARTALOM

Tanulmányok

KERESZTES CSABA

Pillanatelvétel a magyar–csehszlovák kulturális kapcsolatok 1975. évi helyzetéről	5
---	---

GYURGYÍK LÁSZLÓ

A magyar nemzetiségűek településszerkezeti változásai a 2011. és a 2021. évi népszámlálás adatai alapján	41
--	----

HUSHEGYI GÁBOR

Modernizmus – modern klasszicizmus – új realizmus. A <i>FORUM</i> (1931–1938) képzőművészeti, építészeti és építőipari folyóirat művészet- és kultúrtörténeti jelentősége a cseh–szlovák és magyar értelmezési keretben	67
---	----

TÁRNOK BALÁZS

Felvidéki magyar „lobbi” Amerikában. A Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányának tevékenysége az alapítástól 1995-ig	113
---	-----

KORPÁS ÁRPÁD

Történelmi leckék Pozsonyról. Szempontok a két világháború közti csehszlovákiai és magyarországi történelemtankönyvek Pozsony-narratíváinak vizsgálatához	131
---	-----

VEREBÉLYI KINCSŐ

A népművészet mítosza	153
-----------------------------	-----

Közlemények

SIMON ATTILA

Egy politikus kontúrjai. Megjegyzések egy Esterházy János-kötet kapcsán	175
--	-----

Nekrológ

LISZKA JÓZSEF
...nélkülük élni? Olvasólámpák öröklángjai 189

Könyvek

CSEHY ZOLTÁN
Kozák Dániel–Tamás Ábel (szerk.): A sokhangú Aeneis. Tanulmányok
Vergilius eposzáról és recepciójáról 194

GODZSÁK ATTILA
Magos Gergely: Árjásítás, államosítás, szovjetizálás. A polgári
gyógyszerészet felszámolása Magyarországon 1938–1956 196

KERESZTES CSABA

Pillanatfelvétel a magyar–csehszlovák kulturális kapcsolatok 1975. évi helyzetéről

CSABA KERESZTES

A Snapshot of the Hungarian–Czechoslovak Cultural Relations in 1975

Keywords: Hungarians in Czechoslovakia; internationalism; Slovak nationalism; Soviet bloc; cultural and educational relations

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i3.01>

A második világháború befejezése utáni harmincadik év már az államszocialista időszak „érett” korszakához számíthat – mind Magyarországon, mind pedig az ekkorra már konszolidálódottnak tekinthető Csehszlovákiában. Ha csak a korabeli magyar szervek által keletkeztetett beszámolókat vizsgálánk, akkor a két ország viszonylatában kisebb nehézségek jelzésén kívül az alapvetően jó kapcsolatrendszerre, az internacionalista szellemű együttműködésre találunk adatot. A magyar–csehszlovák oktatási és kulturális érintkezés éppen ötven évvel ezelőtti helyzetének – adott időpillanatú – felmérését, pontosabb megismerését azonban négy, a csehszlovákiai magyarság köréből érkezett beadvány segíti.¹ Ez utóbbiak mást tartalmaznak, mint a kincstári optimizmust sugárzó beszámolók és formális összefoglalók. A hivatalból készült tájékoztatók tartalma és a valóság közötti kontrasztot az elszakított magyarság tagjainak levelei alapján lehet helytállóbb módon érzékeltetni.

Ez a kerek év más szempontokból is érdekes. Az 1945. évi „felszabadulási” évforduló átfogó megünneplése (melynek voltak közös magyar–csehszlovák rendezvényei is)² inkább szimbolikusan tekinthető, míg az ekkor már élesen jelentkező magyarországi gazdasági problémák érdemben hatottak ki a kulturális kapcsolatok alakulására, természetesen főleg annak volumene szempontjából.

1 Rajtuk kívül ebben az évben Janics Kálmán is felszólalt a „tudományos irodalom és publicisztika köntösében [zajló] magyarellenes uszítással” szemben, a magyar iskolások számának csökkentése ellen, és a „magyar nemzetiség kulturális degradálása” megállítása érdekében. Levelét azonban csak csehszlovákiai intézményeknek küldte meg.

2 Például a Prágában a „nemzetiségi kérdés megoldásáról” rendezett tudományos értekezlet.

A magyarországi kulturális szervek³ iratanyagainak összevetésével alapvetően feltérképezhető az 1970-es évek közepének művelődési kapcsolattörténete, és egy rendkívül érzéketlen történeti kép tárul elénk.

A magyar–csehszlovák kulturális együttműködés kivonata

1963-ban hozták létre a Magyar–Csehszlovák Kulturális és Oktatási Munkabizottságot (továbbiakban: Munkabizottság) mint a két ország vonatkozó kapcsolatainak koordinálására hivatott testületet. A Munkabizottság 1969 és 1972 között nem ült össze, ezt követően azonban rendszeresen tanácskozott.⁴ A lefolytatott tárgyalások alapján kialakított, meghatározott időszakra szóló, elvi jellegű munkaterveken nyugodott a két ország együttműködése, ugyanakkor a végrehajtásban számos szervezet részt vehetett, azok közvetlen tevékenységét 1975-ig nem szabályozták.

Az 1970-es évek közepén a legtöbb vitát az ún. kontingensek kérdése váltotta ki. A reciprocitás elvére emlékeztető eljárás ugyanakkora „mennyiségű” terméket vagy szolgáltatást engedett a másik ország területére bevinni, mint amennyit az átadott – tekintet nélkül a nemzetiségek számarányával összefüggő igényekre, vagyis az eltérő volumenre.

A magyar fél igyekezett a saját maga által átadni kívánt kontingenst növelni (összhangban a csehszlovákiai magyarság által támasztott kereslettel), míg a csehszlovák fél ezt igyekezett megakadályozni.

Mind a Munkabizottság ülésein, mind pedig az azon kívüli egyeztetéseken folyamatosan napirenden volt a budapesti és a prágai kulturális intézetek (a tervezett „kulturcentrumok”) tevékenységének szabályozása is, működésük realizálása. E neuralgikus ügy elemzése túlmutat e tanulmány keretein, itt csak az emelendő ki, hogy a csehszlovák fél ezek esetében is ragaszkodott a kontingensek egyenlőségének elvéhez, melyet a magyar fél már csak azért sem tudott elfogadni, mert a magyar kirendeltség forgalma jelentősen meghaladta a hasonló, budapesti csehszlovák intézmény forgalmát. Ezért a tárgyalások alatt a keresletnek megfelelő szállítások mellett foglaltak állást.⁵

3 Magyarországon 1975-ben két minisztérium foglalkozott művelődési jellegű ügyekkel: a Kulturális Minisztérium és az Oktatási Minisztérium. A megnevezésük alapján illetékességi területük kézenfekvő. Mellettük még a Kulturális Kapcsolatok Intézete, valamint részben a Külügyminisztérium végzett nemzetközi jellegű kulturális diplomáciai tevékenységet. A KULTURA Külkereskedelmi Vállalat gazdasági jellegű szerv volt.

4 MNL OL XIX-I-7-y-2. tétel-MF2656-1975.

5 MNL OL XIX-I-7-z-0073/7/1975. A jelentés fogalmazványában még szereplő, a végleges változatból kihúzott szövegrészekben a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségét is megemlítették mint kapcsolattartó szervezet, valamint törölték a következő mondatot: „Számunkra rendkívül kellemetlen, amikor az államközi kapcsolatok keretein kívül szervezett

Ezek mellett a magyar fél 1974 közepétől igyekezett bevinni a megállapodásokba a nemzetiségek speciális igényrendszerét. Ez utóbbinak sem volt könnyű útja.

A megindított intézkedési folyamattal a két ország nemzetiségi jellegű kulturális kapcsolatait kívánták új formába rendezni, mégpedig részletes munkaterv alapján zajló, nevesített intézmények által szervezett és egyben ellenőrzött keretek közé. (Ezzel egyetemben az egész kulturális kapcsolatrendszer végrehajtásának gyakorlatában igyekeztek erősíteni a nemzetiségi jelleget.) A magyar javaslatra adott szlovák válasz kezdetben pozitív és elfogadó volt, ám az érintkezésbe be kívánták vonni a Matica slovenskát is. Ezt a magyar fél érezhető ellenérzéssel fogadta,⁶ ennek ellenére nem tettek ellenvetést, ugyanis azzal, hogy az állami szerveken keresztül és tudomásával valósulnak meg az immár munkaterven alapuló programok, elkerülhetőnek véltek minden nemkívánatos tevékenységet. A szlovákiai magyarok támogatását a (magyar) Kulturális Minisztériumon keresztül tervezték közvetlenül intézni („mi az állami szerveken keresztül általában a nemzetiségi kulturális tevékenységet, de a CSEMADOK-ot is kívánjuk támogatni” – tették hozzá). Kihangsúlyozták a „nemzetiségek kulturális támogatása az általános kölcsönösségen belül a szükségleteknek megfelelően történjék és ne merev számbeli kölcsönösség alapján” elvét is.⁷

Az együttműködés új alapokra helyezéséhez mindenképpen szükségesnek látszott az állami vezetők személyes megbeszélése. Ennek előkészítéséhez már 1974 nyarán hozzáláttak, de a tényleges találkozó létrejötté egy éven át húzódott – csak kisebb mértékben a magyar fél hibájából. Rácz Olivér⁸ szlovák kulturális miniszterhelyettes egy ízben elismerte, hogy a szlovák minisztérium vezetése igyekszik elodázní a találkozót, és ő maga – magyar származású lévén – egyedül nem tárgyalhat.⁹ (Rácz egy másik beszélgetés során mindehhez hozzátette: „...minisztere gyakran kap olyan jelzést, amely szerint Magyarországon nagyon sokan még ma is úgy beszélnek a szlová-

magyarországi együttesek, művészek szlovákiai szereplése kapcsán itt-ott problémák merülnek fel.” (Uo.)

- 6 A fenntartásai a Matica korábbi „nacionalista megnyilvánulásaira”, a magyarországi szlovákoknak az emigrációval való azonos kezelésére stb. vonatkoztak, és ezen aggályait a személyes találkozó alkalmával kívánták kifejtetni.
- 7 MNL OL XIX-I-7-z-0073/2/1975.
- 8 Rácz Olivér (1918–1997), író, költő, műfordító. Szegeden polgári iskolai, Pozsonyban gimnáziumi tanári diplomát szerzett, a Komenský Egyetemen doktorált 1971-ben. 1945 és 1953 között alkalmi állásokat töltött be. Ekkor visszatérhetett eredeti foglalkozásához, és a kassai magyar gimnázium tanára, 1955-től igazgatója lett. 1969 és 1974 között az iskolaügyi, 1974 és 1978 között a kulturális miniszter helyettese volt. 1978-tól nyugdíjas.
- 9 A tárgyalásra kijelölt Jozef Mravík miniszterhelyettes – a magyar fél véleménye szerint – „nem mentes a szlovák nacionalizmustól, s mint ilyen, valószínű, nem szívesen tárgyal nemzetiségi kérdésekről magyarországi partnerével”. (MNL OL XIX-I-7-z-0073/2/1975.)

kiai magyarságról, mint sajnálatra méltó, »elveszett« nemzetiségről. Néhány helytelen felfogással ő is találkozott, s maga sem érthet egyet az olyan magyarországi megnyilatkozásokkal, melyek szerint egyes itteni magyarokat mártíroknak kell tekinteni. Az itteni magyarság feletti siránkozás – amely többnyire még az első Csehszlovák Köztársaság-beli állapotok tudati maradványa – csak árt az itteni magyarságnak. Konkrétan nem nevezte meg, kik azok, de utalt arra, hogy egyes, rendszeresen ide látogató magyarországi személyek nem jó szolgálatot tesznek az itteni magyarság ügyének. [Annyit megjegyzett, hogy szlovákiai tartózkodása alatt Czine Mihály¹⁰ sem azokban a körökben mozog, ahol tevélegesen hozzájárulhatnak a két ország közötti kulturális kapcsolatok erősítéséhez.] Az itteni szlovák vezetők a fentiekből arra a következtetésre jutnak, illetve arról győzik meg őket, hogy hazánkban nem értékelik megfelelően az itteni magyarság életében végbement változásokat, fejlődést.”¹¹

A magyar Külügyminisztérium ezek után nem is sürgette a találkozó létrejöttét, ellenben a Kulturális Minisztérium igen, ugyanis megállapították, hogy a magas szintű kulturális minisztériumi kapcsolatok „a baráti országokkal az elmúlt években nem erősödtek” (külön kiemelve Csehszlovákiát és a Német Demokratikus Köztársaságot).¹² Sőt! A kulturális események jórészt állami irányításon kívül szerveződése miatt nem kívánatos jelenségek, problémák lépnek fel, mely „helyzetet azok is igyekeznek kihasználni, akik nem akarják a szocializmust építő népeink baráti kapcsolatainak erősödését”. Ezért lesz szükséges, hogy az állam irányítása érvényesüljön és erősödjön. „Egy ilyen rendezés ezen a politikailag igen érzékeny területen jelentős előrelépést jelentene államközi kapcsolatainak fejlesztésében, s ezt ma már feltétlenül megkívánja: a kölcsönös támogatás arányosságának és hatékonyságának növelése, a nemzetiségi kultúra fejlesztésére fordított anyagi eszközeink minél gazdaságosabb kihasználása...” stb.¹³

(A csehszlovák partner is észlelt „nemkívánatos” jelenségeket. Mai szemmel olvasva kissé bizarr, hogy a Magyar Televízióban 1974 szilveszterén leadott Kádár János-paródia miatt több csehszlovák elvtárs „sokkot kapott”. Ezt egy szlovák vezető pártfunkcionárius jelentette szó szerint ki, s hozzátette: „Ilyesmi itt a mostani időszakban elképzelhetetlen.” Még februárban sem tudtak napirendre térni felette, és ehhez hasonló, a „gyenge” magyar kulturális igazgatás okozta, káros hatásoktól féltették a budapesti televíziót néző dél-szlovákiai lakosságot.¹⁴ A jellemzett eset ellenére a magyar

10 Czine Mihály (1929–1999), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár.

11 MNL OL XIX-I-7-z-0073/2/1975.

12 MNL OL XIX-I-7-y-2. tétel-91-1974.

13 MNL OL XIX-I-7-z-0073/7/1975. Az idézett szövegrészek egy előzetes javaslattervezetből valók.

14 MNL OL XIX-I-7-z-0073/2/1975. Majd hamarosan zavarni kezdték a magyar adásokat... (Popély 2006, 343. p.)

nagykövet 1976 februárjáig csak „szórványos és periférikus jellegű” bírálatokkal találkozott a magyar kulturális politika irányába.¹⁵⁾

A találkozót eleve a határmentére tervezték, és nem részletezve a szervezés részleteit, valamint a halogatás módozatainak bemutatását, az végül Komáromban megvalósulhatott.¹⁶ A Jozef Mravík¹⁷ és Garamvölgyi József¹⁸ kulturális miniszterhelyettes közötti 1975. június 24-i eszmecserén Rácz Olivér tolmácsként vett részt. A találkozón a szlovák fél felvázolta a Matica jelenlegi szerepkörét, a korábban a Népfronthoz tartozó Csemadok¹⁹ és az Ukrán Dolgozók Szervezetének²⁰ helyzetét. A magyar fél szóban is kifejtette, hogy elfogadják a Matica új feladatkörét, annak realizálását azonban csak államközi együttműködés alapján, munkatervben rögzített keretekben tudják elképzelni. Ugyanezen elvi alapon szervezték volna meg a szlovákiai magyarok kulturális életének támogatását, vagyis munkaterv és a két illetékes minisztérium megállapodása keretében, elkerülve a szabályozatlan kapcsolatokból eredő problémákat. Az elgondolásokat írásban is átadták a szlovák félnek, melyre írásbeli választ vártak, az év őszén pedig egy magyarországi megbeszélés lehetőségét vetették fel. Érdekes, hogy a szlovák fél szóbeli reakciójáról nem jegyezték fel semmit. A szlovákiai magyarság problémái sem a jelentésben, és bizonyosan a megbeszélésen sem kerültek szóba.²¹

Valamivel később azonban igen. Mravík októberben – legalábbis a magyar főkonzul szavai szerint – már azt bizonygatta, hogy közte és Garamvölgyi között jó kapcsolat és együttműködés alakult ki. A találkozón átadott javaslatokkal egyet lehet érteni, feldolgozásuk és a vonatkozó állásfoglalás kidolgozása folyamatban van. (1976 áprilisában Mravík már azt bizonygatta tárgyalópartnerének, hogy Komáromban csak konzultatív eszmecserét folytattak, mely egyik felet sem kötelezte semmire. „Hozzátette, a beszélgetésen felmerült kérdésekben egyetértettek, sajnos az ott átadott írásos anyag mást tartalmazott, mint amivel ő egyetértett.” Viszont ezt a komáromi tárgyalást köve-

15 MNL OL XIX-I-7-z-0053/11-1976.

16 Ekkor, az Oktatási Minisztérium kérésére, tanügyi témák nem kerültek terítékre.

17 Jozef Mravík (1930–2016), egyetemi tanár, kommunista politikus. 1969 és 1986 között a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériumának kulturális miniszterhelyettese.

18 Garamvölgyi József (1929–?), művelődési szaktisztviselő, kommunista politikus. A Szovjetunióban folytatott tanulmányai után a pártközpontban dolgozott. 1971-ben nevezték ki művelődésügyi miniszterhelyettesé, mely beosztásából 1977-ben mentették fel. Ezt követően a külügyi területen folytatta pályafutását.

19 Míg a tárgyalás során a szlovák fél az átszervezés előnyeit ecsetelte, a Csemadok egy másik jelentésében kifejtette, hogy jobb helyzetben érezte magát, míg a Népfronthoz tartozott.

20 Rácz Olivér kiegészítése szerint az ukránok szervezetének helyzete olyan, hogy annál jobbat kívánni sem lehetne.

21 MNL OL XIX-I-7-z-0073-1975. „Tanácskozásunk őszinte légkörben, jó hangulatban folyt le.”

tően nem adta tudtára a magyar félnek. Mravík 1976 elején egy újabb találkozótól elzárkózott.)²²

Érdekesebbek a nemzetiségi kérdésre kifejtett szavai. Mravík hangsúlyozta, hogy a jövőben fokozottabban kívánják érvényesíteni azt az elvet, mely szerint az északibb, tiszta szlovák települések lakói is megismerjék a „szomszédos nép”²³ kultúráját, és a magyarországi vendégegyüttesek ne csak a déli részekben lépjenek fel. Kifejezte azon véleményét is, mely szerint az itteni magyarság egyes képviselői nem marxista módon közelítik meg a problémákat. Egyes, meg nem nevezett magyar nemzetiségű értelmiségiek személyek „nem a társadalmi fejlődés mai helyzetének reális elemzése alapján ítélik meg a nemzetiségi szükségleteket, a nemzetiségi politika elveit és gyakorlatát. Amikor állításaikat érvekkel kellene bizonyítaniuk, többnyire beérik azzal, hogy ismételtlen előhozzák az 1945 utáni magyarellenos intézkedéseket. Egyszer s mindenkorra tudomásul kellene venni – mondotta –, hogy ebben a kérdésben a párt egy korábbi határozatában állást foglalt és lezárta az ügyet. A múlthoz való visszatérés csak arra jó, hogy a szlovák értelmiség egy még korábbi múltba nyúljon vissza, és hozzon fel példákat a szlovákokat ért elnyomás és jogsérelem bizonyítására. Tapasztalata szerint a szlovákiai magyar munkások és szövetkezeti tagok körében nincs semminemű elégedetlenség.”²⁴

E szavakon a magyar fél hamar túllendült, mert fontosabbnak tartotta az immár öt évre szóló (1976 és 1980 közötti) kormányközi tudományos, oktatási és kulturális együttműködési munkaterv tárgyalásait, melyek már szeptembertől folytak. A bizottsági munka során a magyar fél konkretizálni igyekezett a szöveget (hogy az „kulturális együttműködésünk elmélyítését szolgáló hatékony munkaeszközzé váljon”), vagyis felsorolásszerűen tartalmazzon minden rendezvényt, ünnepélyt és akciót, amely hosszabb előkészítést igényel.²⁵

A magyar és a csehszlovák előzetes elképzelések a nemzetiségi együttműködés kérdéseiben tértek el lényegesen. A szlovák oldal figyelmen kívül hagyta a Mravík–Garamvölgyi-féle találkozó alkalmából átadott javaslatokat, sőt, arról tárgyalópartnerek, minisztériumi középvezetők nem is értesültek. A csehszlovák munkatervi javaslatban nemzetiségi téma nem szerepelt, és a szlovák fél a magyar javaslatban szereplő nemzetiségi vonatkozású rész „felbontását”, s az abban szereplő ügyeket az egyes szakterületekhez kapcsolva kívánta elérni.²⁶

22 MNL OL XIX-I-7-z-0053/25-1976.

23 Idézőjel az eredeti jelentésben.

24 MNL OL XIX-I-7-z-0053/56/1976. Mravík akkor jött csak zavarba, amikor a településnevek egy nyelvűségéről kérdezték, szembesítve azzal, hogy Székesfehérvár városnevét szlovákosan is megjelenítette egy újság. (Uo.)

25 MNL OL XIX-I-7-z-0073/15-1975.

26 MNL OL XIX-I-4-mmm-Ga/266-1976. Legalábbis ezt közölték a magyar tárgyalópartnerrel.

A magyar fél hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi együttműködést a bilaterális kapcsolatok sajátos területének tekintik, mely ugyanakkor szerves része az államközi kapcsolatoknak is, melynek fejlődésével, szélesítésével számolnak. Viszont érezhetően „tapintatosan” kezelték a felmerülő ellentéteket („a téma óvatosságot igényel, tekintettel a fennálló érzékenységre, ami többek között a híd-szerep tagadásában is megmutatkozik [...]”). Ha nagy ellenállásra találtak, nem erőltették a saját álláspont elfogadtatását, inkább új módszert igyekeztek keresni.

A fentebb már elmondottak alapján nem meglepő, hogy e munkaterv előzetes tárgyalásain az ún. „kontingens” ügyében nem tudtak dűlőre jutni. A csehszlovák fél ugyanis ragaszkodott azonos mértékű eladási kontingens meghatározáshoz, míg a magyar igyekezett ezt a metódust felülről, és a szállítások mértékét a kereslet nagysága alapján meghatározni.²⁷

A viszonyossági jellegű politika módosítása, nemcsak a csehszlovák viszonylatban,²⁸ egyfajta lehetetlen küldetésnek minősült. Mint év végére kiderült, a kontingens-ügy is eltörpült a nemzetiségi együttműködés elve és munkaprogramja szerződésbe foglalása problematikájához képest.²⁹ Ilyesmit a csehszlovák fél semmiképpen sem akart beemlíteni a munkatervbe.

A véglegesített együttműködési okmány elemzése túlmutat a jelen tanulmány idő-és tárgybeli keretein – pl. a tárgyalások még 1976 első negyedévében is tartottak, és az okmányt április végén írták alá –, a lényeg azonban összefoglalható. Az önkéntes ösztöndíjas kiutazás lehetősége megszűnt. Az csehszlovák fél ellenállása miatt a nemzetiségi kapcsolatrendszer elemei is csak szűken, az eredeti magyar javaslatok redukálásával kerültek a végleges szövegbe. A magyar fél azt könyvelhette el eredményként, hogy egy, az eredeti szándékait tartalmazó levélszöveget be tudott vetetni az egyezmény mellékletei közé...³⁰

Az aláírást követően hangot adtak annak (a mai szemmel nézve tévedésnek tűnő) következtetésnek, mely szerint „csak szocialista országok között lehetséges e téren az ilyenfajta, osztály- és internacionalista alapokon nyugvó együttműködés, éppen azért, mert céljaink azonosak, országaink között az alapvető politikai, elvi kérdésekben egység van.”³¹

27 MNL OL XIX-I-7-z-0073/18-1975.

28 Egyedül a Német Demokratikus Köztársaság esetében tudtak engedményeket elérni.

29 Érdemes idézni az időközi jelentés tartalmát az egyik csehszlovák tárgyalópartner szavairól: „...eléggyé feszült állapotban, idegesen beszélt. Arra hivatkozott, a gyakorlatban a nemzetiségi együttműködés jól megoldódik és más baráti országok esetében – például csehszlovák-szovjet viszonylatban – szóba sem kerülnek a munkaterv készítésénél.”

30 MNL OL XIX-I-7-z-0053/39-1976. és 0053/41-1976.

31 MNL OL XIX-I-8-ii-Tétel nélkül: Csehszlovák ügyek-B88/G.J.-1976. Valamint: MNL OL XIX-I-7-z-0073/12/1975.

Az internacionalista szempontú politizálás nemcsak a Munkabizottság munkájáról szóló jelentéseket itatta át, hanem a kapcsolati viszonyokat elemző dokumentumokat is.

Áttekintő jelentések a kulturális kapcsolatokról

Az év során több hivatalos tájékoztató készült a magyar–csehszlovák oktatási és kulturális viszonyokra vonatkozóan.

A Kulturális Kapcsolatok Intézete által áprilisban összeállított átfogó jelentés csehszlovák viszonylatban röviden vázolja föl a két ország kapcsolatait, s bár cím szerint az oktatási és tudományos kapcsolatokról is szót kellene ejtenie, ez ebben mégsem jelenik meg. A kulturális kapcsolatok terén gondot csak a föderációs átszervezés okozta széttagoltság kapcsán említ, más esetben az együttműködés javulásáról számol be. Pl. „A közös könyvkiadási terv komoly tartalmi javulást eredményezett az irodalmi kapcsolatokban. A csehszlovákiai színházak az elmúlt évadban több magyar darabot játszottak, mint korábban bármikor.” A szlovákiai magyarság helyzete nem szerepel a dokumentumban.³²

A Kulturális Minisztérium első, tartalmilag és terjedelmileg is jelentős – és „természetesen” szigorúan titkos minősítésű – feljegyzését 1975 májusában állította össze, méghozzá a pártvezetés részére. Ebben a magyar–csehszlovák kulturális kapcsolatokat a „normalizálódás” kifejezésével jellemezték, melyek az 1968. évi válság utáni megszakadást, meggyengülést követően rendeződni látszanak. A kapcsolatok újrafelvétele többségében magyar kezdeményezésre történt, bár teljesen még nem ért véget.³³ Mindezek ellenére a kapcsolatok minőségileg és mennyiségileg is fejlődést mutattak (ez a két kifejezés még többször visszatér). Elég csak felsorolásszerűen megadni a kulturális területek leírását: rendeződtek az irodalmi kapcsolatok, javultak a könyvkiadási mutatók, a színházak mind több magyar darabot mutatnak be, fejlődött a filmművészeti együttműködés, eredményesek a zeneművészeti kapcsolatok, erősödtek a közművelődési viszonyrendszerek. Szintén a „bővülés” kifejezésével jellemezték a nemzetiségi vonatkozású kulturális viszonyokat, melyek „élénkebbé, színesebbé váltak”. Ki is merték jelteni: „a nagyarányú számszerű fejlődéssel elégedettek lehetünk.” Az igazsághoz tartozik, hogy problémákat is találtak: a képzőművészeti kapcsolatok gyengék, az államközi munkaterv célkitűzéseit is csak formálisan sikerült megvalósítani. Nem tekintették megoldottnak a szlovákiai magyarság kulturális igényeinek színvonalas kielégítése lehetőségeit.³⁴ Mivel azonban a nemzetiségi kulturális kapcsó-

32 MNL OL XIX-I-8-d-8. tétel-14146-1975. A jelentés tervezet volt.

33 Jellemző, hogy csehszlovák részről csak az „ellenforradalom utáni időszakban szerzett” magyarországi tapasztalatok iránt mutatkozott élénk érdeklődés.

latok még nem voltak munkatervbe foglalva, az erre irányuló magyar kérésekre a szlovák fél nem reagált. Mindezek ellenére a nemzetiségi oktatási kapcsolatokat jónak minősítették, különösen a kölcsönös tankönyvcseré-kiadást, a pedagógusképzés ügyeinek intézését dicsérték. A mennyiségű fejlődést minőségi fejlődés kísérte (vélték), egyedüli bajnak a „hatékonyság” alacsony szintjét tartották. Javaslaikban csak a minőség emelését hangsúlyozták.³⁵

Szeptemberben szintén született egy rövid, összefoglaló jellegű feljegyzés a magyar–csehszlovák kulturális kapcsolatokról – vagyis már mind a négy panaszos levél beérkezése után. A Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya által készített összegzésben nyoma sincsen a nehézségeknek, és a főosztály előtt is ismeretes hiányok, negatívumok említése sem található meg ebben.³⁶ A magánlevelek tartalmával való éles ellentétjének érzékeltetésére e dokumentumot le is közöljük. (Lásd 5. melléklet.) A jelentésnek egyébként néhány héttel később készült egy kibővített változata, de ebben is csak a „fejlődő együttműködés” zene-, színház- és képzőművészeti „kiemelkedő” eredményekről számoltak be.

A jelentések sora ezzel nem ért véget. Október folyamán egy részletesebb értékelés készült a két ország kapcsolatáról. Ebben már több a kritikai elem, azonban ez esetben is csak a csehszlovák állam belpolitikájából fakadó ideológiai vagy strukturális gondokat említik, mint a kapcsolatokat nehezítő tényezőket. Ha szóba is hoznak csökkenést vagy elmaradást (pl. a könyvkiadás területén az abszolút kiadási számok csökkenését), magyarázattal nem szolgálnak. Összegzésképpen ebben is mennyiségi és minőségi fejlődésről számoltak be. „A magyar–csehszlovák kulturális kapcsolatok mennyiségileg a harmadik helyen állnak a Szovjetunió és az NDK után”, szögezték le a jelentés végén.³⁷

Szintén ősszel egy külügyminisztériumi összegzés készült, melynek bevezető mondatai önmagukban is kifejezik a jelentés lényegét: „a két szocializmust építő ország között minden lényeges ideológiai és politikai kérdésben teljes a nézetazonosság, és mindkét fél igyekszik az eredményesen fejlődő kapcsolatokat tovább bővíteni.” A fő tartalmi szöveg meglehetősen kevés konkrétumot tartalmaz, ezért az alkalmazott jelzők felsorolása is pontosan megmutatja a dokumentum tendenciáját: „jól fejlődik”, „gyako-

34 Ezt nemcsak a szlovák kormányzat hibájának tartották: a CSEMA DOK „például rendszeresen hív meg a magyar szervek megkerülésével alkalmi együttléseket Magyarországról, főként a szórakoztató műfaj területéről, ezek gyakran alacsony művészi színvonalat képviselnek”.

35 MNL OL XIX-I-7-z-0073/5-1975. Említést érdemel, hogy rögzítették a szlovák pártvezetőknek a mind „sűrűbben tett kritikai megjegyzéseit” a magyar kulturális politikára, vagyis tisztában voltak az ellenszenv létezésével.

36 MNL OL XIX-I-7-a-702-1975. Leközlőve az 5. mellékletként.

37 MNL OL XIX-I-7-z-0073/15-1975. Viszont a kereskedelmi alapon zajló csehszlovák–lengyel együttműködés volumene meghaladta a csehszlovák–magyarét! (MNL OL XIX-I-7-z-0053/60/1976.)

riak és hasznosak”, „őszinte viszony”, „problémamentes kapcsolat”, „tovább szélesegett”, „kedvezően alakul”, „szoros, munkajellegű kapcsolat”, „összességében intenzív”, „jelentős eredmény”, „jól mozgósított”, „szorosabb integráció” stb. Ha csak a kulturális együttműködésre vonatkozó részeket vizsgáljuk, akkor a következő összegzéssel szembeülünk: „a Csehszlovákiában végbemenő politikai konszolidáció lehetővé tette, hogy tudományos, oktatási és kulturális kapcsolataink nem csak elérték az 1968. előtti szintet, de már túl is haladták azt. Az érdeklődés és az igény csehszlovák részről kapcsolataink fejlesztése iránt az utóbbi években fokozódott.” Ezzel együtt a külügyminisztérium néhány elmaradására is felhívta a figyelmet. Így a minőség szempontjából „akad még teendők”, írták, a tervszerű fejlesztés sem mutatkozik meg eléggé minden alkalommal, s az irodalmi kapcsolatok sem érik el a kívánt mértéket, nemkülönben a kulturális intézmények kapcsolatainak megteremtésében is sok a kihasználatlan lehetőség. A nemzetiségi kérdéssel egy rövid bekezdés foglalkozik – a magyarországi szlovákokkal, akik híd szerepét a szlovák vezetés nem fogadta el. Ennyi.³⁸ Nem tartalmaz érdemi többletet az év második felének történéseiről készített külügyi összefoglaló sem.³⁹

A dokumentumok tartalmából leszűrt tanulság: mindegyik jelentésből hiányzik a csehszlovákiai magyarság általános helyzetének elemzése, vagy akár csak oktatási-kulturális viszonyainak rövid összefoglalása.

Külhoni magyarok levelei a magyar kulturális kormányzatnak

Szerencsére a hivatalból keletkezett dokumentációval összevethetőek a rendelkezésre álló magánszemélyek beadványai. 1975 folyamán többen is írásban keresték meg a magyar állami szerveket.

Az első, aláírt és címmel ellátott beadvány még február elején Polinszky Károly⁴⁰ oktatási miniszterhez íródott. (Lásd 1. melléklet.) Szerzője a csehszlovákiai magyar fiatalok továbbtanulási nehézségeit, a magyarországi felsőoktatásba történő önköltséges bekapcsolódásuk akadályait panaszoja el. Láthatóan belső információ vannak a „külföldi” tanulás elé állított bürokratikus gátakról, és a magyarországi tanulás megkönnyítése érdekében egyértelműen a magyar szervek beavatkozását várja el. (Utóbbit annak elle-

38 MNL OL XIX-I-7-z-0073/17/1975.

39 MNL OL XIX-I-7-z-0053/60/1976.

40 Polinszky Károly (1922–1998), vegyészmérnök, kommunista politikus. Kémiai tanulmányai után a budapesti Műgyetemen tanársegéd, majd 1948-ig adjunktus. 1949-től a veszprémi nehézvegyipari egyetem karán tanított, később az egyetemet rektorként vezette. 1961-től a kémiai tudományok doktora. 1963 decembere és 1974 májusa között művelődésügyi miniszterhelyettes, 1974. május és 1974. június között miniszter. Az oktatási tárca létrehozása után hat éven át, 1974. június 21-től 1980. június 27-ig annak vezetője.

nére, hogy említi a lehetséges retorziókat.) Emellett nem hagyja szó nélkül a felső szintű közigazgatásban dolgozó magyar nemzetiségűek negatív hozzáállását („ministrálnak azok ellen, akiket képviselniök kellene”), sőt, a CSEMADOK munkáját is lekicsinylően említi. A miniszter a beadványt több szervezeti egységgel (Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya stb.) láttatta, választ viszont nem adott. (Említésre érdemes, hogy a levél tartalma lényegében egybecseng a harmadik levélíró által szintén felvetett gondokkal.)

Márciusban Orbán László⁴¹ kulturális miniszterhez érkezett egy szintén aláírt és címmel rendelkező levél. (Lásd 2. melléklet.) Írója, Cz. Dániel, két és fél oldalon rojja fel a magyarországi vezetésnek egyrészt egy vélt irodalmi ösztöndíj-adományozás (egyfajta jutalmazás) helytelenségét, másrészt felvázolja a saját tanítói pályájának félresiklását.

Az előbbi esetében mindenképpen tévedett a levélíró: a csehszlovákiai M. Ferencnek adományozni vélt Móricz Zsigmond-ösztöndíj esetében csak névazonosságról van szó. A támogatásban részesült személy egy budapesti, nem sokkal korábban publikálni kezdő író,⁴² míg a levélben említett névrokona valóban a csehszlovák állam tisztviselője volt ebben az időszakban. A személytévesztésen túlmenően hihető, hogy a levélíró korábban kapcsolatba került a csehszlovákiai M. Ferencsel (a levélben többször is Františeknek nevezve), és ez összefügghet állásvesztése ügyével. A kissé zavaros szövegből csak annyit tudunk meg, hogy Tardoskedden volt magyar-történelem szakos tanító, majd ellentétbe került az iskola – szlovák nemzetiségű – igazgatójával, és ez az állásába került. A minisztériumban dolgozó M. Ferenc nem védte meg, és már tíz éve segédmunkásként kénytelen a kenyerét keresni. Saját élettörténetét példaként mutatva igyekszik jelezni, hogy a magyar iskolahálózatot szándékosan építik le, és ezzel összefüggésben a csehszlovákiai magyarság szellemi és fizikai létezése bomlásnak indult, és már a létezésért folyik a harc. A magyarországi minisztériumban a miniszteren kívül több vezető is olvasta a sorokat, sőt, egy rövid választleve⁴³ is készült, ám ezt végül Marczali László⁴⁴ miniszterhelyettes indokolás nélküli utasítására nem küldték el.

41 Orbán László (1912–1978), kommunista politikus. Az érettségét követően jogi tanulmányokba fogott, zsidó származása miatt az egyetem első évét Bécsben kezdte meg, de már Magyarországon doktorált. 1945 után a változó nevű kommunista pártban vitt vezető pozíciókat. 1950-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban és jogutódainál dolgozott, 1955. január 10. és 1956. január 20. között oktatásügyi miniszterhelyettes. Ezt tíz év pártmunka követte a központi apparátusban. 1967 áprilisában újra a művelődésügyi területre irányítják, és miniszterhelyettes, majd államtitkár lesz. A kulturális miniszteri posztot 1974. június 21. és 1976. július 22. között töltötte be, ekkor nyugdíjba vonult.

42 MNL OL XIX-I-7-a-63-1975.

43 „Megnyugtatózására közöljük, hogy M. Ferenc – aki a Kulturális Minisztérium Móricz Zsigmond irodalmi ösztöndíjában részesült –, nem azonos az Ön által említett személlyel. M. Ferenc magyar állampolgár, fiatal prózaíró, Budapesten él. Tóth Gyula osztályvezető.”

44 Marczali László (1913–2001), jogász, kommunista politikus. 1937-ben jogból doktorált, és belépett a Szociáldemokrata Pártba. 1942-ben munkaszolgálatos, 1944–1945-ben

A budapesti kulturális vezetésnek szóló következő, aláírással ellátott, négyoldalas megkeresés pár hónappal később, szintén Érsekújvárról érkezett. (Lásd 3. melléklet.) Ez már átfogóbban, tartalmasabb módon rajzolja fel a csehszlovákiai magyarok helyzetét, a kulturális ellátottság színvonalának és mennyiségi rátájának hanyatlásán keresztül mutatva be a kedvezőtlen állapotokat. A szövegből kiérezhető a levélíró művelt mivolta, széles körű tájékozottsága. Felsorolja a magyar nyelvű könyvtári állomány sorvadását, a sajtótermékek beszerzésének nehézségeit (és ezzel összefüggésben a kedvezőtlen árképzést), a magyar iskoláztatás ellehetetlenítését. („Ennek következtében a szlovákiai magyarság műveltségi szintje általánosan süllyed, ahelyett, hogy emelkednék, mint a többi népeknél. [...] a magyar szervek *tétlenek*, a magyar írók *némák*, a magyar sajtó pedig gyáván és sunyin *hallgat*. Valamennyiükből hiányzik a szív, mint a magyar labdarúgásból. Bezzeg, ha fordítva állna a dolog!”) Nem rejtí véka alá neheztelését, hogy a magyar államnak minden messzi földön történt konfliktus fontosabbnak látszik, mint a határ mögötti magyarság ügye. Kitér a múltra is, a háború utáni deportálásokra, és arra, hogy a „dühöngő neonacionalizmus ellen” a magyar állam sem akkor, sem pedig a jelenben nem tett és tesz semmit. Említésre érdemes a javaslata, mely szerint Magyarország is találhatna olyan árut vagy nyersanyagot, amelynek Csehszlovákiába szállítását takarékosági okokból korlátozni lehetne, így helyezve nyomást az állam vezetésére. „Amennyiben azonban nem sikerül józan megoldást találni, a magyar nemzetiség kiszolgáltatottsága maga után vonja létküzdelmünk végét” – fejezte be levelét.

Mivel feladási cím itt nem szerepelt (csak egy vezetéknev), a minisztériumi illetékesek, ha akartak volna is, sem tudtak volna válaszolni. Ennek ellenére nem kezelték a szokásos, vagyis a „névtelen” levelekre vonatkozó eljárás szerint. Nemcsak a miniszter olvasta el a levelet, hanem két miniszterhelyettesének is továbbküldte: a már említett Marczalinak és Molnár Ferencnek.⁴⁵ Ők viszont külön megjegyzés vagy feljegyzés nélkül juttatták vissza a miniszteri titkárságra, ahol hamarosan irattárazták.

A negyedik levelet nem a minisztérium, hanem a Tiszatáj folyóirat szerkesztősége kapta, és onnan küldték meg a Kulturális Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok

Dachauban raboskodott. 1945 után tiszti rendfokozatban a Belügyminisztérium alkalmazottja. 1950 és 1955 között börtönbüntetését tölti, a következő évben rehabilitálják. Ezt követően jogtanácsosként, majd egy könyvkiadó vezetőjeként dolgozott. 1970. júliustól a Kiadói Főigazgatóság vezetője. 1971-től Művelődésügyi Minisztérium, illetve a Kulturális Minisztérium miniszterhelyettese, 1980. júniusi nyugdíjazásáig.

⁴⁵ Molnár Ferenc (1928–1993), kommunista politikus. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba. Magyar-történelem szakon folytatott egyetemi tanulmányokat, és 1963-tól 1969-ig adjunktusként irodalomtörténetet adott elő. 1969-től a pártközpont munkatársa, 1974 és 1980 között a Kulturális Minisztérium államtitkára.

Főosztálya vezetőjének.⁴⁶ (Lásd 4. melléklet.) A névtelen beadó megbotránkozásának adott hangot egy, Csehszlovákiában tankönyvi célból kiadott történeti forrásgyűjtemény miatt, amelyben számos, a magyarokra mint nemzetre nézve sértő szövegrészlet volt található. Ezekből többet magyar fordításban idéz (pl. Freisingi Ottó jellemzését a 12. századi Magyarországról). A kiadvány „magyargyűlölettel már az ifúságot is beoltja. [...] A magyar nemzet tagjai – sajnos – még a feltüntetett szlovák »hazafiak« előtt is meghunyászkodnak” – írta a többi levélíróhoz hasonló felháborodással.

Az 1975. évből több beadvány nem ismert. Azonban a hivatalos jelentésekhez képest e négy levél szövege is elégséges számú és szembetűnő különbséget mutat a felvidéki (köz)művelődés általános helyzetéről.

Az illetékes magyar kormányzat közvetlen reakciói

Ha a beadványok tartalma nyomán és azoktól ösztönözve jobban elmélyedünk a két ország kapcsolatrendszerének iratbugyraiban, akkor egyrészt további információkra, másrészt bizonyos fokú magyarázatra is lelünk. Ez utóbbi révén a magyarországi szervek erőfeszítései is a szemünkbe ötlenek.

Az elpanaszolt esetek közül leginkább a történeti forrásgyűjtemény problematikája mozgatta meg magyarországi illetékeseket.

A pozsonyi főkonzul a negyedik levélíró által említett könyvet két példányban beszerezte,⁴⁷ és azon megjegyzéssel küldte az Oktatási Minisztérium részére, hogy annak bevezetőjével, szerkesztési módjával és „szellemével” ő maga sem ért egyet. Kísérőlevelében több forrásrészletet is idézett (ezekből csak Freisingi Ottó szavai egyezik meg a magánbeadó által sérelmezett szövegrészekkel). Tájékoztatta a szlovák minisztériumot a szlovák Iskolaügyi Minisztérium illetékesénél tett tiltakozásáról (ahol ellenben egyrészt nem tartották magukat hibásnak a megjelenésért, másrészt, állításuk szerint, ők vették észre a hibát...). Bár ígéretet tettek a bevonásra, az 1975/76. tanévre már kiosztották, így tényleges bevonásra csak a tanév megkezdése után kerülhet sor. A viszontvádaskodás sem maradt el: a minisztérium illetékese szerint ilyen jellegű kiadványok Magyarországon is megjelentek, melyekre ők is felhívták a figyelmet. (E mondat mellé az Oktatási Minisztériumban a „?!” jeleket tették.)⁴⁸

46 MNL OL XIX-I-7-z-0073/11-1975. A beadványt később másolatban, tájékoztatóképpen, továbbküldték a Külügyminisztériumnak. Jellemző, hogy a Kulturális Minisztériumban a teljes ügyiratot szigorúan titkosnak minősítették, és csak az ezredfordulón nyilvánították át nyílt irattá.

47 A két könyvpéldányt később, zárt anyagként az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumnak adták át.

48 MNL OL XIX-I-8-ss-0028/3-1975. Az ügyirat szigorúan titkos minősítését 2001-ben oldották fel.

Magát a könyvet is alaposan („tétélesen”) átnézték. Tartalmát nem találták összhangban lévőknek „[a] népeink kapcsolatát szabályozó marxista-leninista elvekkel és nem szolgálja a két ország együttműködését”. A szemelvénygyűjtemény igazolni kívánja a Nagymorva Birodalom és az 1918-ban létrejött Csehszlovákia közötti jogfolytonosságot; a honfoglaló magyarságot és általában a magyarságot a szlávoknál alacsonyabb rendű barbár népnek tünteti fel; állandóan elnyomó magyarokról és elnyomott szlovákoktól beszél; a magyarság „haladó mozgalmait”⁴⁹ elbagatellizálja; a magyarságot sértő szövegrészek publikálásakor nem alkalmaz forráskritikát. A kiadvány anyagát az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum főigazgatója elemezte ki. Ennek részletezését kihagyva, csupán álljon itt a végső összefoglalása: „A szemelvényeket a végtelenségig idézhetnénk, de a további szemelvények is csak azt bizonyítanak, hogy a könyv összeállítói elfogult, tudománytalan és a két nép közös érdekeit sértő tendenciózus művet állítottak össze, amelynek hibái nem javíthatók.”⁵⁰

A minisztérium képviselői a véleményüket a Munkabizottság aktuális (szeptemberi) ülése után, a csehszlovák küldöttek félrehívásával adták tudtukra. A beszélgetés során leszögezték, a kifogásaikat a magyar küldöttség nem hivatalos minőségben teszi, hanem a „kialakult jó elvtársi együttműködés” okán. „A dologból nem akarunk ügyet csinálni, már csak azért sem, mert ismereteink szerint időközben a kiadványt bevonták. Hangsúlyoztam, külön örülünk ennek és reméljük, hogy az illetékes szlovák szervek a megfelelő konzekvenciát levonják.” Kérték egyidejűleg, hogy ha a „csehszlovák elvtársak” is tapasztalnak hasonlót a magyar tankönyvekben vagy más kiadványokban, ők is jelezzék. (A csehszlovák nagykövet ekkor említést is tett a magyar televízióban a fehér ló mondájáról elhangzott, szerinte sérelmes adásról, és hangsúlyozta, hogy a hibák kölcsönösek.) A csehszlovák külügyminiszter-helyettes viszont a magyar felleccsel értett egyet. Egyetértettek egy bizottság létrehozásában is, amely áttekintené a forgalomban lévő tankönyveket.⁵¹

(Egy másik, szintén 1975-ben megjelent, könyv⁵² szintén felkeltette a magyar szervek érdeklődését, ekkora hatást azonban már nem váltott ki.⁵³)

A levelekben említett többi „ügy” már kevesebb figyelmet kapott, de – ha érintőlegesen is – a konkrétabbakkal foglalkoztak a magyar szervek.

49 A korszak frazeológiája szellemében ez az osztályharcosnak vagy forradalminak tekintett eseményeket, személyeket jelentette.

50 MNL OL XIX-I-8-jj-Min1662-1975. és MNL OL XIX-I-8-ss-0028/3-1975.

51 MNL OL XIX-I-8-jj-Min1662-1975. E megbeszélésről készült feljegyzést is „Szigorúan bizalmas!” minősítéssel látták el.

52 Dvořák, Pavel: Odkryté dejiny. (Dávnoveké Slovensko). Bratislava, 1975.

53 MNL OL XIX-I-7-z-0053/37-1976.

A Csehszlovákián kívüli tanulás, így azon belül az önköltséges oktatás valóban neuralgikus pontnak számított. Míg az ösztöndíjas hallgatók magyarországi tanulmányaival kevesebb problémát találtak,⁵⁴ az önköltséges oktatás ellen már adminisztratív is felléptek. Az 1970-ben megkötött egyezményt követően jelentősebb számú hallgató érkezett Magyarországra. A 4-5 év tapasztalatát leszűrve a szlovák illetékesek egyoldalúnak találták a fiatalok szakválasztását: többségük orvos akart lenni (ez egybeesik az első levélíró szavaival), míg mezőgazdasági szakra kevesen jelentkeznek („holott magyarul vidékeken ilyen szakemberekre lenne a legnagyobb szükség”); csak kezdetben vállalták a családok az anyagi terheket, egy idő után az oktatási szervekhez fordulnak támogatásért, mely terven felüli kötelezettséget jelent az államnak. Az első levélíró szavaihoz illeszkedő érveket is felsorakoztattak: a hallgatók egy része kérni fogja az áttelepítés lehetőségét, s így „elvész” Csehszlovákia számára, és megsértik a devizasabályozást is.⁵⁵ A csehszlovák oktatási rendszer jobban biztosítja „a nemzetiségek politikai nevelésével kapcsolatos célokat”, jelentették ki,⁵⁶ s hogy ezen pontosan mit értettek, nem fejtették ki, ám hamarosan kineveztek a budapesti Csehszlovák Nagykövetségre egy „ösztöndíj-felelőst”, akinek alapvető feladata az ösztöndíjasok politikai nevelése és fejlesztése lett, ily módon ellensúlyozva a hallgatóknak a köztársaságtól történő „hosszabb elszakadást”. Úgy értékelték, hogy a „diákok közül többen nem érzik, vagy elfelejtették a haza értük hozott áldozatát, és »egyesek még némely magyar diákok negatív magatartásán is tútesznek«”. (Ez utóbbi kitételekre megint nem kérdezett rá a magyar fél képviselője.) Nem csinált titkot abból, hogy helyesli az önköltséges tanulmányi lehetőség megszüntetésének tervét.⁵⁷

Ez utóbbi be is következett: októberben lépéseket tettek az önköltséges külföldi tanulmányi lehetőségek megszüntetése irányába. (Popély 2006, 343. p.) Maradt az ösztöndíj alapú rendszer, 1976 és 1980. évek között Magyarország felé évi 35-35 fő számára. (Megjegyzésre érdemes: különös figyelemmel az eszmei-politikai nevelésre.)⁵⁸

54 Egy említésre érdemes: a magyar nemzetiségűek más országba nem mennek, a szlovák diákok ebből a körből kimaradnak.

55 A banki átutalásokat nehezítették meg. Ezt követően a hallgatók a létfenntartási és egyéb költségek kiegyenlítéséhez szükséges összegek eljuttatását baráti-rokoni kapcsolatokon keresztül oldották meg. Emellett a diplomák elismertetése Csehszlovákiában sem minősült formális hivatali aktusnak, és a katonai szolgálati idő is problémásnak minősült (az önköltségeseknek duplája volt az ösztöndíjasokénál).

56 A mondat mellé a magyar oktatási minisztériumban a „?!” jeleket tették.

57 MNL OL XIX-I-8-ss-0028/1-1975.

58 MNL OL XIX-I-8-ss-0033/2-1975.

Megnyugtatólag hathatott viszont a magyar fél részére az ígéret, mely szerint a párt- és állami szervek arra fognak törekedni, hogy a csehszlovák felsőoktatási intézményekben javítsák a magyar fiatalok – alacsonynak számító – arányát.⁵⁹

E hivatali optimizmust sugározták – még 1974 végén – a szlovák oktatási minisztérium osztályvezetőjének (Zoltán Lelkesnek) a szavai is, aki szerint Szlovákiában a nemzetiségi oktatás fejlődik, a két ország közoktatási együttműködése pedig jónak nevezhető. Az 1974–75. évekre szóló együttműködési munkaterv aláírása után kiadott kommuniké is a közvetlen együttműködés fejlődését harangozta be.⁶⁰ A CSEMADOK is csak a szakoktatás helyzetének problémájára hívta fel a magyarországi szervek figyelmét. Az általános iskolai és középiskolai osztályok száma – szerintük – kielégítette az igényeket.⁶¹

Átfogó jellegű oktatásügyi jelentést egyelőre nem találtam. Megvannak viszont az 1975. évi csehszlovákiai útijelentések. Ebben az évben meglehetősen sokan tettek tanulmányutat Csehszlovákiába, igen változatos témákban és céllal, de az ottani magyar nemzetiségi oktatás helyzetére vagy feltételeire vonatkozóan egyetlen jellemző leírást, beszámolót sem találtam. (Néhány jelentésrészlet kivételével: egy adjunktus, a földrajz országos szakfelügyelője írta le jelentése végén: „Igényként merült fel [az] iskolákban a magyar iskolákkal való szorosabb kapcsolatfelvétel, egymás iskoláinak rendszeres látogatása.” Egy „Komarnoba” látogató könyvtáros arról számolt be, hogy „csak a magyar iskolák anyagára vonatkozóan tudtam némi véleményt kialakítani. A komarnoi magyar iskola igen szép magyar anyaggal rendelkezik (Mosó Masa, Gyermekenciklopédia stb.) de alacsony példányszámban.” Nem tartalmazott többet (s jobbat) a nyitrai pedagógiai fakultásra látogató főiskolai adjunktus beszámolója sem: „A magyar nyelvű hallgatók irodalmi műveltsége, amint az a beszélgetések során kitűnt, igen magas szintű. Ami nagyon jó benyomást tett rám, az az volt, hogy milyen egyetemes egységben őrzik a szlovák és magyar irodalmi hagyományokat.”⁶²

Ellátogatott a szomszédos országba a kulturális miniszter, Orbán László is. Az 1975. novemberi (vagyis ekkorra már minden beadvány tartalmával tisztában lehetett) megbeszéléseiről készített összefoglaló jelentésében „természetesen” szinte csak szuperlatívuszokban beszélt a két ország kölcsönös jóviszonyáról, a kétoldalú kapcsolatok fejlődéséről. Meglepő módon, s ha röviden is, de szóba került a nemzetiségek kulturális igényei támogatásának ügye – bár saját maga jelentette ki, hogy a fogadó ország vezetői vetették fel a témát. Orbán László, kisebb jelentőségű ígérek mellett, rövid tájé-

59 MNL OL XIX-I-8-ss-0028/4-1975.

60 MNL OL XIX-I-8-ii-Tétel nélkül: Csehszlovák ügyek-B258G. J.-1974.

61 MNL OL XIX-I-7-z-0073/2/1975.

62 MNL OL XIX-I-8-d-12. tétel-18636-1975. (53. doboz)

koztatást adott a magyar nemzetiségi politikával kapcsolatos elvi álláspontról.⁶³ Megköszönte a szlovák nemzetiség számára eddig nyújtott kulturális segítséget, valamint kifejezte, hogy a magyar fél is kész fokozott támogatást nyújtani a Szlovákiában élő magyar nemzetiség kulturális szükségleteinek kielégítéséhez. Jelentésének lényegi pontja: meglepéssel nyugtázta, hogy e terület is be fog kerülni az ötéves kulturális együttműködési munkatervbe.⁶⁴

Mint fentebb láttuk, ez utóbbi nem valósult meg.

Szintén meglehetősen kevés érdemi információt tartalmaz Polinszky Károly oktatási miniszter jelentése, aki decemberben látogatta meg cseh és szlovák kollégáit. Őt is leginkább a csehszlovákiai oktatásügy szervezeti átépítésének folyamata,⁶⁵ részben pedig annak tartalmi vonatkozásai érdekelték. Az előbbi szempontunkból érdektelen, az utóbbi esetében csak egy, a Josef Havlíntól⁶⁶ kapott „árnyaltabb” értékelés (Polinszky kifejezése) érdemes az említésre. A magyar miniszter szerint Havlín saját maga vetette fel „a nemzetiségi politika elvi és gyakorlati kérdéseit”. Lényegében elveik változatlanságát hangsúlyozta, s kiemelte: „a szlovák-magyar nemzetiségi oktatási kapcsolatokban sem törekednek változtatásokra. A szlovák felsőoktatási intézményekben tanuló magyar nemzetiségű hallgatók arányát azonban kevésnek tartják (9%),⁶⁷ és a jövőben ezt fokozatosan növelni kívánják. A Magyarországon tanuló ösztöndíjasok számát – bár soknak tartják – nem akarják adminisztratív eszközökkel korlátozni. Az önköltséges alapon szervezett külföldi tanulást nem tartják megfelelő formának, ezért a jövőben – nem csak magyar viszonylatban – szigorítani fogják a külföldi önköltséges tanulás engedélyezését. Felvetésemre azonban egyetértett azzal, hogy nem lenne helyes e téren sem adminisztratív gátat szabni, ehelyett a beiskolázás során a két fél

63 Megjegyzésre érdemes, hogy a jelentés fogalmazványában még a következő két mondat is szerepel: „Hangsúlyozták [mármint a fogadó fél képviselői], hogy a szlovákiai magyarok kulturális fejlődése a szlovák nép internacionalista nevelését szolgálja. Utaltak arra, hogy minden szocialista ország nemzetiségi politikájával a saját körében jelentkező nacionalizmus ellen vívja a harcot.” A végleges változatba ez nem került bele. (MNL OL XIX-I-7-z-0058/38/1975.)

64 MNL OL XIX-I-7-z-0058/38/1975. Az Orbán-látogatás után a prágai magyar nagykövet tapogatózó beszélgetéseket folytatott le csehszlovák pártvezetőknel, akik együttműködési készségüket nyilvánították ki, és saját maguk közül csak Vladimír Mináč költőre céloztak, mint aki „elfogadhatatlan” nézeteket vall. (MNL OL XIX-I-7-z-0053/47-1976.)

65 A tanügyi struktúra tanulmányozására már két magyar delegáció járt kint, másfelől szeptemberben csehszlovák küldöttség tett tanulmányutat Győrben, ismereteink szerint azonban statisztikai ügyeket nem vizsgáltak, így nemzetiségi kérdéseket sem.

66 Josef Havlín (1924–2004), kommunista politikus. Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja. 1971 és 1975 között cseh oktatásügyi miniszter.

67 A magyar Külügyminisztériumnak 4,3%-ról volt tudomása. (MNL OL XIX-I-8-ss-0028/1-1975.)

szorosabb együttműködésére kell törekedni.” Mindezekon kívül a beszámoló nem tartalmaz más, így pl. a nemzetiségi általános és középiskolai helyzetre vonatkozó információkat, ezért feltételezhető, hogy Polinszky ilyeneket nem hozott szóba.⁶⁸

Az oktatási ügyekkel ellentétben a kulturális ügyek területein az általános összefoglalókból hiányzó történések szerencsére jobban feltérképezhetők.

Tárgyalásos fellépés a magyar művelődés biztosítására

A kulturális részterületek szinte mindegyike esetében visszaesés mutatható ki.

Valós jelenség volt az újságok és folyóiratok kivitt példányszámának csökkenése, és az adott időszak kulturális külkereskedelmi beszámolóit alátámasztják a második levélíró észrevételeinek helyességét. (Megjegyzésre érdemes, hogy ezen számszaki jelentések átböngészése az adott levélben foglaltak ismerete nélkül valószínűleg nem történt volna meg...) Míg az 1972 és 1974 közötti időszakban a szocialista táboron belüli folyóirat-terjesztés területén a forgalom folyamatosan, évi 8-9%-kal emelkedett, összességében véve az ellátottság szintje csökkent. Okát a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat az igények növekedésében találta meg: „minden forgalomemelkedés ellenére a legtöbb szocialista relációban továbbra is jelentős kielégítetlen szükséglet mutatkozik a magyar sajtótermékek iránt. Ezek az igények részben a kontingens korlátok, részben az egyes országokban még mindig tapasztalható adminisztratív korlátozás miatt egyenlőre [sic!] nem is nyerhetnek kielégítést.” Az adminisztratív korlátozást egyedül Szlovákia esetében nevesítették: „Miután a cég (a szlovák partner [értsd: Slovart]) a magyar import igényeket évről-évre nem elégíti ki, a további exportfejlesztés nem biztosítható.”⁶⁹

1975-ben további érezhető rosszabbodás következett be. Már a teljes szocialista irányú export adatai csökkenést mutattak, sőt, a meglévő rendelésállományt fedező kontingensek biztosítása is nehézségekbe ütközött. Pedig a legtöbb szocialista országban továbbra is lényegesen nagyobbak mutatkozott a piac szükséglete (és felvevőképessége) magyar kulturális termékek felé. A rendelésállomány kielégítetlenségében megmutatkoztak a magyarországi belső nehézségek is: a kulturális cikkek külkereskedelmének politikai jellegű ügyét nem minden magyarországi intézmény vette figyelembe. Gazdasági okokra hivatkozva nem biztosították még a megkötött kontingensmennyiségek kiutalását sem. Fokozta a problémákat a belföldi kiadók – különböző nehézségekre hivatkozó – áruvisszatartása. Több címlet szállítását elhalasztották.⁷⁰

68 MNL OL XIX-I-8-ji-21. tétel-Min2590-1975.

69 MNL OL XIX-I-7-a-11. tétel-1975.

70 MNL OL XIX-I-7-y-5. tétel-MF1642-1975. Összehasonlításképpen: a kulturális cikkek „nem szocialista” (vagyis kapitalista és fejlődő országbeli) exportja 23,5%-kal növekedett (1974).

A helyzetromlás, vagyis a kultúrtermékek exportjának visszaesése okaira jellemző egy kiragadott idézet: „[...] tisztában vagyunk, hogy Magyarország hozzájárulása a szomszédos országokban élő magyarság kulturális ellátásához nemcsak rajtunk múlik. Hatóképességünk nagy mértékben függ a partnerek magatartásától, de már 1974-ben is, főként 1975-ben sokat veszítettünk abból a hosszú évek alatt kivívott pozícióból, hogy egyes partnereinkkel az 1:1 arányú kontingenst sikerült a javunkra változtatni, ill. exportunkat [az] importunk fölé emelni; ezen törekvésünket a jelenleg érvényben lévő rendelkezések erősen fékezik, sőt akadályozzák.” Ráadásul nemcsak a takarékosági követelmények és a szervezési problémák okoztak gondot, hanem a „minden eddigienél” szigorúbban megkötött kontingensek akadályozták a terjesztést.⁷¹

A sajtóexport viszont, az előzőekben említettek ellenére, szinte minden relációban emelkedett – egy kivételével: Szlovákia. E vonatkozásban 10,3%-kal esett vissza a forgalom, és „1975-ben a csökkenés a SLOVART cégnél mutatkozott, amelynél a kontingens sem került kitöltésre”. A KULTÚRA jelentése felsorolja a lényegesebben lecsökkentett példányszámú lapok neveit, melyek megegyeznek a levélíró által megadott lapokéival!⁷²

Az irodalmi viszonyrendszer ábrázolására – továbbra is szigorúan pillanatfelvétel jelleggel – álljon itt csupán egy útijelentés részlete, melyet a „bohémisták” és „szlovákisták” hagyományos szemináriumán részt vevő magyar delegáltak készítettek. „Több szerkesztőség képviselője elmondotta, hogy rendszeresebb kontaktusra, például a magyarországi (nemcsak fővárosi) irodalmi folyóiratokra lenne szükségük. Csehországban és Szlovákiában és van néhány olyan fiatal irodalmár, akik nyelvünket, kultúránkat jól ismerik. [...] Szlovákiában népszerűek a klasszikus magyar irodalom bizonyos alkotásai (Jókai, Mikszáth), tájékoztatással kellene segíteni a modern magyar irodalom hathatósabb népszerűsítését. A fiatalabb szlovák írói generáció általában nem ismeri a magyar nyelvet, alig tudnak valamit a mai magyar kultúráról. Pontosan számon kellene tartanunk, kik azok a fiatal írók, költők, akik hajlamosak lennének a kultúráközvetítés munkájába bekapcsolódni. Ha a fiatalabbak előítéletekkel közelednek a mai Magyarországhoz, annak mindenekelőtt a tájékoztatás hiánya az oka.” Beszélgetéseik során kiderült, hogy néhány, magyar–szlovák szempontból alapvető kérdésben jelentős nézeteltérés mutatkozott a beszélgetőtársak között. Ilyen volt a szlovákiai magyar irodalom értékelése is. „A szlovákiai magyarság kultúráját egyrészt a magyarországinál alacsonyabb nyelvi és tartalmi szintűnek tartják, másrészt a »szlovákiaiainak« értékeli, tehát nem a legalkalmasabbnak a szlovák irodalom magyar nyelvű

71 MNL OL XIX-I-7-a-301-1976.

72 MNL OL XIX-I-7-a-301-1976. Az emelkedés ellenére a többi szocialista relációban is jelentős kielégítetlen szükséglet mutatkozott, viszont „amíg a kontingenskorlátok fennállnak, lényeges előrelépésre nincs kilátás”, szögezték le egyértelműen.

tolmácsolására. Sokkal jobban örülnének, ha budapesti kiadók közvetlenül foglalkoznának a fordítással. Kevésnek tartják a magyar sajtó szlovák vonatkozásait is, elismerve, hogy nekik is vannak tennivalóink ezen a téren.”⁷³

Az irodalmi beszélgetésen szóba került a Madách Könyvkiadó tevékenysége, mely a közös könyvkiadások feladatát végezte. A magyar nyelvű könyvek beszerezhetőségének a harmadik levélíró által említett nehézsége is létező jelenség volt. Ráadásul – mit tesz Isten – éppen 1975-ben tört ki egy tűzvész a kassai nyomdában, mely miatt a Madách Kiadó az éves tervét nem tudta teljesíteni. Bár a magyar fél felajánlotta a segítségét, ezt a szlovák fél nem vette igénybe.⁷⁴ Az ezekkel az üggyörökkel foglalkozó szaktisztviselők le is írták, hogy a „magyar–csehszlovák könyvkiadási együttműködés az 1975. évben megtorpant”, és a közös kiadási exportban 30%-os (!) lemaradás állt be.⁷⁵ Ez az egyértelműen jelentős adat és maga visszaesés jelensége a már elemzett összefoglaló jelentésekben nem szerepel, holott az év őszén már tudvalévő volt!

A magyar Kiadói Főigazgatóság még 1976 elején is „változatlanul aggódott”, hogy a Madách Kiadó a múlt évi lemaradását behozza-e vagy a lemaradás tovább fokozódik. A magyar kiadók a Madáchot egyébként kifogástalan partnernek tartották, az igazgatót és valamennyi szerkesztőt pedig kitűnő vitapartnernek, sőt munkatársnak. „Kívánságainkat messzemenően támogatják, ha egy-egy kézirattal kapcsolatban aggályaink merülnek fel. [...] ez sajnos a többi kiadónál nincs így.” A magyarországi kiadók az 1975. évi kapcsolatokat is korrektnek és „elvtársiasnak” nevezték, csak a tűzvész miatt bizonytalanná vált helyzettel birkóztak meg nehezen. (Illetve nemcsak ezzel. A szlovákiai magyar igényeket a Magvető Könyvkiadó nem minden esetben tudta tolerálni. Kardos György⁷⁶ igazgató élesen kifogásolta, hogy rajtuk keresztül igényelnek nyugati krimiket, vagy éppen Rejtő Jenő könyveit – a szépirodalmi művek kárára. Ezért a lektűrigenyeket igyekezett minimálisra redukálni.⁷⁷) A Madáchcsal esett meg az a kelle-

73 MNL OL XIX-I-7-ii-7. tétel23130-1975.

74 Érdemes ennek menetét felvázolni. A Slovart vállalatnak ajánlották fel a segítséget, és a kötetzeti munkálatok átvállalásáról június 23-án szóban is tárgyaltak. Július 3-án írásban vállaltak kötelezettséget, július 11-én tájékoztatták a szlovák felet a kapacitás rendelkezésre állásáról. Augusztus 6-án sürgették a választ, majd augusztus 12-én újra megsürgették azt. A Slovart augusztus 18-án közölte, hogy egyelőre nem tud nyilatkozni, majd szeptember 12-én (!) e közlését megismételte. Az ősz folyamán a magyar fél már nem tudta tartani a kapacitásokat, mire a szlovák fél végre közölte, hogy a „felsőbb szervek döntése értelmében” a munkát máshonnan rendelték meg. (MNL OL XIX-I-7-a-110-1976.)

75 MNL OL XIX-I-7-a-110-1976. A segítség lehetőségét az időközben kihirdetett exporttilalom ellenére fenntartották.

76 Kardos (született Kastreiner) György (1918–1985) újságíró. 1945 után államvédelmi, illetve hírszerzőtiszt, 1961-től haláláig a Magvető Könyvkiadó igazgatója.

77 MNL OL XIX-I-21-a-5. tétel58295-1975.

metlen eset is – szintén 1975-ben –, hogy a Magyarországról behozott „Egri leány” című balladáskötetben szereplő cseh rablólovagok története miatt egy feljelentésben nemzetgyalázással vádolták meg. Hosszasan kellett a kiadó vezetőinek magyarázkodniuk, hogy a hamis vádat megcáfolják.⁷⁸

Bár a két ország közötti filmforgalmazásban nem jelenítettek meg feszültségeket, a könyvkiadáshoz hasonlóan kárhoztatták az alacsony minőséget. Csehszlovákia szinte kizárólag a „problémátlanabb” vígjátékokat, ifjúsági filmeket vette át.⁷⁹

A színházügy vonatkozásában is más kép rajzolódik elénk, ha a szakfőosztályok javaslatait vesszük szemügyre. Míg az összefoglaló jelentésekben ez még úgy szerepelt, mint fejlődő-bővülő együttműködési elem,⁸⁰ addig a tényleges megvalósítást már gátolták a jelentkező anyagi nehézségek, és 1975-ben a tervek elé már – szó szerint így írták – „megoldhatatlan akadályok” gördültek. „Anyagi eszközök hiányában ezek a kapcsolatok elsorvadnak, a vendégjátékok teljesen megszűnnek.” (E kifejezések alatt szintén a már említett, az 1970-es évek közepén akut módon jelentkező gazdasági visszaesést kell érteni.)

Mivel ismerték a meglévő igényeket, szerették volna a legszínvonalasabb darabokat-előadásokat küldeni, ugyanis a „szomszédos országok magyarulterületeinek színházi kultúrával való ellátása” továbbra is nagyon fontos kultúrpolitikai szempont. A kedvezőtlen helyzet ellenére a színházi terület szakemberei a vendégjátékok számának növelését szorgalmazták. Sőt! Feszegetni kezdték a viszonyossági alapon történő eljárás megszüntetését: „a magyar színházak minél kisebb helyre is menjenek, ahová színház egyáltalán nem jut el. Ehhez több pénzt kell biztosítanunk.”⁸¹

Ez utóbbi előteremtése, a folyamatosan romló gazdasági helyzet okán, nemcsak a színházi terület esetében tűnt lehetetlennek.

Összefoglalás

Az egyoldalú, vagyis a magyar forrásanyag ellenére is jól láthatók azok a szándékok és törekvések, amelyek a két fél hozzáállását meghatározták. Jól látható a korszak kétarcúsága, valamint a magyarországi kultúrpolitika ellentmondásos mivolta. A külhoni magyarságot általánosan befolyásoló tényezők ellen közvetlenül keveset tettek, közve-

78 MNL OL XIX-I-7-z-0053/24-1976.

79 MNL OL XIX-I-7-z-0053/11-1976.

80 1974-ben a győri Kisfaludy Színház, a miskolci Nemzeti Színház és a békéscsabai Jókai Színház lépett fel Csehszlovákiában. Azon túlmenően, hogy a magyarországi bemutatásra került darabok közel fele magyar volt, a külföldi szerepelésre „nem találtak” megfelelő produkciót.

81 MNL OL XIX-I-7-f-17. tétel-15402-240/M-1975. és 17. tétel-15402-1138/M-1975.

tett formában azonban jelentős erőforrásokat mozgósítottak. Ezek hatásossága ugyanakkor elakadt a másik fél jól érzékelhető és egyben kitartó ellenállásán. Emellett folyamatosan gondot okozott a minőségi műveltség közvetítése. Első olvasatra úgy tűnhet, hogy a felvidéki magyarok levelei igen kevésbé befolyásolták a kulturális kapcsolatok helyzetének értékelését, illetve nem váltottak ki jelentős hatást. A helyzet ennél valamivel összetettebb. Egyrészt a magyarországi illetékesek nem tették félre olvasatlanul a beadványokat, másrészt bizonyos, kirívó esetekben (ez alatt inkább konkrétabb, kézzelfoghatóbb történeteket kell érteni) nyíltan fel is léptek. A források megmutatják azt is, hogy a hivatali szakszemélyzet beosztotti része, valamint néhány középvezető teljes mértékben ismeretében volt a helyzetnek, és a maga lehetőségei szerint igyekezett is segíteni, vagy legalábbis felhívni a figyelmet bizonyos jelenségekre. A felsővezetők⁸² valószínűsíthetően szintén tudatában voltak a folyamatszerű jelenségeknek, ezekre azonban nem feltétlenül kívántak reagálni, vagy magyar szempontokat tárgyalások során igyekeztek érvényesíteni. A nyílt fellépést egyrészt a magyar állam korlátozott erőssége akadályozta, másrészt az államvezetés által nemcsak propagált, hanem a szomszédos országokhoz képest komolyabban vett internacionalizmus elve is befolyásolta, sőt, pontosabban: fékezte. Az ő gondolkodásuknak, valamint a két állam közötti tárgyalások, a munkatervek és ezek eredményeinek, illetve az alkalmazott ráhatás egyéb formáinak megismerése, ahogy mondani szokás, további kutatásokat igényel.

Mellékletek

1. melléklet

Oktatási Minisztérium, Miniszter elvtárs kezébe, Budapest
1975. febr. 10-én

Tárgy: Információ a csehszlovákiai magyar nyelvű középiskolákban végzős diákok továbbtanulási lehetőségéről

Tisztelt miniszter elvtárs!

82 Itt mindenképpen meg kell említeni Aczél György nevét, akinek minden fontosabb kulturális külkapcsolati dokumentumot megküldtek! (Aczél György [született Appel Henrik, 1917–1991], kommunista politikus. 1945 után a változó nevű kommunista párt vezető személyisége, állami funkciók birtokosa, a kultúrpolitika alakítója. 1974 és 1982 között a Minisztertanács elnökhelyettese. 1975-től az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének tagja.)

Figyelemre méltó létszámú magyar nemzetiségű, tehetséges középiskolás diákok nevében fordulok Önhöz egy, ha szabad így neveznem, interpellációs jellegű kérés közvetítéséért. Tudom, ezt a levelet nyugodtan félre lehet tenni azzal a véleményezéssel, hogy ez a körülmény kizárólag a csehszlovák illetékes hatóságainak [sic!] a belügye, amelybe a magyar hatóságok érdembelileg nem igen avatkozhatnak be.

Az ilyen nézőszögből kialakított nézet az említett nemzetiségi diáksága szemben nagyon közömbös és igazságtalan állásfoglalást jelentene. Miről is van szó?

A mai körülmények között a főiskolák és egyetemek színvonalbeli igényessége, de maga a felvételi vizsgák körülményei is éppen a magyar nyelvű középiskolák végzett növendékeit állítja a szlovák, ill. a cseh anyanyelvű diákokhoz viszonyítva egy aránytalanabbul hátrányos helyzetbe.

Részlegesen magyar nyelvű főiskolai tanulmányokat Csehszlovákiában jelenleg csak a Nyitra-i pedagógiai főiskola mellett lehet még végezni.⁸³ Jelenleg ez is teljes felszámolásra van ítélve, hiszen a feltöltöttség folytán alig van már szükség néhány magyar nyelvű alapiskolában pedagógus pótlásra. A magyarnyelvű középiskolák határtalan örömmel fogadták a néhány éve létrejött egyezményt, amely legalább néhány tehetségesebb diákjuk továbbtanulását tette lehetővé külföldön, főleg Magyarországon [sic!]. (Igaz, sajnos nem minden esetben a legtehetségesebb jelöltek vagy a nyelvet tökéletesen ismerők jutottak ehhez a szerencsés lehetőséghez. De ez már nem az említett iskolák és az egyéb nemes szándék rovására írható.)

Sajnos ez a néhány éves kezdeményezés érthetetlenül egy inkább „visszafejlesztési” formát követ. Ezt nem lehet véletlennek nevezni, csakúgy, ahogyan nemzetgazdasági érdeknek sem. Vegyük pld. az orvosi irányzatú egyetemeket. Az idén már egyetlen hallgató sem jelentkezhet Magyarországra. (Legalábbis jelenleg ez a hivatalos álláspont.) Ha az információ helytálló, Magyarországon a közeljövőben a felére kell csökkenteni az orvosi hallgatók létszámát, mert már nem lesz elegendő létszámú képzett orvos (az más további kérdés, hogy állítólag vidéken van ugyan hiány, de a nagyobb városokban egyenlőre [sic!] több orvos egyéb beosztásban dolgozik.)⁸⁴

Csehszlovákiában ezt még távolról sem mondhatjuk el. (Legfeljebb van elfogadható létszámú orvos a legnagyobb néhány városban.)

Velem együtt többen kérdezik: vajon milyen hátránya származna Csehszlovákiának abból, ha a fentiek alapján egy világviszonylatban elismert egyetemen, ahol nyílik esetleg kellő befogadási lehetőség, *önköltséges alapon* (államilag térítés nélküli) bekalkulálva az egyetem költségvetési [sic!] kiadásait is, lehetőséghez juthatnának a magyar nyelvet tökéletesen ismerő, tehetségesebb csehszlovákiai diákok?

83 Vélhetően a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Magyar Karáról van szó.

84 A minisztériumban e bekezdés mellé egy kérdőjelet tettek.

Ebben az évben már az ún. önköltségi alapon senki sem jelentkezhet külföldi tanulásra sem[m]ilyen ágazaton.⁸⁵ Vajjon miért? Nyilvánvaló.

Volt szerencsém beszélgetni néhány kimondottan *illetékes* személlyel a legmagasabb szinten (konkrétabban egy ilyen diák érdekében érdeklődtem és kértem támogatást. Íme néhány véleménynyilvánítás és válasz:

- „Miért akar ott tanulni, a mi fő iskoláink sokkal magasabb színvonalúak, mint a magyaroké?! (Nagyon udvariasan próbáltam indokolni, említve a felvételi arányt, a nyelvi hátrányt stb.)

- „Ha végez és visszajön, nem fog tudni érvényesülni!” (De hiszen a felvételit nálunk szlovákul végzik, az érvényesüléshez szükséges szolgálati nyelvet elegendően ismerik, de az ismeretek anyanyelvű elsajátítása sokkal jelentősebb és effektívebb. [sic!])

- „Sokan ott maradnak, nem jönnek vissza, ha végeznek!” (Én: ez nem jellemző, én egy esetről sem hallottam, de hiszen ez is rendezhető.)

A következő kérdést már én tettem fel. Vajon miért létezik akkor mégis ez a csere-tanulási lehetőség? – Válasz: „Mert a szülők követelik.”

Tartva attól, hogy jelöltemnek esetleg többet árthatok, mint segítek, így folytattam közbe[n]járásomat: meggyőződésem, hogy jelöltem a felvételi vizsgát szlovákul a szlovák egyetemre is sikeresen leteszi, de ez még ugye távolról sem jelent Szlovákiában felvételt. - Számíthat ez esetben az Ön támogatására? – Válasz: „No, én ezt nem azért mondtam... csupán a körülményeket konstatáltam...”

A szóban forgó diák azóta Magyarországon tanul, jó szintű kiváló eredménnyel. Meggyőződésem, Csehszlovákia magasan képzett, hasznos szakembert kap vissza. Azt hiszem, sok hasonló példáról lehetne mindezt elmondani.

Vajon ezek a bölcs személyek miért nem vallják be nyilvánosan is a nekem szóbelileg közölteket? Persze lehetne mondani, ill. kérdezni: mire van az a néhány ún. „lát-szólágos” nemzetiségi kisebbséget képviselő személy „közelebb a tűzhöz”?

Miért? Mert csakis így lehetnek ott. (Mármint az adott funkcióban.) Ministrálnak azok ellen, akiket képviselniök [sic!] kellene. Különbben magam és valamennyi magyar nemzetiségű állampolgár nevében állíthatom, hogy véleményezésem számtalan konkrét esettel és félhivatalos intézkedés ellenében lehetne bizonyítani. Csak hát ki előtt, hogyan?

Pozitív eredményeket ezen a téren az itt élő magyar nemzetiségű lakosság érdekében csak olyan személyek, ill. kívülről álló képviselőt tehet, akinek nem kell tartania a legrafináltabb eszközű visszahatásoktól!⁸⁶

85 A minisztériumban e mondat mellé kézzel bejegyezték: „Tudomásom szerint önköltség lesz”, illetve egy 12-es szám is olvasható itt.

86 Ezt a mondatot a minisztériumban egy oldalvonallal megjelölték.

Kérem, ez nem lehet csupán belügy! Talán szlovák részről közömbösen viselnék, ha Magyarországon nem történne olyan körültekintő gondoskodás a nemzetiségekről? (Ugye erre is lehetne néhány konkrét esetet felhozni a közelmúltból.)

Ide kívánczozóan említem, sajnos az itteni ún. „Csemadok” magyar kulturszervezetnek és egy kevesebb kíváncsképpességű vezetője marad. Egyáltalán nem azért, mintha hiányozna a társadalmi kultúra munka iránti odaadás, illetve a kívánt politikai elkötelezettség. Sőt!

Elnézést kérek soraimért, egy olyan nemzetiség nevében próbálok igen szerény lehetőségeimnek megfelelően reményteljesen közvetíteni, amelyik úgy a termelő munkájával, mint a teljes politikai elkötelezettségével sokkal több reális elismerést érdemelne. Ha ilyen itt-ott fellelhető is, az csak nagyon látszólagosan felel meg a tényleges valóságnak, és többnyire a szorgalmas nélkülözhetetlen munka teljesítményeknek köszönhető, amelyet szinte lehetetlen tőlük elírigyelni [sic!].

Kedves türelmét köszönve, maradok elvtársi tisztelettel

M. Sándor

Jelzet: MNL OL XIX-I-8-jj-Min527-1975.

Gépet és kézzel javított tisztázat. A nehézkes megfogalmazású szövegben csak a központosítást és a szóelválasztásokat javítottuk, illetve néhány feltűnő hibát a [sic!] szócskával jeleztünk. A szöveg nem magyar betűkiosztású írógépen készülhetett, erre utal az „ö” és az „ü” betűk ékezetének utólagos elhelyezése, illetve az „ő” és „ű” betűk hiánya. A beadó vezetéknevének csak a kezdőbetűjét adjuk meg. A levélen pontos feladási cím nem szerepelt, csak a „Komárno” városnév. A levél alján szereplő további megjegyzés szerint a levelet megküldték az MSZMP Központi Bizottságának is.

2. melléklet

Tisztelt Minisztérium!

Talán az elkövetkező néhány sor a teljes közönybe is fulladhat, ám én, fáradságot nem sajnálva, elmondok önöknek egy s mást. Még annyit, hogy semmi különös tett vagy tény nem jogosít arra, hogy döntéseiket helytelenítem, netalán vizsgáljam, de cseh szlovákiai magyar vagyok, és ez elég ok, hogy szóljak, itt és most.

Az „Élet és Irodalom” újság 4. sz[ámának] 6. oldalán a „Tizenegy ösztöndíj” című kis hír⁸⁷ kényszerít az írásra. Ez a közlemény felsorolja az ösztöndíjasok névsorát, és ott

87 Élet és Irodalom, 1975. január 25., 19. évf. 4. sz. 6. p.

látható a M. Ferenc név is. Legyen a kérdés bármennyire meredek is, fel kell, hogy tegyem: csak nem az a M. Ferenc, aki a SzSzK Művelődésügyi Minisztériumának dolgozója, dr. František M., aki a csehszlovákiai magyarság érdekeinek kijelölt, fizetett képviselője? Ha nem róla van szó lesz szó, az volna a kisebb baj, amiért örömmel kérném az elnézésüket.

De folytatom. Sem megérteni, sem elfogadni nem tudom, hogy M. Ferencet a magyar kulturális minisztérium ösztöndíjakkal támogatja. Ahogy már szóltam is róla, az ő kijelölt feladata a mi nemzetiségi viszonyaink képviselete, a legmagasabb szinten. De, hogy is néz ki ennek a mindennapi gyakorlata[?] És most itt a viszonyaink elmondása következne, de ennek leírását itt most nem folytatom. Inkább saját életemből mondok el egy történetet, mert az általános, vagy más szóval a társadalmi igazságtalanságok, az egyén elbukásában konkretizálódik. Nem vonom ki magam a vád alól sem, mely feltételezné, hogy életem törése talán saját hibámból erede [sic!], de ennyi év távlatából világos a folyamat, és még ma is tart. A csehszlovákiai magyarság szellemi és fizikai létét ismerve, történelmi fejlődésében nézve, a bomlás jeleit nem lehet eltitkolni. E tragikus folyamatért felelősségre vonni azokat, akik ezt elszenvedik, demagóg állítás, szemben az arra hivatott vezetők felelősségével. Világosan következne ebből, és következék is, hogy M. Ferenc a kijelölt, a legfontosabb feladatát, nem végzi úgy el, ahogy azt az érdekeink, röviden az internacionalizmus „előírja”. Aki pedig ezt a nemes feladatát nem tölti be, csak a „saját jó érdekében” kihasználja, akkor az illet Móríc Zsigmond ösztöndíjjal nem szabad támogatni. Mert, feltételezhetően M. Ferenc akkor írja, most már az Önök által is támogatott műveit, amikor a csehszlovákiai magyarság naponta vívja harcát a legelemibb emberi jogaiért, nyelvéért, kultúrájáért, és egyáltalán, a fennmaradásért. Ám, ha akad itt-ott egy hang, esetleg egyenesen segélykérés, M. „František” tudomásul veszi a dolgokat és nem segít, de még csak nem is továbbítja tovább a hozzá érkezett jelzést, és teszi mindezt hivatalból.

Tehát M. Ferenc, kb. 1962. év óta, az itt élő magyar nemzetiségek fizetett képviselője. Én 1965-ben kerültem vele szorosabb kapcsolatba. Ez abból állt, hogy néhány-szor felkerestük őt hivatalában, és elbeszélgettünk a minket szorosan érintő, őt hivatalból érdeklő, munkahelyi kérdésekről. Mi akkor az Érsekújvártól 10 km-re lévő Tardoskedd, ma Tvrdosovce, magyar lakta faluban tanítottunk, feleségem is, egy iskolában velem. Kezdetben a történetnek csak szemlélője volt, majd később áldozata lett ő is. Nekem magyar-történelemből van tanítói képesitésem, feleségem képesítetlen, mint kisegítő tanító dolgozott. Az [sic!] munkahelyünkön, tehát az iskolában a viszonyok, amit mesterségesen idéztek elő, egy kommunista és magyar számára, elfogadhatatlanok voltak. Tehát cselekedni kellett, ott és akkor, megmenteni az iskolát, a magyar tanuló-ifjúságot az ő nemzeti öntudatát fertőző elemektől. Hogy az iskola igazgatójának milyen feladatot szántak az akkori felsőbb szervek, sem akkor, sem ma nem bizonyítható. Ám a tények talán ebben eligazítanak. Az iskola akkori igazgatója, műveltségre és

származásra nézve, szlovák, pedagógiai képzése nincs, párt[ti]ag, Életvitele antiszociális, alkoholista. Mégis, ezekkel a jellemzőkkel lehet, de figyelem, magyar iskola élére kerülni. Véletlen? Nem. Az itt csak feltételezett vezetői feladatát, a magyar iskola leépítését, az azóta is tartó bomlási folyamat bizonyíthatja. Igen, egy ilyen feladat elvégzésének fokozatai vannak, fogásai, módszerei, aminek a felismerésére,⁸⁸ a mi viszonyaink között, keserű. Itt most a saját személyem jelentőségéről kell szólnom, mert felismerem, és keserűségével is számoltam [sic!]. Harc a létünkért nagy áldozatokkal jár, és amilyen szomorú ez, olyannyira felháborító is. A folyamat gátak nélkül pusztítja sorainkat, és az ellenállásnak még a gondolata érthetetlen [sic!]. Hát hol van itt egy ember, ki ellenállásával magával ragadott bizonyos tömeget, vagy kisebb csoportot is csak? De mi és ki ellen? Miért világos előttem minden válasz és kérdés, ám mégis oly kifejezhetetlen. Talán az igazság erős tudata és a valóság szörnyű képe hat bénítóan a cselekvésre? De visszatérve a történelemhez, mely úgy folytatódik röviden, hogy ellenál[li]tam majd elbuktam, de nem hiszem, hogy ez törvény szerint való, és sehogy sem tudom összeegyeztetni ezt szocialista rendszerünk filozófiájával.

Az iskola igazgatója, itt, Csehszlovákiában, a magyarok ellen, a legjobban bevált módszerhez folyamodik: sovinizmussal, nacionalizmussal rágalmoz meg. És esetemben is bevált, mint annyi más esetben, pedig csak a jogainkat próbáltam védeni. Nem lehet az ilyen gyakorlat mellett csak úgy elsiklani. Hogy mi a teendő? Elsősorban beszélni kell róla, azért írom én is önöknek ezt a levelet, no meg azért is, mert M. Ferenc kitüntetése nem egyeztethető össze a Csehszlovákiában élő magyarság helyzetével. Engem tehát rágalmoz alapján, a magyar iskolaügytől, menesztettek, nem tekintettek a munkára, tanulásra, melyet el kellett végeznem, hogy tanító lehettem, és folytathatnám életem szomorú történetének írását, meg annyi másét, mindnyájunkét, kik itt élünk magyarok, jogi államban [sic!], jogok nélkül. Ma 1975-öt írunk, és én kerek tíz éve nem lehetek tanító. Segédmunkásként dolgozom, fejlődéstől, perspektívából megfosztva, és hogy ez antihumán [sic!] egy humanizmusra épülő társadalomban, azon, sem a vezetőink, sem M. Ferenc nem akad meg.

Ennyit tudtam elmondani a kis hír kapcsán, melyet a bevezetőben említettem. Sok-e vagy kevés, idegen vagy ismerős önöknek a kérdés, mindegy. Lényege, hogy itt állok mögötte – igaz.

Tisztelettel:

aláírás

Cz. Dániel

88 Véltetően: felismerése.

Érsekújvár, Gorkij u. [...]

Kelt Érsekújvárott, 1975. március 2-án.

Jelzet: MNL OL XIX-I-7-a-556-1976.

Gépelt és aláírt tisztázat. A szöveg vélhetően nem magyar betűkiosztású írógépen készülhetett, erre utal az „ő” és az „ű” betűk ékezetének egybeírása a betűkkel. Javítások és utólagos kézírásos betoldások láthatók a szövegben. A szövegben csak a vesszőhibákat és az egyértelmű elgépeléseket javítottuk, az értelmetlen mondatrészeket [sic!] szócskával jelöltük. A levélben olvasható két név esetében a vezetéknevnél csak kezdőbetűt adunk meg.

3. melléklet

Érsekújvár, 1975. június 20.

Tisztelt Miniszter Elvtárs!

Kérem, ne vegye rossz néven, hogy soraimmal zavarom. De kötelességemnek tartom, hogy tájékoztassam Önt a csehszlovák-magyar kultúrkapcsolatok rosszabbodásáról, a valóság tükrében. Személyes ismeretségem révén sok mindenről tudomást szereztem az utóbbi napokban, amelyek közül néhány fontosat nem hallgathatok el anélkül, hogy én sem váljak cinkossá a kortársak és az utókor szemében.

Többek között arról van szó, hogy a külkereskedelem keretében Magyarországról behozott könyvek száma évről évre csökken. Rövidesen már arra sem lesz elegendő, hogy legalább egyetlenegy (pl. nyugat-szlovákiai) kerület magyarságának kultúrigényét kielégítse. Legalábbis ilyen hangok hallatszanak szerte a magyar vidéken. Az egyre rosszabbodó helyzetet némiképp enyhíti a Magyar Kultúra prágai kirendeltsége, azonban ez sem képes lényegesen javítani rajta. Különben is két évvel ezelőtt a könyvkereskedéseknek megtiltotta a felettes szervük, hogy a Magyar Kultúránál rendeljenek magyar könyvet.

A helyzetet még inkább súlyosbítják a *könyvárak*. Ismeretes, hogy 1969. január 1-jétől kezdve, tehát a szövetségi államforma létrejöttétől, olyan átszámítási kulcs van érvényben, amely szerint a könyvek kiskereskedelmi árát magasabb összegben állapítják meg csehszlovák koronában, mint amennyibe azok forintban kerülnek a magyarországi könyvesboltokban. Például egy 100 forintos könyv nálunk 105 koronába kerül. Ez az árkülönbség még szembeötlőbbé vált március 1-től kezdve, azaz a forintnak

csehszlovák viszonylatban történt leértékelése után.⁸⁹ Így ma Csehszlovákiában minden Magyarországról behozott könyvért – a hivatalos árfolyam szerint – a vevőknek 55 százalékkal többet kell fizetniük, mint amennyiért azt a világ valamennyi turistája megveheti a magyarországi üzletekben, illetve megrendelheti az érvényes árfolyam szerint.

A behozott könyvek elégtelensége, hiányos és gyér választéka s aránytalanul magas kiskereskedelmi ára következtében egyre jobban csökken a *közkönyvtárak* magyar könyveinek *állománya*. Egyes könyvtári szakemberek úgy igyekeznek áthidalni a könyvhiányt, hogy a magyar anyanyelvű olvasóknak Jókai és Mikszáth műveit szlovák fordításban ajánlják.

Mindezeket betetőzi a behozott magyar *sajtótermékek* nagyméretű leapasztása. A kiszivárgott hírek szerint, amelyek már bejárták az egész magyar vidéket, maga a korlátozás terjedelme közel jár az évi három millió forinthez, ami a kultúra terén ugyan szokatlanul nagynek tűnik egy kereskedelmi vállalat gazdasági mérlegében, azonban a magyar-csehszlovák külkereskedelem öt milliárdos terjedelmében csupán annyi, mint egy csöpp víz a tengerben.

Számunkra, csehszlovákiai magyarok számára a magyar lapok részleges vagy teljes mértékű csökkentése hétről-hétre úgy nyilvánul meg, hogy egyes folyóiratok csak részben, vagy egyáltalán nem kaphatók az újságárusoknál, mint pl. az Ország-Világ, Képes Sport, Nők Lapja, Magyar Ifjúság, Rakéta stb. Még a Ludas Matyi is hiánycikknek számít. Az meg talán már szóra sem érdemes, hogy egyes folyóiratok ára eddig is aránytalanul magas volt, pl. a 10 forintos Látóhatárt nálunk 10 koronáért árusítják, ami a forintár csaknem felével több.

Az *okok*, amelyek kiváltották a magyar nemzetiség számára sértő és hátrányos intézkedéseket, még ismeretlenek előttünk, értesülésünk szerint azonban a jövőben szlovák részről csak olyan mértékben fogják engedélyezni a magyar könyv és sajtó behozatalát, mint amilyenben majd Magyarország is átvesz szlovák kultúrtermékeket. Továbbá lépten-nyomon megjegyzéseket hallunk valamiféle *varsói* és *komáromi* egyezményekről, melyeket állítólag a magyar szervek nem tartanak be. Különben az említett nemzetközi egyezmények nem sokat mondanak nekünk, mert nem ismerjük azok tartalmát, s így nem áll módunkban meggyőződni arról sem, hogy a híresztelésekben mennyi az igazság és mennyi a rágalom, ellenben a két ország közti „együttműködés” következményeit a zsebünkön érezzük.

Az utóbbi napokban olyan értesülések is tudomásunkra jutottak, hogy a könyv és a sajtó behozatala ügyében a magyarországi szervek is *ludasok*, mert a magyar külkereskedelmi mérleg jelenlegi kedvezőtlen alakulása és a forint átszámítási kulcsa miatt Magyarországnak nem érdeke többé bizonyos termékeket Csehszlovákiának szállítani,

89 1975. március 1-je után 1 csehszlovák koronáért 1,475 forintot kellett fizetni, viszont eltörölték az átváltási illetéket. (1972-ben még 1,36 forintot ért egy csehszlovák korona.)

különösképpen könyveket és olyan sajtótermékeket, melyek megjelentetését az állam nagyobb dotációval segíti. Számunkra viszont teljesen mindegy, mi az igazság. Egy bizonyos: a magyar sajtótermékek számára Szlovákiában nem nyitnak mostanában zöld utat. Ennek következtében a szlovákiai magyarság műveltségi szintje általánosan süllyed, ahelyett, hogy emelkednék, mint a többi népeknél. A *műveltségi szint* csökkenését elősegíti még a magyar tanítási nyelvű iskolák sorozatos megszüntetése is, majd az anyanyelvi oktatás megnehezítése, minek következtében a magyar fiataloknak már csupán a fele tanulhat anyanyelvén, továbbá annak a „vívmánynak” a visszavonása, amelynek alapján a magyar fiatalság egy része eddig a saját pénzén is tanulhatott a magyarországi főiskolákon és egyetemeken, sőt már a szakmunkásképzés is csak csekély részben valósulhat meg a magyarok anyanyelvén.

Bárhogy is áll a dolog, a kegyetlen tények arról tanúskodnak, hogy a szlovákiai magyarok még drága pénzen sem juthatnak hozzá elegendő magyar könyvhöz, újsághoz és folyóirathoz, ami pedig kisebbségi létük számára annyit jelent, mint másnak a kenyér, ugyanakkor az elmúlt *hat* esztendő folyamán azok értékesítésével közel 100 milliót húztak ki a zsebükből *jogtalan* haszonként. Ezt így is szokták nevezni tudományosan: kizsákmányolás. S mindezek ismeretében (mert hihetetlen volna, hogy az illetékesek ne ismernék a magyar könyv és sajtó sorsát a szomszédos államokban) a magyar szervek *tétlenek*, a magyar írók *némák*, a magyar sajtó pedig gyáván és sunyin *hallgat*. Valamennyiükből hiányzik a szív, mint a magyar labdarúgásból. Bezzeg, ha fordítva állna a dolog!

Az bizonyos, hogy minden szocialista nemzet, de a kapitalisták jelentős része is magáénak vallja ország-világ előtt a határokon túl élő tagjait. Ez azonban a legkevésbé sem nyilvánul meg magyar viszonylatban, hiszen a magyarországi iskolákból kikerült ifjabb korosztályok szinte még arról sem tudnak, hogy a szomszédos országok területén is élnek magyarok, mégpedig eléggé nagy számban. Nincs tudomásunk arról sem, hogy a magyar szervek valaha is kiálltak volna érdekünkben, még akkor sem, amikor közölünk tízezreket hurcoltak el marhavagonokban, hogy szétszórjanak az idegen népek tengerében. Tudjuk, hogy magunkra hagyatva kell tengetni életünket a szocializmusban is mindaddig, míg csak létezni fogunk, csupán az fáj nagyon, hogy a vietnámiaktól kezdve a ciprusaikig⁹⁰ és az amerikai négerekig mindenki sérelmét meghallhatják és támogatják azok orvoslását, viszont egyetlenegy esetben sem hivatkoztak arra, hogy azokból valami is az illető ország belügye. Mi viszont csak *magyarok* vagyunk, s a magyarországi magyaroktól ezért nem várhatunk még egy jó szót sem, bármennyire is égbekiáltó a bennünket ért igazságtalanság. Az utóbbi évek folyamán sokszor voltunk tanúi értelmetlen bratyzásnak, persze ezt a magyarországiak nem tudhatják, milyen

90 A levélíró az éppen véget ért vietnámi háborúra, illetve az 1975-ben eszkalálódó ciprusi török–görög feszültségre utal.

megjegyzések hangzanak el egy-egy „baráti” találkozó után. Megértjük, könnyebb tétlenkedni, mint valamit tenni a szomszédban dühöngő neonacionalizmus meggátlása és az újabb magyarellenés hullámok ellen.

Mi, csehszlovákiai magyarok, a múlt tapasztalatai után iszonyodunk a kisebbségi elnyomás valamennyi változatától, arra azonban még álmunkban sem számítottunk, hogy 1975-ben két szocialista ország kulturális „testvéri együttműködésének” válunk áldozatává. S ki tudja, mire kell még felkészülnünk. Mindenesetre, ha a két ország népe csak így rakja le a híd alapjait, akkor az a híd nem is igen fogja tartósan összekötni a szomszéd népek igazi barátságát.

A pillérek már akkor megroggyantak, amikor a híd még el sem készült.

A fentiek ismeretében arra kérem, miniszter elvtárs, legyen elnéző, ha tudomást szerezne arról, hogy e levél másolatát megküldtem valamelyik szerkesztőségnek, esetleg bizonyos politikai személyiségnek.⁹¹

Tudom, hogy Magyarország is találna olyan árut, nyersanyagot, élelmiszert, amelyek Csehszlovákiába szállítását takarékosági okokból korlátozni lehetne. A csehszlovákiai magyarok azonban nem gondolnak retorzióra, még a reciprocitás elve alapján sem. Bízom együttérzésében, segítőkészségében és a megoldás egyéb lehetőségeiben, ezért arra kérem, szíveskedjék funkcióját latba vetni a csehszlovákiai magyarság korlátlan mennyiségű, választékú és méltányos árú könyv-, újság és folyóirat-ellátása érdekében,⁹² természetesen az internacionalizmus elvének szem előtt tartásával, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség is kielégíthesse jogos szükségleteit, legalább magyar könyvből és újságból. Ez az óhaj bizonyára találkozik a magyar nemzet érdekével is. Amennyiben azonban nem sikerül józan megoldást találni, a magyar nemzetiség kiszolgáltatottsága maga után vonja létküzdelmünk végét.

Maradok őszinte híve és tisztelője:

Udvardyné

Jelzet: MNL OL XIX-I-7-a-556-1976.

Gépett és aláírt tisztázat. A szöveg magyar betűkiosztású írógépen készülhetett, annak ellenére, hogy az „ö” és az „ü” betűk ékezetei eltérnek a szokványostól. Javítás és utólagos kézírásos betoldás nincs.

91 E bekezdés mellé golyóstollal egy vonalat húztak. (Máshová történt megküldésről nincs információnk, azonban valószínű, hogy ebben az esetben továbbküldték volna a kulturális miniszterhez.)

92 Ez a mondatrész golyóstollal alá van húzva.

4. melléklet

Pozsony, 1975. június 30.

Tisztelt Elvtársak!

Ismeretes, hogy a magyarországi magyarok nem tanulják az iskolában, hány magyar tengődik a szomszédos Csehszlovákiában. Hogy lehetne hát fogalmuk arról, mit tanítanak a magyarokról a szlovák iskolákban. Nem titok, hogy a magyarellenés „misztikus gyűlölet” varázsa egyre jobban izzik abban a Szlovákiában, amelynek népe valamikor együtt élt, egy országban.

A hivatalos iskolapolitika válogatott dokumentumokkal segíti elő, hogy a szlovák-ság „történeti ismeretei” a lehető legnagyobb mértékben fejlődjenek tovább és a szlovák iskola „nevelő hatása” elmélyüljön. A szlovák pedagógusok már az iskolapadban megismertetik az ifjúságot a magyarokkal, és pedig olyan emberi és faji tulajdonságaik görbe és torz tükrében, amilyenek indokolttá teszik, hogy már az első benyomás folytán gyűlöletessé váljanak a szlovákság szemében. A szlovák neonacionalizmus olyan dokumentumokat kotort elő a történelem lomtárból és adott ki 1974-ben miniszteri jóváhagyással, amilyenek segítségével könnyedén elérhető, hogy a magyargyűlölet még a XX. század végén is izzásban maradjon.

Különben a kiadványban közzétett szöveg legtöbbször távol áll a történeti valóságtól és teljesen egyoldalú. A válogatás és az összeállítás messze esett a dokumentumok marxista, osztályjellegű megítélésétől és hemzseg a magyargyűlölettől. Sok esetben regékre támaszkodik (a fehér ló stb.) és meghamisítja a történeti tényeket, s lépten-nyomon gyalázza a magyar nemzetet. Magyargyűlölettel már az ifjúságot is beoltja.

Ízelítőül néhány idézet (szlovákból magyarra fordítva) a középiskolák számára kiadott hírhedt tankönyv válogatott dokumentumaiból:

1. „A magyarok arckifejezése vad, a szemük mélyen fekvő, a termetük alacsony, a nyelvük barbár és a szokásaik vadak, vádolni kell a sorsot, vagy az isteni béketűrésen csodálkozni, amely ilyen szörnyetegekre és nem emberekre bízta ezt a csodaszép országot...” (Ottó, freisingi püspök 1147-ből, 33. old.)⁹³

További sorok, amelyekből ugyancsak csöpög a magyarellenesség:

2. „Az elnyomott szlováknak ott is meg kell élnie, ahol a veréb sem talál magának táplálékot! És mégis jól megy a sora! Pénzesebb, nagyobb hajlandóságot mutat az írás-művészet, a rendesebb ruházat iránt, mint az alföldi (magyar), aki télen-nyáron zsíros

93 Freisingi Ottó leírását – lényegében inkább véleményét – korábban, és azóta is több forrásgyűjteményben, illetve monográfiában is kiadták, pl. Marczali 1896; Csukovits 2015, 73. p.

kabátjában jár, habár csekély munkájáért a földje bőségesen megjutalmazza.” (Ján Hrdlička, evangélikus pap, 134. old.)

3. „*És a szláv nyelv vagy nemzet tanulmányozásától és ápolásáról senkit se riaszson vissza és tartson távol az elkoptatott »tót nem ember«, ami olyasmire utal, mintha a szlávok nem lennének emberek...” (Anton Bernolák, plébános, 144. old.)*

Még hasonló, a magyarokra egy cseppet sem hízelgő „okmány” található a 125. oldalon (a fehér lóról, a barbár, fékezhetetlen és vad magyarokról – Ján Baltazár Magin plébános apológiájából), a 135. oldalon (a „hunok-magyarok” kiforgatták a „szlovák királyságból” és rabszolga sorsra juttatták a szlovák nemzetet, s innen ered a „Sclavus szó a szolga megjelölésére” – Ondrej Mésároš, plébános magyarozatából), a 195. oldalon („ezért a magyarok erejét addig kell megtörni, amíg a magyarok túlsúlyban vannak” Ludovít Štúrnak a prágai szláv kongresszuson elhangzott beszédéből), a 196. oldalon („...hogy karddal legyen eldöntve: vajon a magyar zsarnok még tovább fog e fölöttünk uralkodni!” Hurban és Štúr felhívásából harcostársaihoz 1848-ban), a 198. oldalon (a „császári szó” csak akkor válhat igazzá és a szlovák nemzet „csak úgy szabadulhat meg örökös elnyomóitól, a magyaroktól...” – Őfelségéhez, az osztrák császárhoz felterjesztett kérelemből), stb.

A tankönyv címe: *Z Prameňov našich dejín* (magyar fordításban: *Történelmünk forrás-műveiből*).

Kiadta: Slovenské pedagogické nakladateľstvo (Szlovák Pedagógiai Kiadóvállalat), Bratislava, 1974. Engedélyezte: A Szlovák Szocialista Köztársaság Oktatásügyi Minisztériuma 1973. szeptember 14-i 10335/1973-II/3 számú határozatával a gimnáziumok 3. és 4. évfolyama számára, mint a Csehszlovákia története c. tankönyv kiegészítő tankönyvként. Összeállították: doc. dr. Peter Ratkoš, Drsc (11-125. old.), univ. prof. dr. Jozef Butvin, Csc (127-249. old.), doc. dr. Miroslav Kropilák, Drsc (251-349. old.), dr. Marta Vartíková, Csc (350-401. old.). Bírálók: doc. dr. Rudolf Jurík, Csc; dr. Jozef Filan, dr. Anna Valachová. Példányszám: 50000, ára: 28.- Kős. Kinyomtatva: 1974-ben.

A szlovákok 1974-ben így mutatják be a magyarokat és így tanítják a diákokat Szlovákiában időszerűségünk 1975. esztendejében. Gyalázzák az egész magyar nemzetet, nem csak a szlovákiai magyarokat! A magyar nemzet tagjai – sajnos – még a fel-tüntetett szlovák „hazafiak” előtt is meghunyászkodnak.

A fenti tankönyvre azért hívjuk fel figyelmüket, mert úgy érezzük, hogy nem szabad hallgatnunk, ha a kortársak és az utókor szemében nem akarunk cinkosokká válni.

Tisztelettel:

melléklet: 1 fotókópia.

Jelzet: MNL OL XIX-I-7-z0073/11-1975.

A szöveg magyar betűkiosztású írógépen készülhetett, annak ellenére, hogy az „ö” és az „ü” betűk ékezetei eltérnek a szokványostól. A levélhez a könyv Freisingi Ottó szavairól szóló lapját mellékelték fénymásolatként.

5. melléklet

Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya

Feljegyzés Dr. Orbán László miniszter elvtársnak

Tárgy: A magyar-csehszlovák kulturális kapcsolatok

Kulturális kapcsolataink az utóbbi években mennyiségileg és minőségileg jelentősen fejlődtek. Egyes területeken (zeneművészet, színházművészet, képzőművészet) kiemelkedő eredményeket sikerült felmutatni.

A csehszlovák színházak az utóbbi két-három esztendőben több magyar darabot mutattak be, mint a felszabadulás óta bármikor. Több fővárosi és vidéki színházban jó fordításban, sikeres rendezői felfogásban és színészi játékkal adták elő Örkény,⁹⁴ Gyurkó,⁹⁵ Szakonyi⁹⁶ stb. darabjait. A magyar színházak Bukovcan és Zahradnik műveit állították színpadra.

Ebben az esztendőben is sor került színházi együttesek már hagyományossá vált vendégjátékára. Kiemelkedő sikert aratott Budapesten és vidéken a brnoi állami színház kiváló társulata, s a csehszlovák sajtó is dicsérő jelzőkkel méltatta a József Attila Színház vendégszereplését.

Nagy sikert arattak zenei együtteseink is 1974-ben (Prágai Szimfonikus Zenekar, illetve Budapesti Filharmóniai Társaság). Zenei kapcsolataink fejlődését több jelentős esemény is igazolja: új és sikeres kezdeményezésként 5-5 kiváló operaénekes vendégszerepelt országainkban egy-egy opera bemutatása alkalmával (Budapesten: Jenufa, Prágában: Anyegin): Kiemelkedő esemény volt a közelmúltban Janáček: „Jenufa” c. operájának magyarországi ősbemutatója.

Filmművészeti együttműködésünk is fejlődést mutat; mennyiségileg nagyszámú filmet vásárolunk egymástól, s ezeknek a filmeknek a többsége művészi szempontból is kielégíti az igényeket.

94 Örkény István (1912–1979), író.

95 Gyurkó László (1930–2007), író, színikazgató.

96 Szakonyi Károly (1931), író, dramaturg.

Kedvező fogadtatásban részesülnek az egymás országában megrendezett kiállítások, melyek közül külön kiemelhetjük a „Cseh kubizmus”, illetve a Derkovits-kiállítást.

Kulturális kapcsolataink alakulására kedvezően hatottak a két ország kulturális vezetőinek eddigi találkozásai, tárgyalásai, amelyek mindig lehetőséget biztosítottak az éppen aktuális kérdések megvitatására. Legutoljára éppen Garamvölgyi József miniszterhelyettes látogatott Komarnoba, ahol találkozott Jozef Mravik és Rácz Olivér szlovák miniszterhelyettes elvtársakkal, s megállapodtak, hogy intézményesítjük és munkatervekbe foglaljuk azokat a gazdagodó kulturális kapcsolatainkat is, amelyek nemzetiségeink kulturális ellátottságát segítik elő.

Közeljövőben várható események:

1.) 1975. szeptember 15-én kezdődik a Magyar-Csehszlovák Oktatási és Kulturális Munkabizottság XV. ülése

2.) 1975. október 2-9 között vendégszerepel Csehszlovákia négy városában a Magyar Rádió és Televízió Ének- és Zenekara.

3.) 1975. október 9-12 között Budapesten vendégszerepel a Cseh Filharmóniai Zenekar.

Budapest, 1975. szeptember 2.

Boros

Dr. Boros Róbert⁹⁷

Jelzet: MNL OL XIX-I-7-a-702-1975.

A miniszter a fontosabbnak ítélt mondatrészeket golyóstollal aláhúzta.

Hivatkozások

Csukovits Enikő 2015. *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a közép-korban*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 73. p.

Marczali Henrik 1896. Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). III. könyv, 3. fejezet. In Szilágyi Sándor: *A Magyar Nemzet Története*. Budapest, Athenaeum.

Popély Árpád 2006. *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

⁹⁷ Boros Róbert (1929–?), tisztviselő, titkos elhárító tiszt. Diplomáciai szolgálatot követően, hosszú időn keresztül a változó nevű minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályának vezetője, szigorúan titkos tiszti beosztásban.

CSABA KERESZTES

A SNAPSHOT OF THE HUNGARIAN–CZECHOSLOVAK CULTURAL RELATIONS IN 1975

During the state-socialist period, the relationship between Hungary and Czechoslovakia was characterized by continuous tension and problems. Due to the Hungarian ethnic minority living in Czechoslovakia, cultural relations could not operate smoothly; in fact, it was precisely in these matters that the deep-seated conflict between the two supposedly internationalist countries came to the surface. In the 1970s, the activities and advocacy of the Hungarian intelligentsia in Czechoslovakia became more prominent. A part of this was a series of complaint letters sent to Hungarian state institutions in 1975. These letters presented a completely different picture of the fate of Hungarians there than what official reports contained or suggested. The detailed source materials that have been uncovered and compared highlight a sharp contrast between reality and the idealized diplomatic relations. Based on these sources, the period's problems—whether ideological or material disadvantages—can be understood in detail. It also reveals the ways and extent to which the Hungarian state wanted and was able to improve the cultural and educational provisions for the Hungarian community in Czechoslovakia.

A magyar nemzetiségűek településszerkezeti változásai a 2011. és a 2021. évi népszámlálás adatai alapján*

LÁSZLÓ GYURGYÍK

Changes in the Settlement Structure of Ethnic Hungarians Based on Data from the 2011 and 2021 Censuses
Keywords: demography; census; ethnicity; ethnic identity change; Hungarians; settlement structure

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i3.02>

Dolgozatunkban a szlovákiai magyar nemzetiségűek településszerkezeti változásait vizsgáljuk községek szerint 2011 és a 2021 között, az utolsó két népszámlálás adatai alapján.

A 2021. évi népszámlálás lefolyása több szempontból is eltért a korábbiaktól. Növuma, hogy a nemzetiség és az anyanyelv mellett első alkalommal kérdeztek rá az ún. második nemzetiségre is. Az etnikai kötődés e három változója összefüggéseinek vizsgálatára országos, kerületi és járási szintű adatok alapján korábbi tanulmányainkban került sor.¹ Jelen dolgozatunkban községek szerinti bontásban vizsgáljuk meg a magyar nemzetiségűek számának, arányának változásait.

1. Módszertani áttekintés

Az országos, kerületi és járási szintű adatok vizsgálatánál lehetőség mutatkozott az etnikai hovatartozás mutatóinak összefüggéseit, kombinációit megvizsgálni, ezt követően pedig a magyarsághoz tartozók számának alakulását, a nemzetiségen kívül a további két etnikai változó bevonásával. A községszintű adatok esetében nem áll rendelkezésre e 3 változó szerinti adatok kombinációja. Azaz csak külön-külön áll módunkban az egyes változók községszintű etnikai adatsorait elemezni. (Az említett eltérést két

* A tanulmány az MTA által támogatott Identitás és önszerveződés a szlovákiai magyar társadalomban című kutatás keretén belül készült.

1 Gyurgyík 2022; Gyurgyík 2023; Gyurgyík 2024.

város esetében van lehetőség érzékeltetni: Pozsonyra és Kassára vonatkozólag rendelkezésre állnak e két város területére vonatkozó járási szintű adatok is, mivel Pozsony és Kassa 5, illetve 4 járásra tagolódik.)

2. A Szlovákiai települések és lakosaik számának változása 2011 és 2021 között

A 2011 és 2021 közötti évtizedben a szlovákiai községek számában nem történt változás. Szlovákiában 2927 község és városrész található (Pozsony 17, Kassa 22 városrészre tagolódik). A pozsonyi és kassai városrészek nélkül Pozsony és Kassa városokat egy-egy helységgént véve tekintetbe a szlovákiai helységek száma 2890. A szlovákiai helységek vizsgálatánál a továbbiakban az utóbbi adattal, 2890 helységgel számolunk.

A 2010-es években kismértékben nőtt a városias jellegű helységek száma. 2011-ben 133, 2021-ben 135 olyan helység volt Szlovákiában, ahol a lakosság száma meghaladta az 5000 főt. A városi ranggal rendelkező helységek száma 2021-ben 141, 2011-ben 138 volt. Mivel a városi ranggal rendelkező helységek száma alig különbözik az 5000 főnél nagyobb lélekszámú helységek számától, az eltérés a kétféle adat között elhanyagolható, a továbbiakban számításaink során városoknak az 5000 főnél nagyobb lélekszámú helységeket tekintjük. Amennyiben a városi ranggal rendelkező helységeket vizsgáljuk, ezt külön jelezzük.

Szlovákiában a legnagyobb lélekszámú helység Pozsony, 475 503 fővel. Eltekintve Valaškovce (Pásztorhegy) katonai körzettől – mely községi ranggal rendelkezik, de nincs egyetlen állandó lakosa sem –, legkevesebben, 12-en, a Felsővízközi (Svidníki) járásba tartozó Príkra (Meredély) községben élnek.

1. táblázat. A szlovákiai helységekben élő lakosok száma, aránya nagyságcsoportjaik szerint 2011-ben és 2021-ben

A helységekben élő lakosok száma	2011			2021		
	A helységek száma	Lakosok száma	%	A helységek száma	Lakosok száma	%
1-199	383	47573	0,9	410	50085	0,9
200-499	761	261805	4,9	709	245058	4,5
500-999	772	546389	10,1	754	534229	9,8
1000-1999	562	787516	14,6	581	816234	15,0
2000-4999	279	804580	14,9	301	881636	16,2
5000-9999	61	409387	7,6	66	451975	8,3
10000-19999	33	470099	8,7	32	460752	8,5
20000-49999	29	853306	15,8	28	811708	14,9
50000-99999	8	564720	10,5	7	493050	9,0
100000 felett	2	651661	12,1	2	704543	12,9
Összesen	2890	5397036	100,0	2890	5449270	100,0

A helységeket lakosságszámuk szerint 10 kategóriába soroltuk. A legkisebb lélekszámú kategóriába a 200-nál kevesebb lelket számláló helységek tartoznak, a legnagyobb lélekszámú kategóriába pedig a 100 000 lakos felettiek. Megfigyelhetjük, hogy az 1000 főnél kisebb lélekszámú községek száma 2011 és 2021 között mindhárom kategóriában (a lakosság száma kevesebb mint 200 fő, 200–499 fő és 500–999 fő), összességében 1916-ról 1873-ra csökkent. A többi kategóriába tartozó helységek száma növekedett, kivéve a 10 000–99 999 lakost számláló helységeket. Számuk 70-ről 67-re apadt. Több mint 100 000 lakosa Pozsonynak és Kassának van.

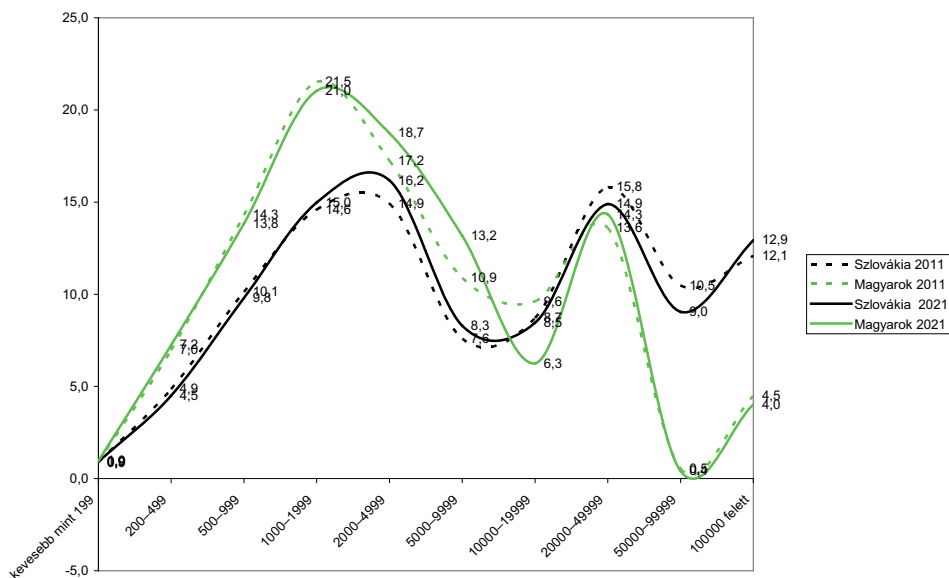
Szlovákia lakosságának a száma 2011 és 2021 között 5 397 036 főről 5 449 270 főre 52 234 fővel, 1,0%-kal emelkedett. (Jelentősen magasabban növekedett a lakosság száma, mint az előző évtizedben. Ekkor a növekedés 17 581 főt tett ki.) A szlovákiai urbanizációs folyamatok ellentmondásos jellegére utal, hogy az 5000 főnél nagyobb lélekszámú helységeken élők aránya 54,6%-ról 53,6%-ra csökkent, a nagyobb városok, elsősorban Pozsony agglomerációjához tartozó helységeken élők száma viszont jelentősen megnövekedett.

A lakosság számának változása a helységek nagyságcsoportjai szerint jelentősebb szóródást mutat a helységek szóródásánál. 2011-ben legtöbben 20 000–49 999 lakosú városokban éltek (853 306 fő), arányuk az országon belül 15,8%, továbbá a legnagyobb lélekszámú 2000–4999, illetve 1000–1999 lakosú községekben 804 580, ill. 787 516 fő, 14,9%, 14,6%. 2021-re a falvakban élő lakosok száma és aránya is emelkedett. Így legtöbben már a 2000–4999, ill. 1000–1999 fős községekben éltek (881 636, ill. 816 234 fő, 16,2%, ill. 15,0%). Érzékelhetően csökkent a 20 000–49 999, illetve az 50 000–99 999 lakost számláló városokban élők száma és aránya is (811 708, ill. 493 050 fő, 14,9%, ill. 8,5%). Az egyes kategóriákban kimutatott változások nemcsak az egyes helységek lakosságszáma változásának a következménye, de ennek következtében az egyes kategóriákba besorolt helységek száma is módosult. (1. táblázat)

A magyar népesség számának alakulását jelen dolgozatunkban a nemzetiségi adatok szerint vesszük tekintetbe. (Tanulmányunkban a magyar lakosság, magyar népesség, magyarok kifejezések minden esetben a magyar nemzetiségűekre vonatkoznak.)

A magyar nemzetiségű lakosság száma 458 467-ről 422 065-re 36 402 fővel 7,9%-kal csökkent. Számuk kisebb mértékben apadt, mint az előző évtizedben. 2001-ben a magyar nemzetiségűek száma még 520 528 fő volt, 2001 és 2011 között a csökkenés 62 061 főt tett ki, arányuk 11,9%-kal csökkent. A városokban élő magyar nemzetiségűek aránya messze elmarad az országos értékektől. 2011-ben a magyar nemzetiségűek 39,1%-a élt városokban, 2021-re a városokban élő magyarok aránya 38,2%-ra csökkent.

1. ábra. A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság aránya a települések nagyságcsoporthaj szerint Szlovákiában 2011, 2021, %

Megfigyelhetjük, hogy az országos értékekhez viszonyítva a magyarok nagyobb arányban élnek kisebb lélekszámú helységekből az összlakosságnál. A törpefalvak esetében 2011-ben még nincs eltérés a magyar nemzetiségűek aránya és az országos arány között, 0,9%, ill. 0,9% de 2021-ben a magyar nemzetiségűek aránya ezekben a helységekből 1,0%-ra emelkedett, miközben az országos érték nem változott. A települések nagyságcsoporthajainak növekedésével az 1000–1999 lakosú helységekből az országos értékeknél egyre nagyobb arányban tér el a magyar nemzetiségűek aránya az országostól. 2011-ben az 1–2 ezer lakosú falvakban élt a magyarok több mint 1/5-e, 21,5%, az összlakosságnak csupán 14,6%-a élt ezekben a községekből. 2021-re a magyarok aránya kismértékben csökkent, miközben az országos érték elhanyagolható mértékben emelkedett: 21,0%, ill. 15,0%. A nagyobb lélekszámú települések nagyságcsoporthajjaiban a magyarok magasabb aránya továbbra is megmaradt. 2021-re a 2000–4999, valamint az 5000–9999 lakosú helységekből nem elhanyagolható mértékben megnőtt a magyarok aránya a 10 évvel korábbi értékekhez képest: 16,2%, 18,7%, valamint 8,3%, 13,2%. Az országos értékek is növekedtek, de ez jelentősen alacsonyabb volt a magyarok arányának a növekedésénél.

A 10 000–19 999 lakosú városokban még 2011-ben is nagyobb arányban éltek magyarok az országos értékeknél (9,6%, ill. 8,7%), 2021-ben viszont az összlakosság jelentősen nagyobb arányban élt ezekben a városokban, mint a magyarok: 8,5%, ill.

6,3%. A 20 000 főnél nagyobb lélekszámú városokban a magyarok aránya igen nagy mértékben elmarad az országos értékektől. A legnagyobb eltérés az 50 000–99 999 lakosú városokban mutatkozik: az összlakosság több mint 1/10-e, 10,5%-a, a magyar nemzetiségűek 1/200-a, 0,5%-a élt ezekben a helységekben. A 100 000 főnél nagyobb népességű két nagyvárosban közel háromszor alacsonyabb a magyarok aránya az összlakosságénál (2021-ben 4,0%, illetve 12,9%). A 20 000–99 999 lélekszámú helységekben élő magyarok aránya alig változott, országosan ezekben a helységekben élőké nem kis mértékben apadt, a 100 000 felettiek aránya növekedett. (Lásd 1. táblázat, F1. táblázat.)

3. A magyar nemzetiségűek száma a helységekben

A magyar lakosság településszerkezeti változásairól egyfajta információt szolgáltat, hogy hány településen élnek magyar nemzetiségűek, s milyen mértékben változott ezeknek a településeknek a száma. 2021-ben 1781 településen, a települések 61,6%-án mutattak ki legalább 1 magyar nemzetiségű lakost. 2011-ben számuk 176 településsel volt alacsonyabb, arányuk 54,0% volt.

2. táblázat. A településeken élő magyar nemzetiségűek száma a magyarok nagyság-csoportjai szerint 2011-ben és 2021-ben

A településeken élő magyar nemzetiségűek száma	2011			2021		
	Települések száma	Magyar nemzetiségűek száma	%	Települések száma	Magyar nemzetiségűek száma	%
0	1285	0	0,0	1109	0	0
1–199	1202	23930	5,2	1399	25918	6,1
200–499	186	61667	13,5	174	55901	13,2
500–999	106	74107	16,2	109	76416	18,1
1000–1999	69	91679	20,0	61	81499	19,3
2000–4999	29	89268	19,5	26	77021	18,2
5000–9999	10	68439	14,9	9	59740	14,2
10000–19999	3	49377	10,8	3	45570	10,8
20000 felett	0	0	0,0	0	0	0,0
Összesen	2890	458467	100,0	2890	422065	100,0

Az utolsó két népszámlálás alkalmával, 2021-ben és 2011-ben sem volt olyan helység, ahol a magyarok száma meghaladta volna a 20 000-et. (Utoljára 2001-ben mutattak ki 20 ezernél több magyart, 22 452 főt Komáromban.) Továbbra is Komáromban él a legtöbb magyar, 17 696 fő. A regisztrált adatok szerint további 2 városban haladja meg a

magyarok száma a 10 ezer főt: Dunaszerdahelyen 16 577 fő és Pozsonyban 11 297 fő. A 2011. évi adatokhoz képest Komáromban 810 fővel, Dunaszerdahelyen 172 fővel, Pozsonyban 2822 fővel csökkent a magyar nemzetiségűek száma.

2011-hez képest az 5000–9999 fős magyar lakosságú helységek száma 1-gyel, a 2000–4999 fős helységek száma 3-mal, az 1000–1999 fős helységeké 8-cal apadt. Az 500–999 magyart számláló helységek száma 3-mal emelkedett, de 12-vel csökkent a 200–499 magyart számláló helységeké. A kis, 199 fő alatti magyart számláló községek száma 197-tel, 1202-ről 1399-re növekedett. A legtöbb magyar továbbra is az 1000–1999 magyart számláló helységekben él, számuk 10 180-nal 81 499-re, arányuk a magyar népességen belül 20,0%-ról 19,3%-ra apadt. A 2000–4999 magyar főt számláló helységekben számuk valamelyest kisebb, 77 021 fő, 2011-hez viszonyítva számuk 10 180-cal, arányuk 19,5%-ról 18,2%-ra csökkent.

Nem elhanyagolható mértékben, 2309 fővel nőtt viszont az 500–999 magyart számláló helységekben élő magyarok száma 76 419-re, a magyar népességen belüli arányuk is 16,2%-ról 18,1%-ra növekedett. Némileg kisebb számban, 1988 fővel növekedett a magyarok száma azokban a helységekben, ahol 199 főnél kevesebb magyar él. A magyarok száma 25 918-ra, arányuk 5,2%-ról 6,1%-ra nőtt. (Lásd 2. táblázat.)

2021-ben a szlovákiai településszerkezeten belül a községek közel felében, 1399 helységben a magyarok száma 1 és 199 között mozgott. 2011 óta számuk 197-tel emelkedett. A 200 főnél kevesebb magyart számláló helységek, illetve e helységekben élő magyar nemzetiségűek nagyságcsoportjaik szerinti összetételét az F2. táblázat tartalmazza.

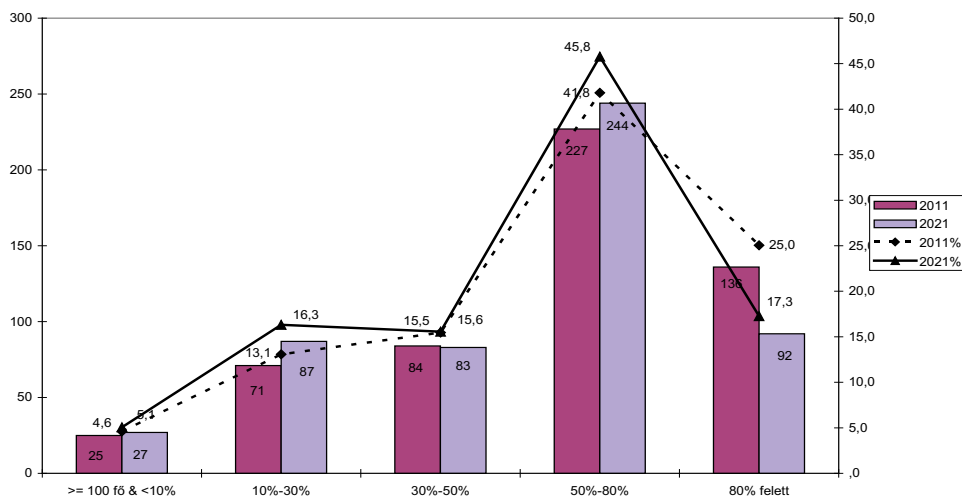
Láthatjuk, hogy azoknak a községeknek a száma legnagyobb, ahol a magyarok néhány fős foszlányokban élnek. Azoknak a községeknek a száma, ahol a magyarok száma kevesebb mint 10, 2021-ben meghaladta az 1000-et, (1059). Számuk 2011 óta jelentősen, 173-mal megnőtt. A magyarok számának növekedésével a községekben az 50-99 magyar fős nagyságcsoportig a községek száma csökken. Majd a 100-199 fős kategóriában újra emelkedik. Azt is megfigyelhetjük, hogy az egyes kategóriákba tartozó községek száma minden kategóriában, az 50–99 fős kategória kivételével, növekszik. Hasonló módon az egyes nagyságcsoportok szerinti kategóriákban a magyarok száma a fent említett egy kategória kivételével növekedett.

4. A magyar nemzetiségűek aránya a helységekben

A továbbiakban a magyar lakosság etnikai térszerkezetének változásait elemezzük. Azaz azt vizsgáljuk, hogyan változott meg a magyar nemzetiségűek aránya a helységekben 2011 és 2021 között. A szlovákiai településeket az ott élő magyarok száma, aránya szerint 6 kategóriába soroljuk. Szórványjellegű településeknek azokat a helységeket tekintjük, ahol a magyar nemzetiségűek aránya kisebb, mint 10%. Ezen belül

megkülönböztetjük azokat a helységeket, ahol 100 főnél kisebb, illetve legalább 100 fő a lélekszámuk. Magyarlakta helységeket azokat a helységeket tekintjük, ahol a magyarok aránya magasabb, mint 10% és lélekszámuk is legalább 100 fő. Ahol a magyarok aránya kevesebb, mint 10% és a magyarok aránya sem éri el a 100 főt, azokat nem tekintjük magyarlakta helységeknél. A magyar kisebbségű és többségű települések 2-2 típusát különböztetjük meg: az előzőben az enyhe magyar kisebbségű helységeket arányuk 10,0% és 30,0%, az erős magyar kisebbségű helységeket 30,0% és 50% között mozog. A magyar többségű helységeket közül az enyhe magyar többségűekben 50,0%–80,0%, az erős vagy domináns magyar többségű helységeket arányuk 80,0%-nál magasabb.

2. ábra. A szlovákiai magyarlakta helységek száma, aránya 2011, 2021

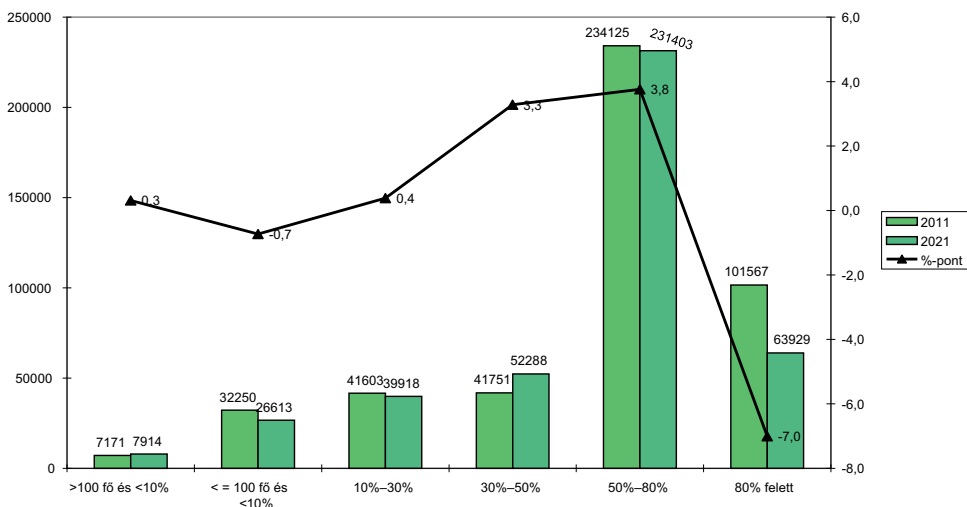

A 2. ábra és az F4. táblázat adataiból látható, hogy a magyarlakta községek száma 2011 és 2021 között 543-ról 533-ra csökkent. A magyarlakta helységek aránya 18,8%-ról 18,4%-ra apadt. A magyarlakta helységek közül az erős vagy domináns magyar többségű helységek száma igen nagy mértékben megfogytak, 136-ról 92-re. Arányuk a magyarlakta községeken belül 25,0%-ról 17,3%-ra csökkent. A többi kategóriába tartozó helységek száma egy kivételével növekedett. Az enyhe magyar többségű helységek relatív többségben vannak a magyarlakta helységek csoportján belül: számuk 227-ről 244-re, arányuk 41,8%-ról 45,8%-ra növekedett. Az enyhe magyar kisebbségű helységek száma ugyan eggyel (84-ről 83-ra) csökkent, de az arányuk kis mértékben gyarapodott: 15,5-ről 15,6%-ra. Dinamikus növekedett az enyhe magyar kisebbségű helységek száma és aránya: 71-ről 87-re, 13,1%-ról 16,3%-ra. Kismértékben nőtt a szórványjellegű magyarlakta helységek száma és aránya: 25-ről 27-re, 4,6%-ról 5,1%-ra.

A továbbiakban lássuk, hogyan változott meg a magyarok száma a helységek etnikai jellege, azaz a helységekben élő magyarok aránya szerint. (F5. táblázat)

A teljes magyar népesség 1,9%-a, 7914 fő élt nem magyarlakta helységekben. Számuk 2011 óta 743 fővel, arányuk 0,3%-ponttal emelkedett. A magyarlakta helységekben élő magyar nemzetiségűek száma 414 151 fő, számuk 2011 óta 37 145-tel csökkent. A magyar lakosság többsége továbbra is az enyhe magyar többségű (50%–80%) helységekben él. Számuk kismértékben, 2722 fővel 231 403-ra csökkent, ezzel szemben arányuk a magyar népességen belül 51,1%-ról 54,8%-ra emelkedett. Az erős, domináns magyar többségű helységekben csökkent a magyarok száma a legnagyobb mértékben: 37 638 fővel 63 929-re, arányuk 22,2%-ról 15,1%-ra apadt. Kismértékben csökkent az enyhe magyar kisebbségű helységekben élők száma: 1685 fővel 26 613-ra, arányuk viszont 0,4%-ponttal 9,5%-ra gyarapodott. Jelentősebben gyarapodott az erős magyar kisebbségű helységekben élők száma: 10 537 fővel 52 288-ra, arányuk 3,3%-ponttal 12,4%-ra emelkedett. A szórványjellegű magyarlakta helységekben (a magyarok aránya kevesebb, mint 10%, de nagyobb, mint 100 fő) a magyarok száma 5637 fővel apadt, arányuk 0,7%-ponttal 6,3%-ra zsugorodott.

3. ábra. A magyarok számának és arányának változása a helységekben az ott élő magyarok aránya szerint 2011, 2021

5. A magyarlakta városok

A továbbiakban vizsgáljuk meg a magyarlakta városok lakosságának és az ott élő magyarok számának alakulását. Mint korábban említettük, 2011-ben 138, 2021-ben 141 helység rendelkezett városi jogállással. Közülük 29 várost tekintünk magyarlakta

városnak (magyarlakta városoknak azokat a városokat tekintjük, ahol a magyarok száma meghaladja az 1000 főt.) A magyarlakta városok száma az elmúlt 10 év alatt nem változott. Ugyan Naszvad község 2020-ban városi rangot kapott, viszont Nyitrán a magyarok száma közel megfelelő volt, 1443-ról 793-ra apadt, ezért nem tüntettük fel a magyarlakta városok között. A 29 város adatait az F3. táblázat tartalmazza. A 29 város összlakosságának a száma 35 265-tel 1 084 045-re, 3,4%-kal gyarapodott, a magyar nemzetiségűek száma 14 495-tel 157 050-re, 8,5%-kal csökkent. E városok többségében a lakosok száma csökkent. Növekedés Pozsonyon kívül (64 275 fő), csak 3 városban volt kimutatható: Szencen 3066 fővel, Somorján 902 fővel, Dunaszerdahelyen 567 fővel. A legnagyobb számbeli csökkenés Kassán (11 393 fő), Léván (2870 fő) és Rimaszombatban (2592 fővel) mutatkozott. A magyarok száma 1 kivétellel minden városban csökkent. Füleken a magyarok száma 464 fővel gyarapodott, miközben a népessége közel kétszer ekkora mértékben, 868 fővel apadt.

Füleken, a romák körében került sor jelentős nemzetiségváltásra a magyarok irányába.

A legnagyobb magyarságfogyásra Pozsonyban került sor, az itt élő magyarok száma 2822 fővel apadt. Közel 1000 fővel csökkent a magyarok száma Nagykaposon (942 fő), a 3. legnagyobb magyarságfogyás Komáromban volt megfigyelhető 810 fővel. E két város lakosainak száma is jelentősen csökkent, 607, ill. 1382 fővel.

6. A magyar nemzetiségűek számának és arányának változásai

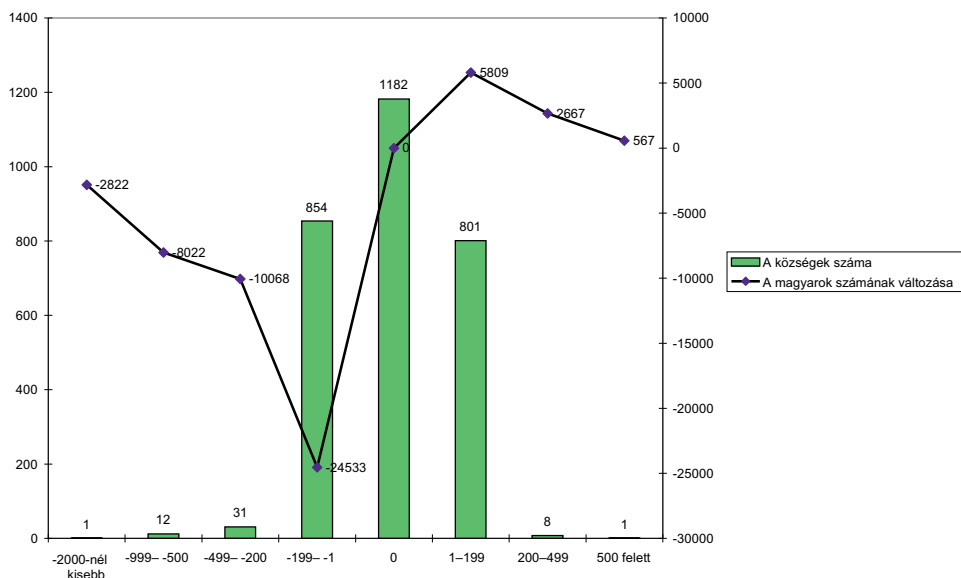
A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy milyen változások figyelhetők meg a magyarok számában és arányában az egyes helységekben.

6.1. A magyar nemzetiségűek számának változásai

Először lássuk, hogyan változott meg a helységekben élő magyarok száma a vizsgált időszakban. Egy bizonyos területen (helységben) élő nemzetiség számának alakulását elméleti szinten 3 fő tényező határozza meg: a természetes szaporodás (a születések és halálozások számának különbözete), a vándorlási különbözet és a nemzetváltási folyamatok. Regisztrált számukat még az egyes népszámlálások, adatgyűjtések során alkalmazott módszerek eltérése is befolyásolja. A magyar lakosság esetében országos szinten a természetes szaporodás értéke negatív, azaz többen halnak meg, mint ahányan születnek. (A romák által lakott településeken akár pozitív magyar természetes szaporodás is kimutatható, amennyiben a romák jelentős része magát magyarnak vallja.) A vándorlási többlettel rendelkező helységekben szintén növekedhet a magyarok száma. A magyarok számának alakulása szempontjából a nemzetiségváltásnak két aspektusa meghatározó: a magyar/szlovák és a roma/magyar nemzetváltás. (Az

első a magyarok számának csökkenését, az utóbbi növekedését eredményezi). Az utolsó két népszámlálás alkalmával az adatgyűjtés módszere is jelentős mértékben különbözött, ez pedig hatással volt a magyarok számának alakulására is. És most nézzük az adatokat.

4. ábra. A helységek számának és a helységekben élő magyarok számának változása a változás nagyságcsoportjai szerint 2011, 2021

A vizsgált időszakban 1182 helységben nem változott a magyarok száma. (Azaz ezekben a helységekben vagy nem éltek magyarok, vagy pedig azonos volt a regisztrált számuk a két népszámlálás időpontjában.) 810 helységben növekedett, 898 helységben csökkent a magyarok száma. Azokban a helységekben, ahol nőtt a magyarok száma, a növekmény 9043 fő volt, ahol csökkent, 45 445 főt tett ki a fogyatkozás. Mint már említettük, összességében a magyarok száma 36 402 fővel csökkent. Láthatjuk, hogy a legtipikusabb a 200 főnél kisebb fogyatkozás községenként: ez 854 helységben összességében 24 533 fős csökkenést jelentett. A helységenkénti nagyobb lélekszámcsökkenés sokkal kevesebb helységet érint, és sokkal kisebb lélekszámcsökkenést is eredményez. (Lásd az F6a. és F6b. táblázatot.)

Azokban a helységekben, amelyek 2011-ben vagy 2021-ben magyarok voltak, 547-ből 98-ban (17,9%) növekedett a magyarok száma, a növekmény ezekben a helységekben 7221 főt tett ki.² A magyar nemzetiségűek számának, arányának

² Azokat a helységeket tekintjük magyarok lakta helységekként, ahol a magyar nemzetiségűek aránya kisebb volt, mint 10% és számuk meghaladta a 100 főt.

vizsgálatánál a továbbiakban ezt az 547 helységet tekintjük magyarlakta helységnek. A magyarok átlagos lélekszám-gyarapodása helységenként 73,7 fő volt. Számuk 446 helységben csökkent (81,5%), 3 helységben nem változott (0,6%).

A nem magyarlakta (fosztlány)helységek közül, ahol a magyarok száma növekedett, a növekedés nagysága 2,6 főt tett ki községenként. A továbbiakban tekintsük át a magyarlakta helységekben a magyar nemzetiségű népesség növekményének eloszlását.

A 98 helységből a magyarok száma legnagyobb mértékben Deregnőn nőtt, 567 fővel.³ 8 helységben nőtt a magyarok száma 200–499 fővel, ez összességében 2667 fős növekedést jelent, arányuk 29,3%-kal gyarapodott. Ebben a kategóriában volt kimutatható a legnagyobb számbeli növekmény.

A 100–199 és az 50–99 fős növekményt kimutató helységekben szintén 1000 fő feletti gyarapodás mutatkozott a 12 és a 16 helységben. A 98 községből a legszámszerűbb a 20–49 fős növekményt jegyző kategória 29 községgel, növekményük 911 fő. A kisebb számbeli gyarapodást kimutató kategóriákban a növekmények összege fokozatosan csökkent a kategóriák nagyságának csökkenésével.

Felmerül a kérdés, hogy ahol a magyarok száma növekedett, vajon mire vezethető ez vissza, ismerve a magyarok kedvezőtlen demográfiai trendjeit? Először is vizsgáljuk meg, hogy a magyar nemzetiségűek számának, arányának változása milyen összefüggésben van az e településeken élő nemzetiségek számának, arányának változásával. A magyarlakta községekben élő magyarok száma változásának vizsgálatánál 3 nemzetiség adatainak a változásait vesszük tekintetbe: a magyarokét, szlovákokét és a romákét.

Abban a 98 helységben, ahol nőtt a magyarok száma, a növekményük 7221 főt tett ki. Ezeknek a helységeknek a lakosság száma 338 fővel, a szlovák lakosságé 20 015-tel gyarapodott. A romák számának csökkenése 6215 fő, ez megközelíti a magyarok számbeli növekményét (7221 fő).⁴ (Lásd az F6a. és F6b. táblázatot.) Azaz ezeken a településeken a magyarok számának növekedése szoros összefüggésben van a községekben élő, korábban magukat romának vallók számának csökkenésével. A 2021. évi népszámlálás során a 2. nemzetiség bevezetése a romák esetében jelentős mértékű nemzetiségváltási folyamatokat eredményezett oly módon, hogy számuk a nemzetiségi adatok szerint igen nagy mértékben (105 738-ról 67 179-re), 38 559 fővel visszaesett, viszont a 2. nemzetiség szerinti számuk igen magas értéket, 88 985 főt tett ki. Azaz elmondhatjuk, hogy a 2011-ben a magát roma nemzetiségűnek vallók egy jelentősen megfogyatkozott része tíz év elteltével továbbra is romának vallotta magát,

3 A magyarok száma 299-ről 866-ra nőtt, a romák száma 161 volt, 627-ről 466-tal csökkent, a szlovákok száma 460-at tett ki, 176-tal emelkedett. (Lásd F9. táblázat.)

4 A 2011. és a 2021. évi adatok közti eltéréseknél tekintetbe kell venni, hogy a települések lakosságának összegét a három nemzetiség adatainak változásai mellett a többi nemzetiség és a két időpontban az ismeretlenek számának eltérései is befolyásolják.

egy igen jelentős része szlováknak vagy magyarnak vallotta magát, miközben 2. nemzetiségként romaként identifikálódtak igen nagy számban. Továbbá jelentős lehetett azoknak a száma is, akik 2011-ben és 2021-ben is magukat magyarnak vagy szlováknak vallották, de 2021-ben 2. nemzetiségként romának tüntették fel magukat.

Felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben növelhette a 2021-ben kimutatott magyar nemzetiségűek számát a romák nemzetiségváltása? Ennek a folyamatnak csak egyes aspektusaira van módunk rávilágítani. A feltüntetett 7221 fős növekmény döntő többsége nagy valószínűséggel a romáknak a magyarok irányába történő nemzetváltásából adódik.⁵ Továbbá ennek a több mint 7000 fős növekménynek egy viszonylag kis részét elsősorban a Pozsony agglomerációjában dinamikusan növekvő lakosságú helységekbe beköltöző magyarok teszik ki. A vizsgált képet pedig még a többi helységet érintő migrációs változások is árnyalják. De a magyarság irányába mutató roma nemzetiségváltás még vélhetőleg (jelentős számú) olyan községekben is növelte a magyarok számát, ahol a magyarok száma összességében csökkent. Ennek részletesebb vizsgálatával ebben a dolgozatban nem foglalkozunk. A változások vizsgálatánál tekintetbe kell vennünk, hogy 2011-ben a lakosság 7,1%-a, 2021-ben 5,4%-a nem vallotta be nemzeti hovatartozását. Azaz 2021-ben az ismeretlenek aránya 1,7%-ponttal volt kisebb, mint 2011-ben. Ha az ismeretlenek számából, arányából adódó eltérést azonos arányban vetítjük rá az egyes nemzetiségekre, így a magyar nemzetiségűekre is, akkor elmondhatjuk, hogy a 2021. évre vonatkozólag a magyarok száma és az ismeretlenek számának, arányának eltéréséből származó növekmény alig különbözik egymástól, ezért ezzel nem számolunk.⁶

Felmerül a kérdés: a nem magyarlakta helységekben élő magyarok számának növekedése mire vezethető vissza? A magyar fozslányokban, ahol a magyarok aránya kisebb, mint 10% és kevesebb, mint 100 fő, a magyarok száma 2011 és 2021 között is – hasonlóan a korábbi évtizedekhez – kismértékben, 7171-ről 7914-re emelkedett, de ennek az emelkedésnek elsősorban migrációs okai vannak, a növekmény meghatározó részét az ezekbe a településekbe beköltözött magyarok teszik ki. Az itt élő magyar kötődésű romáknak a magyarok irányába történő nemzetiségváltása nagy valószínűséggel elhanyagolható.

5 Azt is látnunk kell, hogy a romák termékenysége a nem roma lakosságénál magasabb.

6 2011-ben az ismeretlen nemzetiségűekből a magyar nemzetiségűek „többlete” 22 875 fő, a magyarlakta helységek magyarságára 22 490 fő jut; 2021-ben a magyar nemzetiségűek „többlete” 22 556 fő, a magyarlakta helységek esetében 22 239 fővel számolhatunk. Ily módon az ismeretlenek „többlete” 2011-ben 2021-hez viszonyítva 319 főt, a magyarlakta helységek vonatkozásában 251 főt tesz ki. A 251 főnyi eltérés statisztikailag elhanyagolható, ezért ezzel a továbbiakban nem számolunk.

Az eddigiek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a két utolsó népszámlálás között kimutatott több mint 36 ezer fős magyar nemzetiségfogyás jelentősen nagyobb lehetett volna – akár 42–45 ezer főt is meghaladhatta volna –, ha nem kerül sor a romáknak a magyarok irányába történő nemzetiségváltására.

A függelékben az F7. táblázat tartalmazza annak a 10 magyarlakta helységnek kiemelt nemzetiségi adatait, ahol a magyarok száma a legnagyobb mértékben növekedett 2011 és 2021 között.

6.2. A magyar nemzetiségűek arányának a változásai

Az előző alfejezetben a szlovákiai, elsősorban a magyarlakta helységekben vizsgáltuk meg a magyar nemzetiségű lakosság számának változásait. Ebben itt a magyar lakosság arányának változásait vizsgáljuk meg községek szerint.

A helységek száma, ahol a magyar nemzetiségűek száma emelkedett, azonos azoknak a helységeknek a számával, ahol a magyarok aránya növekedett. De a két csoportba jelentős mértékben különböző helységek tartoznak. Mint már említettük, a vizsgálatba bevont 547 magyarlakta helységből 448-ban (a helységek 81,9%-ában) csökkent, 98 helységben (17,9%) növekedett, 1 helységben nem változott (0,2%) a magyarok aránya. Ennek az utóbbi helységnek az adatait az F8a. és b. táblázatban a -25%–0% kategóriába soroltuk be.

A 98 helység összlakosságának a száma 22 942 fővel csökkent, a magyarok száma 3536-tal, a szlovák nemzetiségűeké 8142-vel gyarapodott, a romák száma 7011-gyel apadt. Azokban a helységekben, ahol a magyarok aránya növekedett, a magyar népesség számának növekedése csak feleakkora (3536 fő), mint azokban, ahol a magyarok száma gyarapodott (7221 fő).

A magyarok arányának növekedését kimutató helységek közül a 25%-nál kisebb növekedést kimutató helységek száma volt a legmagasabb, 83 helység. Ez a 83 helység 15,2%-át teszi ki a magyarlakta helységeknek. A 25%-nál nagyobb arányban növekvő magyar népességű helységek száma – a magyarok arányának növekedésével – fokozatosan csökken. (F8a. és b. táblázat)

A magyarok száma legnagyobb mértékben a 25%–50%-os növekedést kimutató helységek kategóriájában volt a legmagasabb, 839 fő. A többi, nagyobb arányú növekedést kimutató helység kategóriáiban, ahol nőtt a magyarok aránya, a magyarok számának növekedése egyre kisebb, az eltérés nem túl jelentős, néhány 100 főt tesz ki.

Legnagyobb arányban Szútoron (12,6%-ról 82,4%-ra, 6,5-szeresére) nőtt a magyarok aránya, számuk 65-ről 535-re emelkedett. További két legnagyobb aránynövekedés Dúlházán és Deregnőn figyelhető meg. Dúlházán arányuk 29,8%-ról 83,1%-ra, 2,8-szorosára, számuk 61-ről 150-re, Deregnőn, 22,1%-ról 54,9%-ra, 2,5-szörösére, lélekszá-

muk 299-ről 567-re növekedett. A magyar nemzetiségűek legnagyobb arányú növekedését kimutató 10 helység adatait az F9. táblázat tartalmazza.

Azokban a helységekben, ahol csökkent a magyarok aránya, az apadás 40 309 főt tett ki. A magyarlakta helységek kétharmadában, 365 helységben kevesebb mint 25%-kal csökkent a magyarok aránya, ez összesen 30 302 fős fogyást jelent. 74 helységben a magyarok arányának fogyása 25–50% között mozgott, ez 9617 fős csökkenést eredményezett. 10 helységben kevesebb, mint felére csökkent a magyarok aránya, számuk 390 fővel apadt.

6.3. A magyar nemzetiségűek szám- és arányváltozásainak kombinációi, típusai

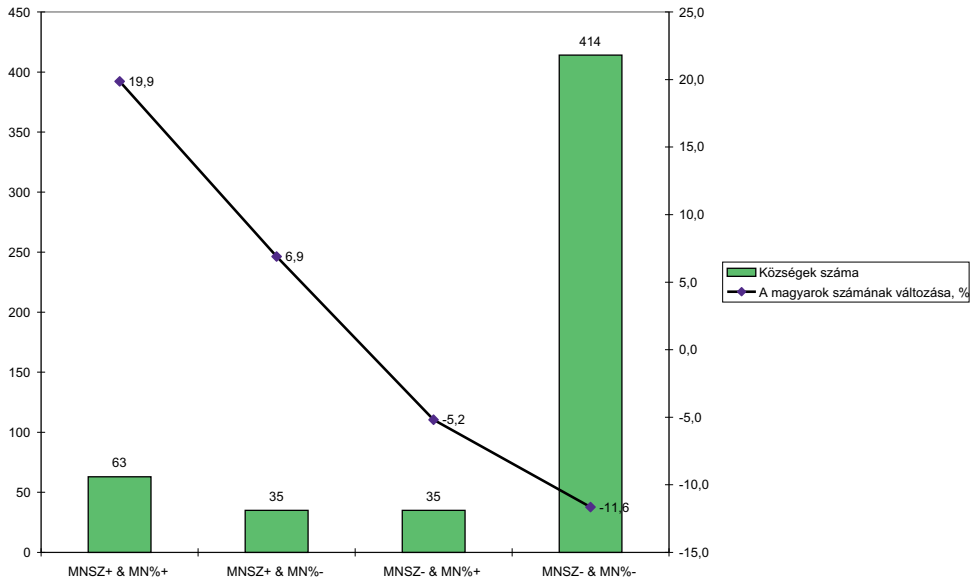
A magyar nemzetiségűek száma s arányuk változásának községek szerinti finomszerkezete igen jelentős eltéréseket mutat. A községeknek a két változó szerinti eloszlása, összetétele jelentősen eltérő. Ha a magyarok szám- és aránybeli változásait dichotóm, kétkategóriás változókká alakítjuk, azaz mindkét változó esetében csak 2-2 kategóriát, a csökkenést és a növekedést különböztetünk meg, akkor a két változó 4 kombinációját, típusát kapjuk. Minden egyes helység valamelyik típusba fog tartozni. Azokat a helységeket, ahol nem változott a magyarok száma és aránya, ezeket a csökkenő kategóriákba soroltuk be. (A magyarok száma 3, aránya 1 helységben nem változott.)

Tekintsük át az egyes típusok besorolását:

1. típus: a magyar nemzetiségűek száma növekszik (MNSZ+), és a magyar nemzetiségűek aránya növekszik (MN%+);
2. típus: a magyar nemzetiségűek száma növekszik (MNSZ+), és a magyar nemzetiségűek aránya csökken (MN%-);
3. típus: a magyar nemzetiségűek száma csökken (MNSZ-), és a magyar nemzetiségűek aránya növekszik (MN%+);
4. típus: a magyar nemzetiségűek száma csökken (MNSZ-), és a magyar nemzetiségűek aránya csökken (MN%-).⁷

⁷ Az egyes típusokat az alábbiak szerint jelöljük: 1. MNSZ+ & MN%+; 2. MNSZ+ & MN%-; 3. MNSZ- & MN%+; 4. MNSZ- & MN%.

5. ábra. A magyar nemzetiségűek számának és arányának változása (növekedése, csökkenése) a magyarlakta községekben a változás típusai szerint, 2011–2021

Az 1. típust azok a helységek alkotják, ahol a magyarok száma és aránya is emelkedett az elmúlt 10 év alatt. Ebbe típusba 63 helység tartozik. Összalakosságuk 3,7%-kal csökkent, a magyarok száma közel 1/5-del, (19,9%-kal) gyarapodott, és közel 2/3-dal, 62,4%-kal csökkent a romák száma, továbbá enyhén, 3,0%-kal növekedett a szlovákok száma is.

Első megközelítésre a magyarok számbeli növekedésének (5463 fő) hátterében a romák számának ennél is nagyobb csökkenése (6069 fő) húzódik meg. A magyarság arányának növekedése mögött a helységek egy részében népességük számának stagnálása vagy csökkenése is meghúzódik. Ennek a típusnak a peremén több jelentős lélekszámú szlovákiai nagyobb középváros is megtalálható, ahol a kis számú, de a 100 főt még meghaladó magyar nemzetiségű lakosság számát elsősorban a migráció növeli, de a helységek népességének csökkenése miatt az ott élő magyarok aránya növekszik.

A 2. típust azok a helységek alkotják, ahol a magyarság számának növekedését nem kíséri a magyarok arányának a növekedése. Ezeknek a helységeknek az össznépessége több mint 1/3-dal növekedett. Ugyanakkor láthatjuk, hogy ebbe a típusba zömmel kisebb települések tartoznak. 2021-ben e helységek átlagos lakosságszáma 1590 fő volt. A magyarok száma az előzőtől kisebb mértékben, 6,9%-kal gyarapodott, növekményük az előző típushoz viszonyítva sokkal szerényebb: 1758 fő. Ezekben a helységekben igen nagy mértékben (82,6%-kal) megnőtt a szlovákok aránya, népességyaradásuk legnagyobb részét szlovák nemzetiségűek teszik ki. E helységekben

megfeleződött a romák száma, de a változás számbeli nagysága csekély. Ebbe az igen-csak heterogén kategóriába főleg a pozsonyi agglomeráció magyarlakta helységei, továbbá romák által lakott, főleg közép-szlovákiai helységek tartoznak.

A 3. típusba tartozó helységekben ugyan a magyarok aránya valamelyest növekszik, de a számuk csökken. Láthatjuk, hogy mindez jórészt csökkenő népességű településeken zajlik. Itt mind a lakosság száma, mind a 3 vizsgált nemzetiséghez tartozók száma csökkent. A lakosság száma közel 9000, a magyar lakosság közel 2000 fővel, a szlovákok száma 500-zal, a romáké közel 1000 fővel csökkent. A romák nemzetiségváltása részben a magyarság irányába zajlik, de e csökkenő népességű helységekben a magyarok száma nem emelkedik, csak az arányuk gyarapszik valamelyest. Az e típusba tartozó helységek népességszáma átlagosan kétszer akkora, mint az előző típusé. Ide a zömmel közép- és kelet-szlovákiai magyarlakta falvakon kívül néhány magyarlakta város tartozik, de egy nagyobb középváros, Zólyom is.

A 4. típusba – ahol a magyarok száma és aránya egyaránt csökken – tartozik a legtöbb magyarlakta helység. A változások igencsak változatos kombinációi figyelhetők meg. (F10a. és F10b. táblázat.) A magyar nemzetiségűek száma 42 067-tel, 11,6%-kal csökkent. A helységek összlakossága 1,7%-kal, 31 298 fővel, a szlovákok száma 6,7%-kal, 83 700-zal növekedett. A romák száma is 2940-nel, 13,2%-kal csökkent. A 4. típusban kimutatott folyamatok közelítenek leginkább az országos trendekhez.

Végezetül tekintsük át, hogy a magyarlakta helységekben a magyarság száma, aránya változásainak típusai milyen mintázatokban fordulnak elő regionálisan, azaz járások szerint.

Az 1. típus esetében a közép-szlovákiai járások dominálnak. Ezek közül is kiemelkedik a Rimaszombati. Az 1. típusba tartozó helységek közel fele (30 község) ebbe a járásba tartozik. További 12 község szintén a közép-szlovákiai magyarlakta járásokhoz, 9 pedig a kelet-szlovákiai magyarlakta járásokhoz tartozik. Megfigyelhetjük, hogy a nem magyarlakta járások néhány nagyobb városában is növekedett – beköltözések révén – a magyarok száma és aránya.

A 2. típusban a magyarok száma növekszik, de arányuk nem. Itt a Dunaszerdahelyi és a Szenci járás dominál 21, ill. 6 községgel. Látnunk kell, hogy a pozsonyi agglomeráció települései lakosainak a száma rohamosan növekszik. Ugyan a magyarok száma is gyarapodik beköltözés révén, de nem tudnak versenyezni a többségi nemzethez tartozó beköltözőkkel.

A 3. típusba tartozó helységekben a magyarok aránya növekszik, de számuk nem. Itt a közép-szlovákiai járások, jelesül a Rimaszombati járás községei vannak relatív többségben, 9 helységgel. Továbbá hangsúlyosan jelen van a Nagykürtösi és a Dunaszerdahelyi járás 6, ill. 4. helységgel. Ezekben a járásokban a magyarság arányának növekedése részben a romák nemzetiségváltásának a következménye. E helységek lakosságának a száma nagyobb arányban csökken, mint az ott élő magyaroké.

A 4. típust pedig a számában és arányában csökkenő magyarságú helységek alkotják. Ebben a típusban valamennyi magyarlakta járás képviselve van.⁸ A magyarlakta járások közül – Pozsony és Kassa városokat leszámítva – a Nyitrai és Vágsellyei járás valamennyi magyarlakta helysége ebbe a típusba tartozik. De a magyarlakta helységek több mint 90%-a ebbe a típusba tartozik a Galántai és a Lévai járásban. A magyar nemzetiségűek számában, arányában bekövetkezett változások árnyaltabb mintázatainak vizsgálatára egy későbbi tanulmányban még visszatérünk. (Lásd F11. táblázat.)

Összefoglaló

Tanulmányunkban a szlovákiai magyar lakosság községsoros nemzetiségi összetételének változásait vizsgáltuk meg a 2011. és a 2021. évi népszámlálások adatai alapján. Kutatásunk során a szlovákiai helységek lakosságának számában bekövetkezett változásokat, a magyar nemzetiségű lakosság számában, arányában bekövetkezett változásokat a helységek nagyságcsoportjai, a településeken élő magyarok aránya, továbbá e bekövetkezett változások típusai szerint vizsgáltuk.

Vizsgálatunk során a 2890 szlovákiai helység közül elsősorban a magyarlakta helységekben bekövetkezett változásokkal foglalkoztunk. Hangsúlyosan kezeltük a városi népesség összetételében bekövetkezett változásokat is. A magyarság számában, arányában bekövetkezett változások esetében a romáknak a magyarok irányába kimutatható nemzetváltási mintázatait elemeztük. A magyarság számának, arányának növekedése vagy csökkenése alapján konstruált típusok mintázatainak további vizsgálata az elkövetkező időszak feladata lesz – az anyanyelvre és a 2. nemzetiségre vonatkozó adatok bevonásával.

Összességében a 2021. évi népszámlálás nemzetiségi adatai vizsgálatának alapján megállapítható, hogy a szlovákiai magyar nemzetiségűek lélekszámának változása kedvezőbben alakult 2011 és 2021 között, mint a 2000-es évek első évtizedében. Az ismert demográfiai trendekből adódóan a változás nagyságának, összetevői dimenzióinak vizsgálata képezte kutatásunk tárgyát. A magyarság számának a vártnál némileg kedvezőbb alakulásában nem kis szerepe volt a roma népesség egy jelentős részének a magyar nemzetiségűek irányába zajló nemzetiségváltásának. Ez pedig minden bizonnyal összefüggött a népszámlálás során a 2. nemzetiségre történő rákérdezéssel. A 10 évvel korábban a magukat romának vallók jelentős része 2021-ben 2. nemzeti-ségként vallotta magát romának, míg nagy részük a szlovák vagy a magyar nemzetiség irányába váltott nemzetiséget.

8 Azokat a járásokat tekintjük magyarlakta járásoknak, ahol a magyar nemzetiségűek aránya magasabb, mint 2%.

Irodalom

- Gyurgyík László 2004. *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Pozsony, Kalligram.
- Gyurgyík László 2006. *Népszámlálás 2001 – A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Pozsony, Kalligram.
- Gyurgyík László 2022. Quo vadis? A szlovákiai magyarsághoz tartozók (száma) a 2021. évi népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatai alapján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 24. évf. 3. sz. 3–20. p.
- Gyurgyík László 2023. A szlovákiai magyar lakosság számának, arányának változása kerületek szerint a 2011. és a 2021. évi népszámlálás adatai alapján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 25. évf. 4. sz. 19–36. p.
- Gyurgyík László 2024. A szlovákiai magyarsághoz tartozók számának, arányának változása járáskok szerint a 2011. és a 2021. évi népszámlálás adatai alapján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 26. évf. 2. sz. 43–64. p.
- <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/pocet-obyvatelov/SR/SK0/SR>
- <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/rozsirene-vysledky>
- <https://www.scitanie.sk/storage/app/media/dokumenty/vzor-formularahu.pdf>
- <http://portal.statistics.sk>
- Metodika sčítania obyvateľov z hľadiska ich príslušnosti k národnosti alebo etniku so zreteľom na materinský jazyk. 27.o. SÚ. SR Bratislava 2018 <https://www.scitanie.sk/o-scitani/zakladne-informacie-o-scitani-2021#i6>

LÁSZLÓ GYURGYÍK

CHANGES IN THE SETTLEMENT STRUCTURE OF ETHNIC HUNGARIANS BASED ON DATA FROM THE 2011 AND 2021 CENSUSES

In our study, we examined the changes in the ethnic composition of the Hungarian population in Slovakia on a municipality-by-municipality basis, using data from the 2011 and 2021 censuses. Our research examined changes in the population of Slovak municipalities, as well as changes in the number and proportion of the Hungarian ethnic population, categorized by settlement size, the proportion of Hungarians living in the settlements, and the types of changes in the number and proportion of Hungarians. In our research, out of the 2,890 localities in Slovakia, we primarily focused on the changes that occurred in Hungarian-inhabited settlements. Based on the ethnic data from the 2021 census, it can be concluded that the change in the number of ethnic Hungarians in Slovakia was more favourable between 2011 and 2021 than it was during the first decade of the 2000s. A significant factor in the slightly more favourable than expected trend for the Hungarian population was the ethnic identity change of a considerable portion of the Roma population toward Hungarian ethnicity. This was undoubtedly linked to the census question regarding a second ethnicity. A significant portion of those who identified as Roma ten years earlier declared themselves as Roma as a second ethnicity in 2021, while a large number of them changed their ethnic identity to either Slovak or Hungarian.

Függelék

F1. táblázat. A magyar nemzetiségű lakosok száma és aránya a helységekben élők nagyságcsoportjai szerint 2011, 2021

A helységekben élő lakosok száma	2011	%	2021	%	Változás 2011–2021 (%-pont)
–199	4043	0,9	4056	1,0	0,1
200–499	31959	7,0	30560	7,2	0,3
500–999	65508	14,3	58397	13,8	-0,5
1000–1999	98664	21,5	88808	21,0	-0,5
2000–4999	79056	17,2	79071	18,7	1,5
5000–9999	49900	10,9	55612	13,2	2,3
10000–19999	44084	9,6	26399	6,3	-3,4
20000–49999	62321	13,6	60513	14,3	0,7
50000–99999	2431	0,5	1716	0,4	-0,1
100000 felett	20501	4,5	16933	4,0	-0,5
Összesen	458467	100,0	422065	100,0	0,0

F2. táblázat. A 200 lakosnál kevesebb főt számláló helységekben élő magyar nemzetiségűek száma a magyarok nagyságcsoportjai szerint 2011-ben és 2021-ben

A helységekben élő magyarok száma	2011			2021		
	helységek száma	magyarok száma	%	helységek száma	magyarok száma	%
1–2	558	737	0,2	655	859	0,2
3–4	181	610	0,1	228	781	0,2
5–9	147	947	0,2	176	1128	0,3
10–19	84	1093	0,2	89	1170	0,3
20–49	79	2441	0,5	92	2844	0,7
50–99	62	4600	1,0	58	4309	1,0
100–199	91	13502	2,9	101	14827	3,5
Összesen	1202	23930	5,2	1399	25918	6,1

F3. táblázat. A magyarlakta városok lakosainak és magyar nemzetiségű lakosainak a száma és változásuk 2011, 2021

Város	2011		2021		Változás 2011–2021	
	lakosok száma	ebből magyarok	lakosok száma	ebből magyarok	lakosok száma	magyarok
Pozsony város	411228	14119	475503	11297	64275	-2822
Kassa város	240433	6382	229040	5636	-11393	-746
Érsekújvár	39646	8863	37791	8101	-1855	-762
Komárom	34349	18506	32967	17696	-1382	-810
Léva	34844	3202	31974	2644	-2870	-558
Losonc	28475	2660	25902	2171	-2573	-489
Dunaszerdahely	22477	16752	23044	16577	567	-175
Rimaszombat	24640	7298	22048	6832	-2592	-466
Vágsellye	23554	3333	21183	2772	-2371	-561
Szenc	17050	2467	20116	2287	3066	-180
Rozsnyó	19706	3909	17569	3298	-2137	-611
Galánta	15138	4623	15052	4172	-86	-451
Somorja	12726	7309	13628	6752	902	-557
Gúta	10696	8201	10572	7839	-124	-362
Szepsi	11068	3279	10305	2897	-763	-382
Fülek	10817	5792	9949	6256	-868	464
Párkány	10919	6624	9777	6299	-1142	-325
Nagykapos	9406	5604	8799	4662	-607	-942
Nagymegyer	8859	6696	8446	6624	-413	-72
Királyhelmec	7698	5670	7489	5401	-209	-269
Ógyalla	7751	3196	7467	3038	-284	-158
Ipolyság	7624	4410	7267	4162	-357	-248
Tornalja	7509	4331	6971	4067	-538	-264
Zselíz	7186	3501	6756	2815	-430	-686
Diószeg	5479	1737	5415	1376	-64	-361
Bős	5361	4711	5232	4217	-129	-494
Tardoskedd	5188	3234	5183	2858	-5	-376
Naszvad	5068	2717	5014	2461	-54	-256
Tiszacsernyő	3885	2419	3586	1843	-299	-576
Összesen	1048780	171545	1084045	157050	35265	-14495

F4. táblázat. A szlovákiai helységek megoszlása a helységekben élő magyarok száma, aránya szerint 2011, 2021

A helységekben élő magyarok száma, aránya	2011		2021	
	szám	%	szám	%
0	1	0,0	1	0,0
>100 fő és <10%	2346	81,2	2356	81,5
<= 100 fő és <10%	25	0,9	27	0,9
10%–30%	71	2,5	87	3,0
30%–50%	84	2,9	83	2,9
50%–80%	227	7,9	244	8,4
80% felett	136	4,7	92	3,2
Összesen	2890	100,0	2890	100,0
Ebből magyarlakta helység	543	18,8	533	18,4

F5. táblázat. A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság megoszlása a helységekben élő magyarok száma, aránya szerint 2011, 2021

A helységekben élő magyarok száma, aránya	2011	%	2021	%	Változás	%-pont
>100 fő és <10%	7171	1,6	7914	1,9	743	0,3
<= 100 fő és <10%	32250	7,0	26613	6,3	-5637	-0,7
10%–30%	41603	9,1	39918	9,5	-1685	0,4
30%–50%	41751	9,1	52288	12,4	10537	3,3
50%–80%	234125	51,1	231403	54,8	-2722	3,8
80% felett	101567	22,2	63929	15,1	-37638	-7,0
Összesen	458467	100,0	422065	100,0	-36402	0,0

F6a. táblázat. A szlovákiai nemzetiségekhez tartozók száma a magyarlakta helységekben a magyarok számbeli változásának nagyságcsoportjai szerint 2011–2021

A magyarok számának változása a helységekben csökkenés /növekedés	Helységek száma	2011				2021			
		lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
-2000 és kevesebb	1	411228	373571	14119	370	475503	405061	11297	215
-1999– -1000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
-999– -500	12	509815	354775	67679	6473	486781	370375	59657	5213
-499– -200	31	195324	80796	91408	5414	187434	86891	81340	5107
-199– -100	74	221851	111048	93950	2709	219573	117817	83604	2060
-99– -50	101	123613	51354	60033	4294	122385	57476	53035	3043
-49– -20	146	274120	192737	48137	3707	273130	206460	43323	4194
-10– -19	52	126516	98878	12220	428	121890	100786	11463	264
-5– -9	21	10428	3095	6358	450	10646	3785	6215	115
-2– -4	8	6642	1962	4316	88	7230	2706	4292	44
-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	3	43809	36375	459	346	41136	36414	459	142
1	1	915	175	692	14	1031	281	693	2
2–4	5	4186	869	2985	81	4123	884	3000	45
5–9	10	129433	107840	5930	1601	127592	110731	6001	238
10–19	16	61446	45948	4603	1056	59057	49834	4828	646
20–49	29	180523	139486	11948	2643	177347	147018	12859	1171
50–99	16	15267	4403	9527	595	21162	9150	10664	250
100–199	12	12202	2473	7883	1191	13838	3041	9510	861
200–499	8	17283	3918	9110	2360	17217	4012	11777	499
500 felett	1	1352	284	299	627	1578	460	866	161
Összesen	547	2345953	1609987	451656	34447	2368653	1713182	414883	24270
Ebből azok, ahol nőtt a magyarok száma	98	422607	305396	52977	10168	422945	325411	60198	3873

F6b. táblázat. A szlovákiai nemzetiségekhez tartozók számának változása a magyarlakta helységekben a magyarok számbeli változásának nagyságcsoportjai szerint 2011–2021

A magyarok számának változása a helységekben (csökkenés/növekedés)	Változás				Változás, %			
	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
-2000 és kevesebb	64275	31490	-2822	-155	15,6	8,4	-20,0	-41,9
-1999 - -1000	0	0	0	0	0	0	0	0
-999 - -500	-23034	15600	-8022	-1260	-4,5	4,4	-11,9	-19,5
-499 - -200	-7890	6095	-10068	-307	-4,0	7,5	-11,0	-5,7
-199 - -100	-2278	6769	-10346	-649	-1,0	6,1	-11,0	-24,0
-99 - -50	-1228	6122	-6998	-1251	-1,0	11,9	-11,7	-29,1
-49 - -20	-990	13723	-4814	487	-0,4	7,1	-10,0	13,1
-10 - -19	-4626	1908	-757	-164	-3,7	1,9	-6,2	-38,3
-5 - -9	218	690	-143	-335	2,1	22,3	-2,2	-74,4
-2 - -4	588	744	-24	-44	8,9	37,9	-0,6	-50,0
-1	0	0	0	0	0	0	0	0
0	-2673	39	0	-204	-6,1	0,1	0	-59,0
1	116	106	1	-12	12,7	60,6	0,1	-85,7
2 - 4	-63	15	15	-36	-1,5	1,7	0,5	-44,4
5-9	-1841	2891	71	-1363	-1,4	2,7	1,2	-85,1
10-19	-2389	3886	225	-410	-3,9	8,5	4,9	-38,8
20-49	-3176	7532	911	-1472	-1,8	5,4	7,6	-55,7
50-99	5895	4747	1137	-345	38,6	107,8	11,9	-58,0
100-199	1636	568	1627	-330	13,4	23,0	20,6	-27,7
200-499	-66	94	2667	-1861	-0,4	2,4	29,3	-78,9
500 felett	226	176	567	-466	16,7	62,0	189,6	-74,3
Összesen	22700	103195	-36773	-10177	1,0	6,4	-8,1	-29,5
Ebből a helységek, ahol nőtt a magyar száma	338	20015	7221	-6295	72	274	266	-549

F7. táblázat. A magyarok legnagyobb számbeli növekedését kimutató 10 helység nemzetiségi adatai 2011–2021

Község megnevezése	2011				2021				Változás 2011–2021			
	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
Dereglyő	1352	284	299	627	1578	460	866	161	226	176	567	-466
Sútor	514	18	65	420	649	39	535	57	135	21	470	-363
Fülek	10817	3031	5792	396	9949	2961	6256	137	-868	-70	464	-259
Várgede	1577	398	530	504	1534	452	918	106	-43	54	388	-398
Serke	936	89	495	319	957	82	822	26	21	-7	327	-293
Gesztete	1021	85	495	374	1050	112	797	112	29	27	302	-262
Nagyudvarnok	1028	126	813	79	1374	171	1077	7	346	45	264	-72
Dunatökés	510	92	413	1	767	107	643	0	257	15	230	-1
Kaposkelecsény	880	79	507	267	937	88	729	54	57	9	222	-213
Nemeshódos	1456	220	1203	6	1783	297	1382	7	327	77	179	1
Összesen	20091	4422	10612	2993	20578	4769	14025	667	487	347	3413	-326

F8a. táblázat. A szlovákiai nemzetiségekhez tartozók száma a magyarlakta helységekben a magyarok arányának változása szerinti nagyságcsoportokban 2011–2021

Magyarok arányának változása	2011					2021			
	helységek	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
-50% és kevesebb	10	32857	28744	1766	73	36686	32342	1376	33
-50% - -25%	74	624086	544456	38806	4818	702748	591463	29189	4144
-25%-0%	365	1193860	684869	346162	17818	1157011	729317	315860	15366
0%-25%	83	326891	219193	60895	6441	312696	224449	61349	2992
25%-50%	8	162309	131784	2041	2705	153109	134281	2880	1127
50%-75%	2	1957	174	990	693	2007	194	1619	138
75%-100%	2	1922	452	571	734	1915	607	998	244
100%-150%	1	1352	284	299	627	1578	460	866	161
150%-200%	1	205	13	61	118	254	30	211	8
200% felett	1	514	18	65	420	649	39	535	57
Összesen	547	2345953	1609987	451656	34447	2368653	1713182	414883	24270
Helységek, ahol növekedett a magyarok aránya	98	495150	351918	64922	11738	472208	360060	68458	4727

F8b. táblázat. A szlovákiai nemzetiségekhez tartozók számának, arányának változása a magyarlakta helységekben a magyarok arányának változása szerinti nagyságcsoportokban 2011–2021

Magyarok arányának a változása	Változás 2011–2021					Változás 2011–2021, %			
	helységek	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
-50% és kevesebb	10	3829	3598	-390	-40	11,7	12,5	-22,1	-54,8
-50% - -25%	74	78662	47007	-9617	-674	12,6	8,6	-24,8	-14,0
-25%-0%	365	-36849	44448	-30302	-2452	-3,1	6,5	-8,8	-13,8
0%-25%	83	-14195	5256	454	-3449	-4,3	2,4	0,7	-53,5
25%-50%	8	-9200	2497	839	-1578	-5,7	1,9	41,1	-58,3
50%-75%	2	50	20	629	-555	2,6	11,5	63,5	-80,1
75%-100%	2	-7	155	427	-490	-0,4	34,3	74,8	-66,8
100%-150%	1	226	176	567	-466	16,7	62,0	189,6	-74,3
150%-200%	1	49	17	150	-110	23,9	130,8	245,9	-93,2
200% felett	1	135	21	470	-363	26,3	116,7	723,1	-86,4
Összesen	547	22700	103195	-36773	-10177	1,0	6,4	-8,1	-29,5
Helységek, ahol növekedett a magyarok aránya	98	-22942	8142	3536	-7011	-4,6	2,3	5,4	-59,7

F9. táblázat. A magyarok arányának legnagyobb növekedését kimutató 10 helység nemzetiségi adatai 2011–2021

Község megnevezése	2011				2021				Változás 2011–2021				
	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	magyarok %	roma
Sútor	514	18	65	420	649	39	535	57	135	21	470	723,1	-363
Dűlháza	205	13	61	118	254	30	211	8	49	17	150	245,9	-110
Dereglyő	1352	284	299	627	1578	460	866	161	226	176	567	189,6	-466
Várgede	1577	398	530	504	1534	452	918	106	-43	54	388	73,2	-398
Ipolynyitra	345	54	41	230	381	155	80	138	36	101	39	95,1	-92
Gesztete	936	89	495	319	957	82	822	26	21	-7	327	66,1	-293
Serke	1021	85	495	374	1050	112	797	112	29	27	302	61,0	-262
Eperjes	91782	74469	128	1562	84824	75247	170	460	-6958	778	42	32,8	-1102
Barka	516	42	163	291	616	137	279	160	100	95	116	71,2	-131
Jánosi	1319	629	391	147	1373	728	517	112	54	99	126	32,2	-35
Összesen	99567	76081	2668	4592	93216	77442	5195	1340	-6351	1361	2527	94,7	-3252

F10a. táblázat. A szlovák, magyar, roma nemzetiségűek száma a magyarlakta községekben a változás típusai szerint 2011, 2021

Típus	Helységek száma	Helységek, %	2011				2021			
			lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
MNSZ+ & MN%+	63	11,5	381312	291644	27507	9725	367306	300306	32970	3656
MNSZ+ & MN%-	35	6,4	41295	13752	25470	443	55639	25105	27228	217
MNSZ- & MN%+	35	6,4	113838	60274	37415	2013	104902	59754	35485	1071
MNSZ- & MN%-	414	75,7	1809508	1244317	361264	22266	1840806	1328017	319200	19326
Összesen	547	100,0	2345953	1609987	451656	34447	2368653	1713182	414883	24270

F10b. táblázat. A szlovák, magyar, roma nemzetiségűek számának, arányának változása (növekedése, csökkenése) a magyarlakta községekben a változás típusai szerint 2011–2021

Típus	Változás 2011–2021				Változás 2011–2021, %			
	lakosok száma	szlovák	magyar	roma	lakosok száma	szlovák	magyar	roma
MNSZ+ & MN%+	-14006	8662	5463	-6069	-3,7	3,0	19,9	-62,4
MNSZ+ & MN%-	14344	11353	1758	-226	34,7	82,6	6,9	-51,0
MNSZ- & MN%+	-8936	-520	-1930	-942	-7,9	-0,9	-5,2	-46,8
MNSZ- & MN%-	31298	83700	-42064	-2940	1,7	6,7	-11,6	-13,2
Összesen	22700	103195	-36773	-10177	1,0	6,4	-8,1	-29,5

F11. táblázat. A szlovákiai magyar nemzetiségűek szám és arány változásának típusai a magyarlakta helységeken járások és a változások típusai szerint 2011, 2021

Járás	A változás típusai				Összesen	Ebből 1-3. típus összesen	%
	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus			
	MNSZ+ & MN%+	MNSZ+ & MN%-	MNSZ- & MN%+	MNSZ- & MN%-			
Pozsony város	0	0	0	1	1	0	0,0
Malackai	0	0	0	1	1	0	0,0
Bazini	0	0	0	1	1	0	0,0
Szenci	0	6	0	11	17	6	35,3
Dunaszerdahelyi	3	21	4	39	67	28	41,8
Galántai	0	0	1	22	23	1	4,3
Nagyszombati	1	0	0	0	1	1	100,0
Privigyei	0	0	0	1	1	0	0,0
Trencséni	0	0	0	1	1	0	0,0
Komáromi	3	2	0	33	38	5	13,2
Lévai	0	0	1	54	55	1	1,8
Nyitrai	0	0	0	17	17	0	0,0
Érsekújvári	2	0	2	33	37	4	10,8
Vágsellyei	0	0	0	11	11	0	0,0
Nagytapolcsányi	0	0	0	1	1	0	0,0
Aranyosmaróti	0	0	0	1	1	0	0,0
Turócszentmártoni	0	0	0	1	1	0	0,0
Zsolnai	1	0	0	0	1	1	100,0
Besztercebányai	0	0	0	1	1	0	0,0
Losonci	6	1	3	19	29	10	34,5
Nagyőrcei	5	1	2	9	17	8	47,1
Rimaszombati	30	2	9	31	72	41	56,9
Nagykürtösi	1	0	6	27	35	7	20,0
Zólyomi	0	0	1	0	1	1	100,0
Poprádi	1	0	0	0	1	1	100,0
Eperjesi	1	0	0	0	1	1	100,0
Kassa város	0	0	0	1	1	0	0,0
Kassa-környéki	2	1	1	22	26	4	15,4
Nagymihályi	4	0	1	13	18	5	27,8
Rozsnyói	1	1	2	28	32	4	12,5
Tőketerebesi	2	0	2	34	38	4	10,5
Összesen	63	35	35	413	547	133	24,3

HUSHEGYI GÁBOR

Modernizmus – modern klasszicizmus – új realizmus

A *FORUM* (1931 – 1938) képzőművészeti, építészeti és építőipari folyóirat művészet- és kultúrtörténeti jelentősége a cseh-szlovák és magyar értelmezési keretben*

GÁBOR HUSHEGYI

Modernism—Modern Classicism—New Realism. The Art and Cultural Historical Significance of the *FORUM* (1931–1938) Journal for Fine Arts, Architecture, and Construction, within the Czech–Slovak and Hungarian Interpretive Frameworks

Keywords: Forum (1931–1938); art periodical; Pressburger Kunstverein; SZUM: Pioneer Artists of Slovakia (Szlovenszkói Úttörő Művészek); functionalism; modern classicism; new realisms; Neue Sachlichkeit; Entartete Kunst; new photography

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i3.03>

Sajátságos az a történelmi és kulturális közeg, amelyben az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamának – a Csehszlovák Köztársaság – művészete formálódott és fejlődött a két világháború között. Ezt a két évtizedet komoly államjogi, politikai, gazdasági, szociális és kulturális konfliktusok, kirekesztések, jogtalanságok terhelték. Tetten érhető volt a cseh–német, a szlovák–cseh és a szlovák–magyar viszonyban, ami a kulturális és a művészeti életre is hatással volt. Általánosságban azonban egy markáns nyugat-európai, a világra nyitott, főképpen francia-szemléletű kulturális politika érvényesült az állam részéről, amely mellőzte a szélsőséges és kizárólagos elkötelezettséget izmusok és trendek mellett. Prága, Brünn, Pozsony épületei, amelyek e korszakban születtek, bizonyítják, hogy megfért egymás mellett az építészeti avantgárd (konstruktivizmus, purizmus, funkcionalizmus), az új ország nemzeti stílusa utáni vágy (rondokubizmus) és a modern (egyesek szerint a hagyományos) klasszicizmus is. A képzőművészetben pedig a kubizmus és az expresszionizmus mellett a maga útján fejlődött a neoklasszicizmus, a mágikus realizmus, az új realizmusok festészete és szobrászata,

* A tanulmány a Kisebbségi Kulturális Alap támogatásával (21-170-00456) jött létre. Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu kultúry národnostných menšín.

de még az új fotóművészet is, amelynek legmarkánsabb vonalát a Neue Sachlichkeit, azaz az új tárgyilagosság képviselte. E sokszínűség megnyilvánult a korabeli sajtótermékekben is, amelyek a művészeti elkötelezettségek mentén születtek és múltak ki. Olyan folyóiratok jelentek meg, amelyek lapjain ádáz viták dúltak egy-egy művészeti igazság védelme érdekében. Csaknem természetes volt a kulturális, képzőművészeti és építészeti folyóiratok soknyelvűsége, a cseh és szlovák mellett főképpen francia és német nyelvű közléseknek adtak teret. Ebbe a keretbe lépett 1931-ben a pozsonyi *Forum*, amely a cseh és szlovák lapokkal egybevetve egy sajátossággal, nevezetesen nemzetiségi attitűddel is rendelkezett, ami megkülönböztette őt a többiektől. Így a szaklap kezdeti háromnyelvűsége, majd a német–magyar kétnyelvűsége egy további értelmezési síkot is kínál. A Szőnyi Endre főszerkesztésében nyolc évfolyamot megélt művészeti folyóirat jelentős helyet foglal el a csehszlovákiai cseh és szlovák, valamint a (cseh)szlovákiai magyar nyelvű szakmai sajtó történetében. Tanulmányunkban a folyóirat általános bemutatását végezzük el, különös figyelmet szentelünk a korabeli cseh-szlovák és magyarországi kontextusnak és fogadtatásnak, ám elsődleges célunk értékelni a *Forum* magyar nyelvű képzőművészeti tartalmát, művészetszemléletét, prioritásként kiemelt témáit. Nem célunk az építészeti tartalom, sem a német képzőművészeti közlések értékelése, valamint a *Forum* fogadtatása a német nyelvterületen. Rámutatunk a legújabb *Forum*-kutatásokra és a jövőre váró feladatokra.

1. A *Forum*-kutatás legújabb irányai

Közel másfél évtizeddel ezelőtt Buday Péter építészettörténész joggal tette fel zavarba ejtő kérdését a pozsonyi *Forum* folyóirat kapcsán: „hogyan kerülhetett a feledés határára”, lehettek-e „ennek okai a *Forum* kozmopolitizmusa és kisebbségi háttere?” (Buday 2012, 62. p.) E felvetések még ma is relevánsak, ám állíthatjuk, hogy több irányból is előrelépés tapasztalható a kutatások terén, főképp Csehországban, részben Szlovákiában. Brünne, a német–cseh kulturális és művészeti örökséget tudatosan ápoló megyeszékhelyre vezetnek a legjelentősebb eredmények szálai, személy szerint Jindřich Chatrný építészettörténészhez, aki már 2010-ben elemezte a *Forum* nyolc évfolyamát a brünni építészet szempontjából, és elsőként hívta fel a figyelmet Szőnyi Endre főszerkesztő és František Kalivoda építész, műkritikus, lapszerkesztő, kultúra-szervező eredményes együttműködésére. (Chatrný 2010, 97–115. p.) E kutatás kibővítése révén szerezhettünk további értékes részletekbe menő ismereteket a brünni művészeti színtér, František Kalivoda és a *Forum* kapcsolatáról, ugyanúgy Moholy-Nagy László fotó- és művészetelméletének korabeli csehországi fogadtatásáról. (Chatrný–Svobodová 2024) A brünni székhelyű Műegyetem építészeti kara (Fakulta architektury VUT) és a pozsonyi Szlovákiai Műegyetem építészeti karának építészeti tanszéke (Katedra architektúry SvF STU) közös tudományos konferenciát szervezett *Forum* &

česko-slovenská moderna címmel 2018-ban a morvaországi Modern Építészeti Módszertani Központban. (Bránický 2018)¹ A konferenciakötet kapcsán ismét Jindřich Chatrný tanulmányát kell kiemelni, amely a folyóirat építészettörténeti jelentőségére fókuszált. (Chatrný 2018, 39–50. p.) Eva Borecká szlovák kutató pedig részben vállalta be a *Forumot*, mégpedig annak Szőnyi Endre és Wimmer Ferenc személye vonatkozásában. (Borecká 2018a, 67–69. p.; Uő 2018b, 49–50. p.) Szlovákiában több irányban haladtak a kutatási projektek, ám folyóiratunkat egyik sem vállalta fel témaként. Elsősorban az építészettörténészek összefoglaló értékeléseiben jelenik meg a *Forum*, ám ezek leggyakrabban megegyeznek a Matúš Dulla és Henrieta Moravčíková 20. századi szlovákiai építészeti elemző monográfiájának pontos és lényegre törő mondataival. (Dulla–Moravčíková 2002, 137–138., 284. p.) Tény, hogy ez a periodikum megkerülhetetlen egy-egy két világháború közötti építészszemélyiség monografikus feldolgozásakor, minimum az értékes dokumentáció és képanyag, valamint a hiteles hivatkozások miatt. Ezt látjuk pl. Henrieta Moravčíkovánál, aki Weinwurm Frigyes életművét dolgozta fel. (Moravčíková 2014) Részletesebb ismeretek felhozatalát eredményezte az intézmények és a szervezetek kutatása, e tárgykörben főképp a Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület (a Pressburger Kunstverein) kínált alkalmat arra, hogy nagyobb terjedelemben elemezze a *Forum* jelentőségét, elvégre a művészegylet volt annak kiadója és egyben tematikai szintű kedvezményezettje. Sok információ közlése ellenére is ez a folyóirat meglepően szerény figyelmet kapott a Zuzana Francová, Želmíra Grajciarová és Marta Herucová 2006-ban megjelent könyvében. (Francová–Grajciarová–Herucová 2006, 137–138. p.)² Jelentős várakozások előzték meg a „pozsonyi Bauhausnak”³ is nevezett Iparművészeti iskola, azaz a ŠUR kutatásának eredményeit, mert az ezer szállal fonódott össze a *Forummal*. Mindenképpen alapműnek számít Iva Mojžišová monográfiája, amelyben az iskola és az egykori Bauhaus személyiségeinek, valamint Kállai Ernő és a *Forum* folyóirat kapcsolatát elemzi. (Mojžišová 2013, 125–137. p.) Erre az alapkutatásra építhetett a Szlovák Dizájnközpont (Slovenské centrum dizajnu) azon 2014 és 2020 között megvalósított projektje, amely keretében Sonia de Puineuf az 1930-as években Szlovákia területén megjelent szak-

-
- 1 A konferencia 2018. november 13-án valósult meg Brűnnben. Szervezők: Fakulta architektury VUT Brno, Katedra architektury SvF STU Bratislava, Metodické centrum moderní architektury v Brně.
 - 2 E kiadvány sajnálatos módon számos téves információt közölt, lásd a könyvkritikát: Hushegyi 2006.
 - 3 A szlovák és a magyar szakirodalom előszeretettel használja epiteton ornansként a „szlovák / pozsonyi Bauhaus” jelölést, ám a racionalitás talaján maradvá tanonciskoláról volt szó, ahol a Bauhaus ihlette a képzés módszertanát és elveit. Több jeles egykori Bauhaus-személyiség látogatta meg az iskolát, tartottak előadásokat, a tanárok jeles személyiségek voltak, ám a diákok köréből nem kerültek ki meghatározó művészszemélyiségek.

mai folyóiratokra figyelt. (Puineuf 2021, 343–361. p.) Kutatási fókusza azonban a tipográfiára és a szlovák–francia kapcsolattörténetre irányult, így folyóiratunk csak epizodikus szerepet kapott. Az építészet- és intézménytörténeti kutatások mellett a két világháború közötti korszak képzőművészetét értékelő projektek jelentenek még érdemi előrelépést. Kiss-Szemán Zsófia, a Pozsonyi Városi Galéria főkurátora nemzetközi projektek keretében közép-európai kontextusban pozícionálta a *Forumot*, főképp képzőművészeti tartalmait illetően. (Kiss-Szemán 2019, 133–143. p.) A *Forum* Magyarországon sem vált kutatási témává, ám létét és jelentőségét folyamatosan jegyzik. (Szűcs 2020, 9. p.; Albertini 2003) Számba véve az imént felvázolt kutatási területek új eredményeit, kijelenthető, hogy szlovák nyelven továbbra is Buday Péter 2009-ben publikált tanulmánya a legteljesebb (Buday 2009, 63–69. p.), mint ahogy érvényes ez Buday magyar nyelvű közlésére is. (Buday 2012)

2. *FORUM*: Művészeti, építészeti és építőipari folyóirat

2.1. A folyóirat alapítása és többnyelvűsége

Zapletal Endre Lipót, azaz Szőnyi Endre (Jászberény, 1885. okt. 13. – Pozsony, 1968. aug. 23.) építészeti diplomát Winterthurban (1907),⁴ szakmai gyakorlatot Svájcban és Párizsban szerzett, ez utóbbi helyszínen művészeti képzésben is részt vett a Julian Akadémián (1909–1910).⁵ Az első világháborúban az olaszországi fronton töltött katonai szolgálatot, onnan 1918-ban érkezett vissza Pozsonyba. A Ferenc József császár Lovagkeresztjével kitüntetett Andreas Zapletal⁶ ekkor kérvényezte névváltoztatását Szőnyire,⁷ és vizsgára jelentkezett Budapesten, ahol 1918. július 23-án megszerezte az építőmesteri teendők önálló teljesítésére és vezetésére való hivatalos képesítést.⁸ Rögvest közös tervezőirodát nyitott Wimmer Ferencsel,⁹ hogy helyben, valamint Pöstyénben és Somorján tevékenykedjen építész-tervezőként. A következő naptári

4 Attest. Technikum des Kantons Zürich in Winterthur. Archív výtvarného umenia Slovenskej národnej galérie v Bratislave. Osobný fond Andrej Szőnyi (a továbbiakban: AVU SNG OF Andrej Szőnyi), šk. 1, inv. č. 16, sig. 16/1.

5 AVU SNG OF Andrej Szőnyi, šk. 1, inv. č. 17, sig. 17/1.

6 AVU SNG OF Andrej Szőnyi, šk. 1, inv. č. 30, sig. 30/1. (1917. máj. 24.)

7 A Magyar Királyi Belügyminisztérium 1918. február 28-án engedélyezte a Zapletal családi név megváltoztatását Szőnyire. AVU SNG OF Andrej Szőnyi, šk. 1, inv. č. 4, sig. 4/1.

8 AVU SNG OF Andrej Szőnyi šk. 1, inv. č. 18, sig. 18/1.

9 Wimmer Ferenc (Pozsony, 1885. máj. 3. – Lochham [bei München], 1953.): építész, 1929–1945 a prágai Deutsche Technische Schule professzora, a második világháború után Münchenbe emigrált.

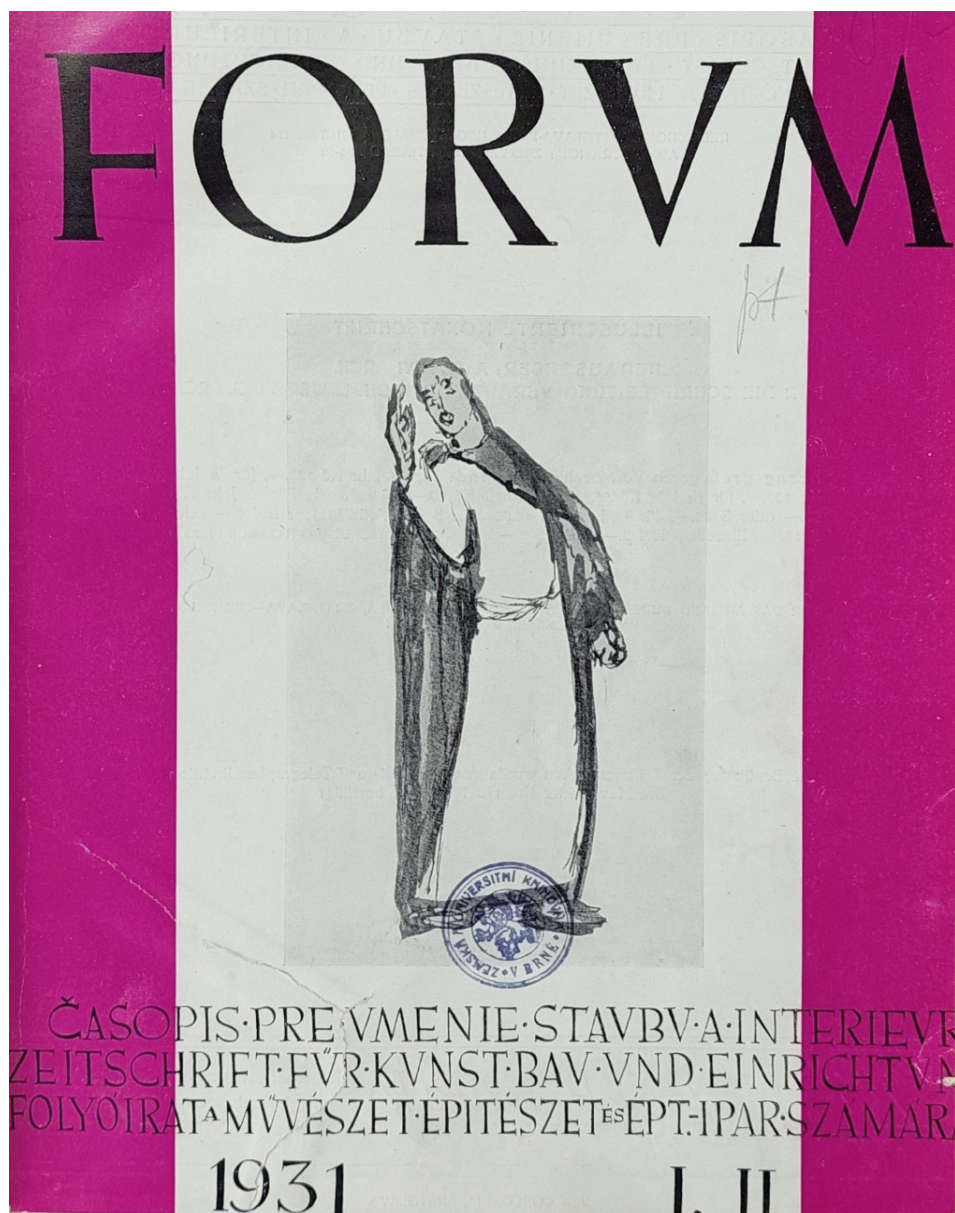
évben kérte tagfelvételét az újra engedélyezett Pozsonyi Képzőművészeti Egyesületbe (a továbbiakban Kunstverein, művészegylet, egylet), amelynek meghatározó személyiségévé vált. Szakmai közéleti szereplőként felvállalta politikai elkötelezettségét, tagja volt az Országos Keresztényszocialista Pártnak (1924), a Magyar Nemzeti Pártnak (1933) és az Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Pártnak (1937).¹⁰ Évtizedes tervezői gyakorlat után döntött úgy tervezőtársával, hogy az építész-mérnöki, építészeti, építőipari és belsőépítészeti szakmát támogatva létrehoznak egy szakmai fórumot, amely elősegítené munkájukat, szakmai és társadalmi presztízsüket, de tájékozottságukat is. Külföldi tanulmányaik és vándoréveik tapasztalata, az aktuális szakmai érdekeik alapján a német nyelvterület folyóiratait tekintették előképnek. Modern arculatú, minőségi nyomtatású és a kellő papírhasználat révén exkluzív sajtóterméket állítottak elő. A külföldi példák mintájára tudatos szöveg-kép arányokat alkalmaztak, tudatosan szerkesztették az oldal- és oldalpárokat, a tervpályázatok mellékletei, vizualizálásai szervesen illeszkedtek a lap összképébe. A lapfej tartalmazta a folyóirat címét, a legfontosabb megjelenési információkat (naptári év, szám, esetleg évfolyam), ezt egészítette ki egy-egy fekete-fehér címlapfotó építészeti, képzőművészeti vagy belsőépítészeti alkotásról. Az első évfolyam lapfejét lila és sárga oldalsávok élénkítették,¹¹ a továbbiakban az 1937-es évet leszámítva, tiszta, minimalista grafikai elrendezéssel hirdette magát a *Forum*, mindössze egyetlen fekete-fehér fotóval fehér alapon. Csak az imént említett 7. évfolyam erejéig cserélte le a főképpen építészeti alkotások reprodukcióit az aktuális szám tartalmával a címlapon,¹² a többi évfolyam az aktuális szám tartalmát a lapfej belső oldalán közölte.

10 Az Országos Keresztényszocialista Párt 1924. évi tagsági jegye, AVU SNG OF Andrej Szőnyi šk. 1, inv. č. 35, sig. 35/1.; A Magyar Nemzeti Párt tagsági igazolványa, AVU SNG OF Andrej Szőnyi šk. 1, inv. č. 36, sig. 36/1; az Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt tagsági igazolványa, AVU SNG OF Andrej Szőnyi šk. 1, inv. č. 37, sig. 37/1.

11 Ez a címlapterv az 1931. év 9. számával megszűnt és a fekete-fehér változat vette át szerepét.

12 Egyetlen kivétel a 1937. év 9. száma volt, amely építészeti alkotás fotóját közölte a borítón, a tartalom viszont lemaradt ebben az esetben.

1. kép.

Forum 1931/1-2. Murmann J.: Apostol, rajz (Moravská zemská knihovna v Brně)

A Kunstverein építészeti tagozata 1931-ben jóváhagyta a szakfolyóirat elindítását, anyagi hátterét az építészirodák és építésipari vállalkozások hirdetési biztosították.¹³ Az 1931 elejétől megjelenő havilap címlapja a pozsonyi háromnyelvűséget hirdette: *Časopis pre umenie, stavbu a interieur – Zeitschrift für Kunst, Bau und Einrichtung – Művészeti, építészeti és építőipari folyóirat*. Ennek ellenére túlzás háromnyelvűnek nevezni a *Forumot*, mivel az írások túlnyomó többsége németül, jóval kevesebb magyarul jelent meg, a szlovák nyelv inkább szimbolikusnak mondható, ill. pragmatikus megfontolásokra vezethető vissza. Csak elvétve közöltek szlovák nyelvű cikket¹⁴ vagy memorandumot.¹⁵ Az országos és pozsonyi építészeti pályázatok kiírása, megvalósítása egy-két kivételtől eltekintve¹⁶ elsősorban németül jelent meg, annak ellenére, hogy a rovat címe kétnyelvűségre – *Baunachrichten aus Slovensko / Stavebné správy zo Slovenska* – utalt, ám a 8. számától ez megváltozott és az egynyelvűség jegyében *Regulierungsfragen der Stadt Bratislava* váltotta a német–szlovák elődjét. A városi építkezési hivatal építkezési engedéllyel kapcsolatos eljárásai kiegészítő szlovák–német kétnyelvűséggel tudatták az engedélyezést vagy elutasítást.¹⁷ A pályázati kiírások mellékletein voltak még szlovák információk, ám ez a gyakorlat a második évfolyam második számával lezárult. A címlap háromnyelvűsége pedig ugyancsak az 1932-es évben, ám a 9. számmal szűnt meg. A fentebb bemutatott példák is jelzik, hogy e többnyelvűség nem volt konzisztens, s ezt támasztja alá pl. Brogyányi Kálmán német nyelvű írása az új szlovákiai képzőművészetről, amelynek képanyagát csak szlovák képcímekkel látták el, mellőzve minden más nyelvet.¹⁸ Míg a két világháború közötti Csehszlovákiában természetes volt a német, francia tanulmányok, cikkek és ismertetések közlése a cseh és szlovák nyelvű szakfolyóiratokban, addig a *Forum* kizárólag a német és magyar nyelvű közlések mellett döntött, a második évfolyamtól nem tartotta fontosnak, hogy a szlovák nyelv is teret kapjon. Magyarázható ez a német nyelv korabeli pozíciójával, amely a szakmai közönség számára természetes volt.

13 Szőnyi Endre életéről és életművéről lásd bővebben: Kubička Kucsera 1996.

14 Ing. Němeček, Jan: Výstavba malých a najmenších bytov s podporou podľa zákona o stavebnom ruchu. *Forum* 1. évf. (1931) 3. sz. 51–52. p.; – uő.: „Kolonía obytných domov s malými bytmi mesta Bratislavy“, *Forum*, 1. évf. (1931) 3. sz. 56–57. p.

15 Spoločné podanie architektov-projektantov z doleuvedených Klubov: Sväz Ing. a Architektov, Klub Architektov, Umelecká Beseda Slovenska a Umelecký Spolok v Bratislave. *Forum*, 1. évf. (1931) 2. sz. 134–135. p.

16 Obchodný a nájomný dom pána A. F. v Nových Zámkoch. Projekt Arch. Ing. E. Belluša v Bratislave. *Forum*, 1. évf. (1931) 1. sz. 25. p.

17 Z mestského stavebného výboru v Bratislave / Aus der städt. Baukommission in Bratislava c. rovat.

18 Brogyányi, Kálmán: Neue Wege slowakischer Malerei. *Forum*, 1. évf. (1931) 5. sz. 160–175. p.

2.2. A *Forum* és szlovákiai kontextusa

Ma már építészettörténeti tény, hogy a német–magyar kétnyelvűsítés mögött az 1931-ben jelentkező hazai, szlovák nyelvű konkurencia állt. Már májusban, tehát alig néhány hónappal a *Forum* indulása után megjelent a *Slovenský staviteľ* első száma a Szlovákia Építészeinek Egységes Szervezete (Organizačná jednota staviteľov Slovenska) folyóirataként, több tulajdonosváltást élt meg, egészen 1942-ig létezett. Profilja kizárólag a hazai építészet volt, a mérnöképítészeti aspektusokat preferálta, rendszeresen tudósított pályázatokról, azok eredményeiről. Az időrendben a harmadik folyóirat a *Nová Bratislava* havilap volt, amely mindössze 4 számot élt meg 1931 novembere és 1932 márciusa között. Az Iparművészeti iskola (ŠUR) holdudvarában született, szerkesztői Antonín Hořejš, Daniel Okáli, Weinwurm Frigyes és Zdeněk Rossmann voltak. Ez a rövid időtartam is elegendő volt arra, hogy beírja magát a csehszlovákiai sajtó- és művészet-történetbe. A modern Szlovákia vízióját vállalta fel, grafikai dizájnja emelte ársíkját, mégpedig a brünni Devětsil építészete és grafikusa, Zdeněk Rossmann révén, aki ekkor ugyancsak a pozsonyi ipari, iparművészeti tanonciskola tanára volt.¹⁹ Ugyanakkor a mindössze 88 oldalon megjelent négy szám belső tipográfiai szerkesztése messze elmaradt Rossmann címlapterveitől, annak ellenére is, hogy következetesen alkalmazta az avantgárd kisbetűs tipográfiát. A folyóirat szakmai tartalmát igencsak felhígították a szépirodalmi szemelvények, lényegében Daniel Okáli és Laco Novomeský tollából. Erénye volt viszont a többnyelvűség, a domináns szlovák és cseh nyelvű szövegek mellett német közlések is megjelenhettek, továbbá a francia alcímek és képcímek, a magyar pedig itt-ott reklámszövegek formájában szólította meg a célközönséget. Tagadhatatlan érdeme a szociális építészet, valamint az új fotográfia és a szociofotó preferálása, az elsőben Weinwurm és Rossmann mellett a cseh avantgárd vezető személyisége, Karel Teige, a fotográfiában az ugyancsak csehországi és a Neue Sachlichkeitet követő Jaromír Funke kapott fontos szerepet. A lap utolsó számát a szociofotónak szentelték Zdeněk Rossmann rövid értekezésével.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy ezt a három folyóiratot megelőzte az ugyancsak Pozsonyban megjelenő *Slovenská grafia*, amely 1929 májusában hirdette meg programját a modern grafikai és nyomdaipar, az új tipográfia, az új könyvnyomdászat és plakátművészet megteremtése céljával. Rendszeres együttműködött a szlovákiai modern művészet személyiségeivel, pl. Ľudo Fullával és Mikuláš Galandával. A folyóirat 1933 elején szűnt meg az új évfolyam 1–2. dupla számával.²¹ A szlovák szakirodalom előszeretettel jegyzi e sorban a *Výtvarná*

19 Bővebben lásd még: Prešnajderová 2021b.

20 Rossmann, Zdeněk: Sociofoto. *Nová Bratislava*, 1. évf. (1932) 4. sz. 70. p.

21 A szlovákiai folyóiratok tipográfiáját eddig legszakavatottabban Ľubomír Longauer elemezte. Bővebben lásd Longauer 2012, 2014, 2020.

výchova – Sborník pro užité umění, kreslení a zrakovou výchovu negyedévenként megjelenő tanulmánykötet-folyóiratot, amelynek szerkesztősége 1934 és 1938 között Pozsonyban székel az Iparművészeti iskola épületében, ám kiadását Prágában vezette a Csehszlovákiai Grafikusok Uniója (Československá grafická unie). Egy perszonális összefonódás tette ezt lehetővé, mivel Josef Vydra, az ipariskola igazgatója már 1922-től, azaz jóval Pozsonyba érkezése előtt betöltötte e folyóirat főszerkesztői pozícióját, sőt 1938-ban bekövetkezett távozása után is maradt e szerepkörben, igaz, immár brünni illetőséggel. A tanulmánykötetek alig tartalmaznak szlovák nyelvű írásokat, elsősorban a monotematikus számokban fordulnak elő, ám a pozsonyi ŠUR tanárai közül csak Fulla és Galanda publikáltak szlovákul, Reichental Ferenc például kizárólag cseh nyelven tette közzé írásait. Éppen ezért módjával kell kezelni az ipariskola érdekeit ebben az esetben.

3. A folyóirat kiadói információi: lapfej és impresszum

3.1. Nemzetiségi/kisebbségi művészegyletek régiófeletti folyóirata

A *Forum* folyóirat a Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület német, magyar és zsidó származású építészeinek és képzőművészeinek orgánuma volt a kezdetektől egészen megszűnéséig. A művészegylet folyóirata széleskörű támogatottságot élvezett, köszönve azt az 1931. január 18-án megtartott *Pozsonyi ankét*nak, amelyben minden résztvevő nemzetiségi művészeti szervezet vagy szakosztály egyetértett abban, hogy a Kunstverein februárban megjelenő folyóirata váljék az ő hivatalos kritikai orgánumává.²² Az első két évfolyam lapfejen és belső oldalán (B2) szlovákul, németül és magyarul szerepelt a meghatározás *FORUM // Časopis pre umenie, stavbu a interieur – Zeitschrift für Kunst, Bau und Einrichtung – Művészeti, építészeti és építőipari folyóirat // Illustrierte Monatsschrift*. Már a második évfolyam végére jelentős változások következtek be, elsőként a művészegylet 19 építészének 1932. szeptember 1-jén kelt nyilatkozata említendő meg, amelyben a *Forum*ra mint érdekeik védelmezőjére és segítőjére tekintenek. A lapkiadó Szőnyi és Wimmer mellett ott találjuk Weinwurm Frigyes és Vécsei Ignác, de Augustin Daniels, Christian Ludwig, Desider Quastler, Josef Konrad, Ernst Steiner stb. aláírását is.²³ A másik fontos tényező a finanszírozását érintette, a lap ugyanis addig kizárólag az építészekről, irodáikról és a reklámokból érkező bevételekből jelent meg. Az új lehetőséget a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és

22 Uj utakon a szlovenszkói kisebbségi képzőművészet: Uj fejezetet kezd a szlovenszkói magyar képzőművészet a pozsonyi ankéttal. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 18. sz. (jan. 23.) 6. p.

23 AVU SNG OF Andrej Szőnyi, šk. 9, inv. č. 291, sig. 291/1. (1932. szept. 1.)

2. kép.

Forum 1931/6-7. A pôstyéni szám címlapja (Moravská zemská knihovna v Brně)

Művészeti Társaság (ismertebb nevén a Masaryk Akadémia, vagy röviden a Társaság) 1931 novemberi megalakulása jelentette, mert az az állami forrásokhoz való hozzáférést tette lehetővé. Ehhez a Masaryk Akadémia beleegyezésére volt szükség, már az 1932. április 17-én megtartott ülésén Szalatnai Rezső javasolta, hogy a *Forum* legyen a Társaság hivatalos folyóirata.²⁴ Őszig kellett várni a művészeti osztály jóváhagyására,²⁵ és az 1932. november 6-i közgyűlésen Brogyányi Kálmán bejelentette, hogy „A művészeti osztály hivatalos lapjának tekinti a *Forum*ot, és kívánja, hogy ez a *Forum* címlapján is jusson kifejezésre.”²⁶ A Masaryk Akadémia 1933. január 22-én megtartott rendkívüli közgyűlése 5000 koronát szavazott meg a *Forum*nak Antal Sándor javaslatára,²⁷ amit februárban további 5000-es támogatással egészítették ki. A folyóirat és a Társaság együttműködése az 1933. február 14-i határozattal vált véglegessé.²⁸ A folyóirat magyar részének támogatása 1934-ben is folytatódott: az 1934. április 7-én megtartott közgyűlés 33 ezer koronát hagyott jóvá a *Magyar Figyelő*nek és a *Forum* folyóiratnak együtt.²⁹ Ezek a korabeli információk arra engednek következtetni, hogy Szőnyi állami (államelnöki) forrásból egészítette ki a lap finanszírozását. Ez árnyalja az eddigi ismereteket, melyek szerint a *Forum* állami támogatás nélkül jelent meg az első szám-tól az utolsóig.

A változások már az 1932. év 10. számában megjelentek, a lapfejről eltűnt a háromnyelvű alcím, a borító belső részén a kétnyelvűsítés után már csak németül és magyarul szerepelt a *Művészeti, építészeti és építőipari folyóirat*, amit kiegészített az az alapinformáció, hogy *A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság Művészeti osztálya és a Bratislavai Művészegyesület hivatalos lapja*. Már 1933 januárjában bővült a képviselt szervezetek sora, mégpedig a brünni Német-Morva Iparművészeti Szövetséggel (Deutsch-Mährischen Kunstgewerbebund in Brünn), egy évvel később, azaz 1934 januárjában a Prágai Szecesszióval (Prager Secession) és a brünni Morva Művészegylettel (Mährischen Kunstvereines in Brünn). A negyedik évfolyam volt a legmozgalmasabb ilyen szempontból, mert a januári változásokat továbbiak követték, míg a *Brünni Német-Morva Iparművészeti Szövetség* másfél év elteltével kilépett ebből a kötelékből (az 1934/7-es számmal), addig a Csehszlová-

24 A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság krónikája. *Magyar Figyelő*, 1. évf. (1933) 1–2. sz. 141. p.

25 Uo. 142. p.

26 Uo. 146. p.

27 Uo. 149–150. p.

28 B. K.: FORUM építészeti és művészeti folyóirat. *Magyar Figyelő*, 1. évf. (1933) 1–2. sz. 163. p. Bővebben: Albertini 2003., Hushegyi 2001, 2005.

29 A Társaság krónikája. *Magyar Figyelő*, 3. évf. (1935) 1. sz. 122. p.

F · O · R · U · M

ZEITSCHRIFT · FÜR · KUNST · BAU · UND · EINRICHTUNG

MŰVÉSZETI · ÉPÍTÉSZETI · ES · ÉPÍTŐIPARI · FOLYÓIRAT

REDAKTION UND ADMINISTRATION
MICHALSKÁ 211. · TELEPHON 114

BRATISLAVA, 1. September 1932.

Die unterzeichneten Architekten - Mitglieder des Kunstvereines Bratislava - erklären hiemit das "F o r u m" als ihr Vereinsorgan und folglich ihr Interesse an dem Fortbestehen der Zeitschrift. Sie anerkennen, dass das Blatt in ihrem Sinne geführt ist und werden auf Wunsch der Schriftleitung in Zukunft jene Unternehmer, welche für die Bestrebungen der hiesigen Architekten-schaft ihr Interesse bekunden, ihrerseits bei Vorgebung der Arbeiten, nach Möglichkeit, zur Offertstellung einladen.

Prof. F. WIMMER & A. SZÓNYI
ARCH.
BRATISLAVA

ING. JOSEF KONRAD
ARCHITEKT

ARCH. ING.
EMERICH
SPITZER

ING. ARCHITEKT
G. SCHREIBER & F. FLORIAN
BRATISLAVA, SEDLÁRSKA C. 4.
TELEFON 5615

ARCHITEKT
ING. ST. LEVATICH
BRATISLAVA KOZUBEK 14. TEL. 250

DIPL. ARCHITEKT
ERNST STEINER
DOSTOJEWSKI 20/b.,
TEL. 250

ARCH.
H. K. STARK
BRATISLAVA - CERNÁK
TEL. 277

ARCHITEKT
DESIDER
Q. CERNÁK

kiai Német Műépítészek Egyesülése (Gemeinschaft Deutscher Architekten in der ČSR) csatlakozott (1934/10-es szám) és kitartott a folyóirat 1938-as megszűnéséig. Az új szervezetek egyértelműen pozitív hozadéka volt az olyan jelentős új szerzők, személyi-

ségek együttműködése, mint a prágai német Johannes Urzidil³⁰ és a brünni építész-műkritikus František Kalivoda,³¹ akik írásaikkal, kapcsolataikkal gazdagították a *Forum* német részét a következő négy évfolyamban. További jelentős változásra 1936 januárjában került sor, amikor a német és a magyar rész különvált a lap belső struktúrájában, a német nyelvű fejléc változatlan maradt a magyar szervezeteket is feltüntette, ám a magyar nyelvű rész új fejléctet választott, amely szerint a folyóirat „A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság Művészeti osztályának és a Pozsonyi Képzőművészeti Egyesületnek a hivatalos lapja, a csehországi, dominánsan német szervezeteket már nem említi. Egy évvel később, 1937 januárjában megváltozott a lap német nyelvű öndefiníciója *Zeitschrift für Architektur, freie und angewandte Kunst*, a magyar részben már nem volt változás. Végül az utolsó, a 8. évfolyam, 1938-ban, már csak német nyelven jelent meg, így a fejléc is követte az egynyelvűsítés folyamatát, valamint az előző évi önmeghatározást: *FORUM // Zeitschrift für Architektur, freie und angewandte Kunst: Offizielles Organ der Kunstsektion der „Ungarischen Gesellschaft für Wissenschaft, Literatur und Kunst in der ČSR“, der „Gemeinschaft Deutscher Architekten in der ČSR“, des „Kunstvereines“ in Bratislava, der „Prager Secession“ und des „Mährischen Kunstvereines“ in Brünn.*

30 Johannes Urzidil (Prága, 1896. febr. 3. – Róma, 1970. nov. 2.): prágai német író, költő, esszéista, műfordító, műkritikus, publicista. Egyetemi tanulmányait (germanisztika, szlavisztika, művészettörténet) a prágai Károly Egyetemen végezte 1914 és 1919 között, 1921-től a prágai német követség sajtótanácsosa volt 1933-ban politikai okok miatt bekövetkezett távozásáig. Együttműködött a *Forum*mal, a *Volné směry*vel, a *Prager Presse* napilappal. Goethe-kutatásai mellett nagy teret szentelt a modern cseh festészetnek, szoros kapcsolatban volt Josef Čapekkel, Jan Zrzavýval, Nemes Endrével, Bauernfreund Jakabbal. A Tvrdšíjn képzőművészeti csoportról már 1918-ban írt a berlini *Die Aktion* számára. 1937-ben Ferdinand Peroutka folyóiratában, a *Přítomnost* hasábjain bírálta a németországi helyzetet, személyesen Hitlert és Goebbelst, ezért 1939-ben Londonba emigrált, majd 1941-ben az USA-ban, New Yorkban telepedett le. Egy római úton érte a halál 1970-ben. Bővebben lásd: <https://www.johannes-urzidil.cz/zivot.html> (utolsó megnyitás: 2025. júl. 20.)

31 František Kalivoda (Brünn, 1913. ápr. 9. – Brünn, 1971. máj. 18.): építész, tipográfus, műkritikus, fordító, publicista, szervező. 1935-ben szerzett építészdiplomát a Brünni Műegyetemen. Már diákéveiben aktív szerepet vállalt a kultúra szervezésében és lapszerkesztésben. Érdeklődése középpontjában a modern film, fotográfia, kinetizmus, optofonikus művészet állt. Aktív tervező építészként és teoretikusként a funkionalista építészet elveit vallotta. Több folyóirat munkatársa volt, egyebek közt a pozsonyi *Forum*nak, több brünni folyóiratnak, mint pl. az *Index*, a *Středisko*. Saját folyóiratot is alapított, pl. a modern fotó- és filmművészet orgánumát, az *Ekrant*, valamint a Moholy-Nagy László művészetét és elméleti munkásságát bemutató *Telehort*. 1935-ben a nevéhez fűződik Moholy-Nagy három csehországi kiállítása (Prága, Brünn, Česká Budějovice). 1939 után visszavonul az aktív modernista kultúraszervező tevékenységből, várostervezéssel kezdett foglalkozni. Ő szervezte 1965-ben Moholy-Nagy László brünni életműtárlatát. Halála előtt egy évvel jelent meg Bohuslav Fuchs, a brünni modern építészet doyenjének életművéről szóló monográfiája.

A magyar rész kimúlása legalább két tényezőre vezethető vissza. Az egyik anyagi, a másik politikai vetületű, az első a Társaság pénzügyi csődje. Ennek kapcsán Duka-Zólyomi Norbert a *Prágai Magyar Hírlap*ban megjegyzi, hogy ismét „a közöny győzött”, pedig a „Forum magyar része felülállt az anyagi és személyi érdekeken. Tartalmával és célkitűzésével küldetést teljesített, s mint egyedüli magyar művészeti folyóirat egyedülálló, feltétlen szükséges volt.”³² Ugyanakkor reális egy másik érv is, mely szerint a folyóiratot is érintette a csehszlovákiai magyar közélet radikalizálódása 1936/37 folyamán, ami kellemetlen feszültséget eredményezett a folyóirat szerkesztésében. (Moravčíková 2014, 188. p.) Az imént felvázolt lapkiadás-vállalkozás egyes összetevői összképet nyújtanak arról, hogy a nyolc évfolyam alatt csak az első kettőben volt a német és magyar rész összefonódva. A különválás már jelezte a művészetszemléletben és a célközönségben fennálló különbséget. A folyóirat magyar részének anyagi gondjai már kivetültek a laprész kevésbé igényes nyomdai kivitelezésére. Jegyezzük meg ismét, hogy a *Forum* nem kizárólag a Masaryk Akadémia támogatásával jelent meg, annak építészeti és német nyelvű része mindvégig vállalkozásalapú volt, és megszűnését sem anyagi okok, hanem a második világháború kitörése és annak következményei okozták.

3.2. Kiadó, felelős szerkesztő, szerkesztő, munkatársak, tudósítók

A Forum nyolc évfolyama alatt a kiadó és a felelős szerkesztő személye változatlan maradt Szőnyi Endre személyében, 1935-től Steiner Endre³³ építész csatlakozott hozzá mint társkiadó. A szerkesztőség székhelye Pozsonyban a Mihálykapu utca 2. szám alatt volt, a brünni szerkesztőség 1932 végétől működött Steiner vezetésével. (Kubička Kucsera 1996, 146–148. p.; Borecká 2018, 49. p.) Az 1936-ban megvalósult német–magyar különválás eredményezte, hogy a Masaryk Akadémia részéről Brogyányi Kálmán³⁴ volt megbízva a havi 8 oldal szerkesztésével és menedzselésével egészen a magyar *Forum* megszűnéséig, 1937 decemberéig. A művészeti folyóiratot mindvégig a pozsonyi Concordia nyomta.

32 Duka-Zólyomi Norbert: Miért szűnt meg a Forum magyar része? *Prágai Magyar Hírlap*, 17. évf. (1938) 6. sz. (jan. 9.) 13. p.

33 Steiner Endre / Andrej Steiner (Dunaszerdahely, 1908. aug. 22. – USA, 2010?): építész és szakíró.

34 Brogyányi Kálmán / Koloman Brogyányi (Felsőköcskóc, 1905. jún. 5. – Yonkers [USA], 1978. okt. 9.): művészettörténész, műkritikus, publicista. Művészettörténeti, francia, német, magyar nyelv és irodalom tanulmányait a pozsonyi Comenius Egyetemen végezte 1927 és 1931 között. Tagja volt a Sarló mozgalomnak, a művészegyletnek, szerkesztette a *Magyar Diákszemlélt*, a *Forumot* stb. A világháború alatt, 1939 és 1942 között a pozsonyi magyar könyvtár vezetője, a *Magyar Hírlap* munkatársa, 1945-ben a náci barát *Magyar Szó* főszerkesztője. A háború után Ausztriába, onnan az USA-ba menekült. Fő művei: *Festőművészet Szlovenszón* (1931), *A fény művészete* (1933). Bővebben: Albertini 2003.

A fentebb már említett 1932-es változás fontosnak és nagymértékben tartósnak bizonyult folyóiratunk történetében, ekkor került fel több állandó munkatárs neve a belső borítóra, mint Steiner Endre (Morvaország) és Dr. Fritz Grossmann³⁵ (Bécs). 1933 januárjától bővült a közreműködők névsora Farkas Zoltánnal³⁶ (Budapest), Dr. Elisabeht M. Hajóssal / Hajós Erzsébettel³⁷ (Észak-Németország), Dr. F. C. Valentien³⁸-nel (Közép- és Dél-Németország). A negyedik évfolyam kezdete a csehországi expanzió jegyében telt, ekkor Steiner fiókszerkesztőségének hatáskörét kiterjesztették Ostravára, Prágára és Liberecre is. Ezzel a lépéssel kitűnő szakembereket sikerült szerezní a *Forum* számára, akik rendszeresen német nyelven publikáltak. Többek közt ekkor csatlakozott a csapathoz az augsburgi születésű Dr. Oscar Schürer is.³⁹ Kiemelt

- 35 Dr. Fritz Grossmann (Stanislaw, 1902. jún. 26. – London, 1984. nov. 16.): osztrák–angol művészettörténész. A Bécsi Egyetem művészettörténet szakán végzett Josef Strzygowski, a bécsi iskola jeles professzora diájaként 1927-ben, majd doktori címet szerzett 1932-ben. A *Forum* ausztriai szerkesztő-tudósítója és a Belvedere munkatársa volt az 1930-as években. Az Anschluss után 1938 decemberében Londonba menekült, ahol tudományos munkatársként a holland és német festészetet kutatta. 1960 és 1966 között A Manchester City Art Gallery igazgatóhelyettese volt. Nyugdíjazása után az Egyesült Államokban tanított a Washingtoni és a Seattle-i Egyetemen egészen 1972-ig. Hátralévő éveiben Londonban élt.
- 36 Farkas Zoltán (Aranyosmarót, 1880. júl. 21. – Budapest, 1969. márc. 28.): művészettörténész, művészeti író. A budapesti egyetemen végezte tanulmányait és szerezte tudományos fokozatait. Művészeti kritikát írt a *Vasárnapi Újságnak*, a *Nyugatnak*, a *Napkeletnek*, a *Magyar Művészetnek* és a pozsonyi *Forumnak*.
- 37 Dr. Hajós [Hartstein] Erzsébet Mária (Nyíregyháza, 1900. jan. 15. – USA, 1982. okt.?): magyar–amerikai művészettörténész. Filozófiát, irodalom- és művészettörténetet tanult Budapesten, Freiburgban és Berlinben. Doktori címet Hans Jantzennél szerzett Freiburgban 1924-ben. A bécsi Albertina gyakornoka volt 1925–28 között, majd művészetkritikusként számtalan tanulmányutat tett Európában. Berlinben, Pozsonyban és Bécsben élt hosszabb-rövidebb ideig, 1936-ban visszatért Budapestre. A *Forum* belső munkatársa, közel két évig szerkesztője volt, de együttműködött a berlini *Die Weltkunst*-tal, a *Magyar Művészet*-tel és a *Pester Lloyd*-dal, valamint a bécsi rádióval. 1938 szeptemberétől a lakewoodi Georgian Court College katolikus egyetem vendégprofesszora lett, majd 1941-től szabadúszó művészettörténész és művészetkritikus volt az USA-ban.
- 38 Dr. Fritz Cornelius Valentien (Norderney, 1902. ápr. 23. – Stuttgart, 1997. aug. 16.): galerista, műkereskedő. 1929-ben megalapította a Valentien Galerie-t Stuttgartban, amely a 19. és a 20. századi művészet otthonává vált, ám ezzel párhuzamosan könyvkereskedéssel, Bauhaus bútorokkal, Thonet székekkel és dekoratív művészettel is foglalkozott. A náci diktatúra éveiben támogatta a kiközösített művészeket, mint Oskar Schlemmer, Paul Klee, Emil Nolde, August Macke stb. Műveiket pult alatt értékesítették. A galéria működésének egy légitámadás vetett véget 1944-ben. A háború utáni újrakezdés Picasso, Braque, Miró, Chagall műveinek prezentálására fókuszált. F. C. Valentien egészen 1968-ig vezette az újra nyílt galériát, amikor fia, Dr. Freerk Valentien váltotta őt a galéria vezetésében.
- 39 Dr. Oscar Schürer (Augsburg, 1892. okt. 22. – Heidelberg, 1949. ápr. 29.): német művészet-történész és író. Filozófiát, művészettörténetet és építészetet tanult Münchenben, Berlinben, Marburgban, Freiburgban és Drezdában. 1920-ban szerzett doktorátust, majd

hely jutott Brünn-nek, ami Steiner Endre képességeit dicséri, aki széles körű szerzői gárdát szólított meg, rendszeresen publikáltak a helyi brünni építészek, valamint a helyi iparművészeti iskola igazgatója, Prof. Viktor Oppenheimer,⁴⁰ továbbá Dr. Lilli Fried Polaschek és M. R. Cammerer. A folyóirat külföldi munkatársai között 1934-ig szerepelt még Hajós Erzsébet neve, ám ettől a dátumtól már csak ketten maradtak hivatalosan külföldi „Mitarbeiterként”: Grossmann és Farkas, Steiner pedig társkiadó lett.

4. kép. A Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület (Kunstverein) termében (1926–1927)

Forrás: AVU SNG, OF Andrej Szőnyi, uložení osobitne, inv. č. 342, sig. 342/1.

Prágába költözött, ahol 1932-ig élt. Prága, Cheb és a Szepesség kultúr- és művészettörténetével foglalkozott. Halle-Wittenbergben habilitált 1932-ben, majd hét évvel később professzori kinevezést kapott a Münchener Egyetemen, 1942-től a darmstadti műegyetem műtörténetész docense, majd professzora volt.

40 Prof. Viktor Oppenheimer (Rousínov, 1877. máj. 2. – Varsó, 1942. okt. 26.): szobrászművész, művészeti pedagógus, műgyűjtő, részt vett az antifasiszta ellenállásban. Művészeti tanulmányait Bécsben, Düsseldorfban és Münchenben végezte, 1924-től 1938-ig a Brünni Iparművészeti Iskola igazgatója volt. A Mährische Kunstverein tagjaként az egyesület retrospektív tárlatainak főszervezője és propagátora volt. 1942-ben zsidó származása miatt Terezínbe, majd Varsóba deportálták.

Az impresszum minimális tartalma ellenére több szakember vált a *Forum* rendszeres tudósítójává, ami főképp a német részre vonatkozott: Dr. Anny Fried (Párizs), Dr. Albert Heppner⁴¹ (Hollandia), Dr. Edith Hofmann⁴² (London), Dr. Alfred Scharf⁴³ (London), Dr. Lotte Loose (Berlin), Prof. Dr. Richard Messer⁴⁴ (Prága) stb. Kivételes pozícióra tett szert Kállai Ernő⁴⁵ / Ernst Kállai, aki a Bauhaus köreiből érkezve 1932-től kooperált a lappal

- 41 Dr. Albert Heppner (Berlin, 1900. szept. 28. – Hollandia, 1945. jún. ?): művészettörténész, műkereskedő. Zsidó származása miatt 1933-ban Hollandiába emigrált családjával. Amszterdamban megalapította az A. Heppner műkereskedést, a német megszállás után 1940-ben megvonták engedélyét, ám vállalkozása még 1944-ig működött árja fedőszemélyek révén. Heppner és családja 1942 és 1945 között Hollandiában bujkált, Albert a háború után röviddel májelégtelenségben meghalt, Irene felesége és Max fia az Egyesült Államokba költöztek.
- 42 Dr. Edith Hoffmann (Bécs, 1907. júl. 24. – Jeruzsálem, 2016. jan. 5.): művészettörténész, folyóirat-szerkesztő és főszerkesztő-helyettes. Csehszlovák diplomatacsalád gyermeke, művészettörténeti és régészeti egyetemi tanulmányokat Berlinben, Bécsben és Münchenben folytatott. Doktori címét Münchenben szerezte 1934-ben. Azonnal Nagy-Britanniába emigrált, ahol a londoni British Museumban önkénteskedett. A huszadik századi német művészet c. kiállítás kapcsán kapcsolatba került a *Burlington Magazinnal*, ahol 1950-ig dolgozott szerkesztőségi titkárként, majd főszerkesztő-helyettesként. Fő kutatási területe a német expresszionizmus volt, 1947-ben adta ki az első angol nyelvű monográfiát Oskar Kokoschkáról. Diplomata férjét kísérte kiküldetésekre Tel-Avivbe, Brüsszelbe, New Yorkba és Jeruzsálembe. Művészetkritikákat írt londoni, New York-i magazinoknak, művészettörténetet adott elő a Jeruzsálemi Egyetemen. 1990-ben vonult ugyanitt nyugdíjba.
- 43 Dr. Alfred Scharf (Königsberg an der Eger (Kynšperk nad Ohří), 1900. nov. 25. – London, 1965. dec. 20.): művészettörténész, művészeti magazin főszerkesztője. Egyetemi tanulmányait 1920–25 között végezte, doktori fokozatot 1925-ban szerzett a Freiburgi Egyetemen. A 15. századi olasz, a 17. századi holland és flamand festészet, valamint a 15–18. századi rajzművészet szakértője. A *Der Cicerone* és a *Weltkunst* művészeti folyóiratok főszerkesztője, ám Hitler hatalomra jutását követően 1933 májusában Londonba emigrált, előbb a Courtauld Institute of Artban tartott előadásokat, majd szabadúszó kritikusként és művészettörténeti tanácsadóként dolgozott.
- 44 Prof. Dr. Richard Messer / Meszlényi Rikárd (Pancsova/Pančevo, 1881. okt. 10. – Prága, 1962. nov. 11.): filológus, irodalom- és művészettörténész. Egyetemi tanulmányait Budapesten fejezte be 1908-ban, egy-egy szemesztert Grenoble-ban és Heidelbergben töltött. Ezek után Svájcban élt, előbb Bernben, majd 1912-től Genfben, ahol a helyi egyetemen habilitált és oktatott. Az első világháború alatt visszatért Budapestre, majd Pozsonyban telepedett le, ahol 1920-ban a *Das Riff* folyóiratot szerkesztette. 1922 őszétől már a prágai egyetem bölcsész tudományi karának német nyelveltori állását töltötte be egészen az 50-es évek végéig.
- 45 Kállai Ernő / Ernst Kállai (Szakálháza/Sackelhausen/Säcälaz, 1890. nov. 9. – Budapest, 1954. nov. 28.): műkritikus. 1916-ban a Pesti Polgári Iskolai Tanítóképzőben diplomázott. Műkritikusi tevékenysége megkerülhetetlen fejezete a nemzetközi avantgárd művészetnek. 1920 és 1935 között Berlinben élt, a *Jahrbuch der jungen Kunst*, a *bauhaus – zeitschrift für gestaltung* szerkesztője, a *Weltbühne* munkatársa, a *Forum*, a *Tér és Forma*, a *Munka* rendszeres tudósítója, tanulmányokat publikált a *Ma*, az *Ars Una*, a *KUT*, a *Magyar Művészet*, a *Nyugat*, az *Új Föld*, a *Korunk*, de még a *Výtvarná výchova* folyóiratban is. 1935-ben a náci

és közel harminc, főképp német nyelvű tanulmányt, művészportrét publikált. Folyóiratunk népes tudósítói hálózata nemcsak a minőségi tájékoztatás szándékát jelzi, hanem egyben Szőnyi Endre humánúmat, aki az emigrált, kiszolgáltatott helyzetbe került művészettörténészeknek nyújtott segítséget egy mostoha évtizedben.

A magyar rész külföldi tudósítói gárdája szűkebb volt, a legátfogóbb nemzetközi horizonttal a német nyelvű részben is publikáló Hajós Erzsébet rendelkezett, Farkas Zoltán és Vass László⁴⁶ elsősorban a magyarországi képzőművészeti életről tudósítottak, őket egészítette ki néhány magyar nyelvű írásaival Kállai Ernő, de nemzetközi anyaggal a hazainak számító Brogyányi Kálmán is szerepelt a lapban (Párizsi Világkiállítás 1937, bécsi kiállítások stb.).

4. A folyóirat rovatai és tartalma

4.1. Az építészeti, képzőművészeti és lakberendezési folyóirat rovatai

A művészeti havilap nyolc teljes évfolyamot élt meg, 1931-ben és 1938-ban 3-3 dupla szám, a többi évfolyamban 2-2 dupla szám jelent meg, ami összesen 78 kiadott folyóirat-darabszámot és közel 2700 oldalt eredményezett. A harmadik évfolyam szeptemberében vette kezdetét a magyar folyóiratrészt emancipációja, ekkor külön blokként jelentek meg a magyar szövegek, változó terjedelemben, minimum 4, de leggyakrabban 6 oldalon, ami 1935 végéig tartott. Az 1936-os és 1937-es évben a magyar tartalom különálló 8-8 oldalas folyóirat a folyóiratban megoldással jelent meg, éves szinten 80-80 oldal terjedelemben.

A Forum rovatstruktúrája módosult az évek folyamán, az első évfolyam (1931) a következő képet nyújtotta: Építészet és berendezés; Kiállítások, új könyvek, előadások; Építkezései kérdések és hírek; Különféle (irodalom, oktatás stb.); Kertkiképzés; Iparművészet; Festészet, szobrászat, művészeti kérdések és hírek; Városépítés; Technika és technikai újdonságok; Színház és film; Egyesületek, kongresszusok és Pályázatok.

Már 1932-ben egyszerűbbé és áttekinthetőbbé vált ez a kezdeti rovat szerkezetet: Építészet és berendezés, Festészet, szobrászat, Film és fénykép, Színház, Az ember és

hatalomra kerülése miatt visszatért Magyarországra, 1939–1944 között a németül megjelenő *Pester Lloyd* művészeti vezetője volt. 1945 után esztétikát adott elő a Magyar Iparművészeti Főiskolán, 1948-ban megfosztották tanári állásától, fordításokból visszavonultan élt Budapesten. Fő műve az *Új magyar pikktúra* (Budapest, 1926).

46 Vass László (Rozsnyó, 1905. ápr. 21. – Budapest, 1950. ápr. 28.): újságíró, rovat szerkesztő, kritikus. Eötvös kollégista volt budapesti egyetemi tanulmányai alatt, magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Dolgozott a pozsonyi *Magyar Újságnál*, az ostravai *Magyar Napnál*, majd a *Prágai Magyar Hírlapnál* és az *Új Szellemnél* is. Írásait a *Válasz* és a *Nyugat* is közölte. 1938-tól a *Magyarország* munkatársa lett Budapesten.

a társadalom, Kertészet, Könyvkritika, Kiállítások, Folyóiratszemele, Előadások, Hírek és Pályázatok.

Két évvel később, 1934-ben, a lap további fejlődése még ennél is egyszerűbb rovatstruktúrát eredményezett, ami a német részben már változatlan maradt 1938-ig: Építészet, Tanulmányok és kisebb cikkek, Kiállítások, Könyvismertetések/Könyvszemele és természetesen a Hírek.

Az építészet, kertművészet és várostervezés témákról csaknem kizárólag német nyelvű cikkek, tanulmányok értekeztek. A könyv- és kiállításszemele rovatok megközelítőleg fele-fele arányban oszlottak meg a német és magyar nyelvű írások között, azonban a Film, fénykép és színház szekcióban túlsúlyba kerültek a magyar szövegek, ahogyan az Ember és társadalom rovatban is. Az „Architektúra – Építészet” rovatban 1931-ben mindössze 3 szlovák, 1932-ben 7 magyar nyelvű közlés lett besorolva a harminc, ill. negyven német nyelvű mellett.

Mindenképpen érdemes tudatosítani, hogy az 1930-as években a német nyelv a nemzetközi szakmai életbe való kilépést jelentette a hazai szakma számára. Az építésszek és építkezési vállalkozók számára létkérdés volt e szakmai fórum lehető legszelebb sikere. Az első évfolyamokban együtt jelent meg a magyar, német, cseh és szlovák képzőművészet az európai központok aktuális eseményeivel együtt – német nyelven. Magyar szerzők írtak németül a szlovákiai magyar és magyarországi képzőművészekről, a művészegyletek kiállításairól, ami az alkotók számára a nemzetközi ismertséget esélyét adta meg.

A lapszerkesztő Brogyányi Kálmán szerint e két nyelvűség „hatalmas kultúrmissziót teljesít”; az első három évfolyam eredményei között megemlíti, hogy „a Forum művészeti igényű közönséget szervezett, rangos és korszerű kritikát teremtett piktúrában, szobrászatban, építészetben”; s nem szerénykedésként, mert állítása valós alapokon nyugszik, „kitűnő tollú magyar és német írók cikkeivel”.⁴⁷

4.2. Az építészet regionális szemléletétől az európai horizontig

Nem e tanulmány elsődleges feladata a *Forum* építészeti tartalmának bemutatása és értékelése, mint ahogy a német nyelvű írások minősítése sem, ám mindenképpen megemlítendő a folyóiratnak ezen a téren elért eredménye, mert ebben egy rendkívüli fejlődésvonal vázolható fel. Az első évfolyamban még a lapalapítók és -kiadók, valamint a támogatók tervei és megvalósításai szerepeltek túlsúlyban, így Pozsony, Zsolna, Komárom, Érsekújvár és Trencsénteplic modern építészeti megvalósításai, de kitekintettek már Prágára és Ausztriára is. Nemegyszer maguk az építésszek ismertették pro-

47 B. K.: FORUM építészeti és művészeti folyóirat. *Magyar Figyelő*, 1. évf. (1933) 1–2. sz. 163. p.

jektjeiket, de a kritika is itt-ott megjelent a folyóirat hasábjain. A második évfolyamban azonban Szőnyi Endre, Wimmer Ferenc, Weinwurm Frigyes és Vécsei Ignác mellett ott találjuk a szerzők között a szlovák funkcionalizmus nagy személyiségét, Emil Belluš, a pöstyéni postaépületről értekezve. Több ízben Szalatnay Artúr nevével is találkozunk, és új elemként jelenik meg a brünni modern építészet reflexiója Ernst Wiesner és Max Eisler révén, valamint a cseh és morva építészmélet szakértőinek német nyelvű eszmefuttatásai, mint pl. Jiří Kroha, Bohuslav Fuchs és Jaroslav Fragner. Ennek háttérében a folyóirat cseh- és morvaországi expanziója áll, ami egyrészt a lap belterjességét, valamint a szlovákiai provincializmust volt hivatott elkerülni, másrészt egy valós korabeli kereslettel találkozott mind az országos cseh, mind a brünni építészeti szcena német nemzetiségű szereplői részéről. Zdeněk Lukeš építészettörténész figyelmeztet arra, hogy az 1930-as évekre a német nemzetiségű, a prágai német és a német–osztrák iskolázottságú tervezők kiszorultak a cseh kollégáik által leuralt piacról. Lukeš szerint „a német építészek nem kaptak megrendeléseket, a cseh nacionalizmus kizárta őket a pályázatokból, még az építészeti folyóiratokból is.” (Lukeš 2002, 11. p.) Így állt fenn az a helyzet, hogy a prágai német építészek „a toleráns Forum folyóiratban mutatták be alkotásaikat, amelyik Pozsonyban jelent meg” (Lukeš 2002, 12. p.), de ugyanez volt érvényes a brünni német kollégákra is, ha nem elégedtek meg a regionális jelenléttel és nemzetközi visszhangra vágytak. E nyitás jól jellemzi Szőnyi Endre befogadó magatartását, aki a csehszlovákiai német műépítészek felkarolásával kiváló tartalomra tett szert. A harmadik-negyedik évfolyamtól erőteljesebben jelenik meg a korabeli magyarországi építészeti, elsősorban Bierbauer (Borbíró) Virgil, a Budapesten megjelenő *Tér és Forma* főszerkesztője, valamint Molnár Farkas német nyelvű ismertetői jóvoltából. Ugyanezen években mélyül el a brünni építészet kritikai reflexiója,⁴⁸ s ehhez társul egy további város, Ostrava modern építésze. Ennek a folyamatnak a kulcsszereplője volt František Kalivoda, aki 1934 és 1938 között több mint 20 írást közölt a folyóiratban és számtalan nemzetközi hírű személyiség írását közvetítette Szőnyi Endrének. (Chatrný 2010, 105–107. p.) 1935-ben a prágai barrandovi filmstúdióval, a pozsonyi Manderla-épülettel, valamint a régió krematórium-épülettípusával ismerkedhetünk meg a *Forumban*, és a kitekintés köre tovább terjeszkedik, immár Marienbad, sőt Itália és Tokió felé. Az ország és a szűkebb régió határának átlépése, a nemzetközivé válás az utolsó három évfolyamban sikerült a periodikumnak. Peter Behrens a Gustav Mahler-emlékműről, Breuer Marcel a Bristol kiállítóházáról, Alfred Roth a modern svájci építészetéről értekezik 1936-ban. A hetedik évfolyamban Le Corbusier, Walter Gropius és Siegfried Giedion egy-egy tanulmányát közölik, sőt Shand P. Morton révén témává válik Nagy-Britannia építészeti útkeresése is. Az utolsó, az 1938-as évfolyamban Max Bill, Pier Luigi Nervi, a prágai emigráció-

48 Bővebben lásd Chatrný 2010.

ban élő Raoul Hausmann, valamint ismételtén Emil Belluš és Bohuslav Fuchs szerepelnek a szerzők között. Sőt egy terjedelmes és gazdagon illusztrált anyag ismertette a kortárs amerikai törekvéseket J. Richard Neutra tollából.

A magyar építészeti tartalom jellege eltért a németétől, nem az új alkotásokra vagy építészszemélyiségekre fókuszált, hanem az építészeti szakirodalomra, a szociális és kislakás témakörére. Tény, hogy az építőművészet nem vált a magyar szerkesztők és szerzők prioritásává, ám mint mindig, ezúttal is létezik kivétel: Szalatnai Rezső személyében, aki 1932 és 1935 között figyelemmel kísérte több más művészeti ág mellett az architektúrát is. Tájékozódási pontként a csehországi baloldali értelmiségi csoportosulás, a Levá fronta kiadványai és aktivitásai szolgáltak számára, így főképp ideológiai szempontból szemlélte a legújabb építészetet. Szalatnai recenzeálta Miljutyin Szacgorod c. könyvét, a szovjet építészet prágai kiállítását, részletes tudósítást írt a baloldali csehszlovákiai építészek 1932-es kongresszusáról.⁴⁹ Kiemelt figyelmet szentelt a cseh avantgárd főideológusa, Karel Teige könyveinek, pl. a szociális kislakásról, Jaromír Krejčarról, a jobboldali és baloldali építészetről.⁵⁰ Szalatnai becsületére legyen mondván, hogy már 1933-ban megfogalmazta fenntartásait a szovjet építészet központilag meghatározott újklasszicista programjával szemben.⁵¹ Párhuzamos történet Vass Lászlóé, aki a frankofón irányultsága révén Le Corbusier építészetét szemlélte a *Forum* számára, de ismertette a modern városépítészet alapjait és elveit meghatározó 1933-as világkongresszus határozatát is.⁵²

Az építészeti örökségvédelem is hangsúlyt kapott a folyóiratban, többek közt a pozsonyi várrom jövőjét illetően, e témához Leweke-Weyde Gizella, Hans Sedlmayr és Jan Hoffmann szóltak hozzá a folyóirat német részében. A magyarok közül ismét Szalatnai Rezsőt kell kiemelni, aki folyamatosan kommentálta Szlovákia műemlékvédelmét.

Értékes építészeti adat, képanyag⁵³ gyűlt össze a nyolc évfolyam alatt, a korabeli modern és klasszikus modern irányzatok megfértek egymás mellett. Minden elfogult-

49 Sz. R.: A szocialista városépítkezés tervezeti és kilátásai. *Forum*, 2. évf. (1932) 3. sz. 84. p.; Sz. R.: „Új útra lép az építészet”. *Forum*, 2. évf. (1932) 10. sz. 281. p.; Sz.: A szovjet építészet kiállítása Prágában. *Forum*, 2. évf. (1932) 11–12. sz. 322. p.

50 Szalatnai Rezső: Az új építészet útjai. Jegyzetek egy könyvről meg egy cikkről. *Forum*, 3. évf. (1933) 7–8. sz. 239–241. p.; Sz. R.: Teige könyve a legkisebb lakásról. *Forum*, 3. évf. (1933) 5. sz. 160. p.; Sz. R.: Az új építészek eszmei átalakulása. *Forum*, 4. évf. (1934) 3. sz. 108. p.

51 Szalatnai Rezső: Az új építészet útjai. Jegyzetek egy könyvről meg egy cikkről *Forum*, 3. évf. (1933) 7–8. sz. 241. p.

52 (V. L.): Le Corbusier. *Forum*, 2. évf. (1932) 9. sz. 255. p.; Vass László: Az új városépítészet elvi alapjai. *Forum*, 2. évf. (1932) 10. sz. 280. p.; Vass László: A modern építészek IV. Világkongresszusa. *Forum*, 3. évf. (1933) 9. sz. 279–280. p.

53 A *Forum* képanyagában kiemelkednek az Atelier de Sandalo brünni modern architektúráról készült fotói. Alkotójuk ifj. Rudolf Sandalo (1899–1980).

ság nélkül állítható, hogy a *Forum* 1936 és 1938 közötti évfolyamainak német nyelvű építészeti tartalma elérte a Budapesten megjelenő *Tér és Forma*, a prágai *Stavba* színvonalát, és Szlovákia vezető építészeti folyóiratává vált. Az értékelések mindig a lap egészét vették figyelembe, és ehhez hozzátartozott a magyar rész is, amelynek építészeti felhozatala elmaradt a német részétől. Így érthető meg Bierbauer Virgil jóindulatú bírálata, aki szerint a lapnak olyan tartalma is van, „amelyet nélkülözhetőnek tartunk s amelynek szánt hely értékesebbre volna fordítható!”⁵⁴

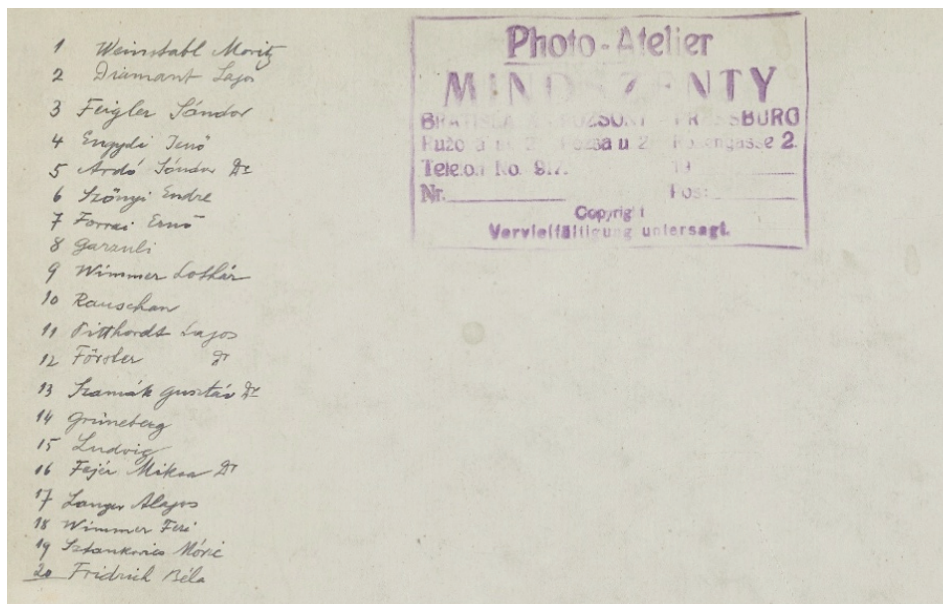
5. kép. Mindszenty Múterem: A Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület (Kunstverein) tablója (s.d.)

Forrás: AVU SNG, OF Andrej Szőnyi, uložení osobitne, inv. č. 345, sig. 345/1 (1-2).

54 dr. B. V.: *Forum*. 1933 1-9. szám. *Tér és Forma*, 6. évf. (1933) 6. sz. 398. p.

6. kép. Mindszenty Múterem: A Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület (Kunstverein) tablója (s.d.) – a tábló hátlapja

Forrás: AVU SNG, OF Andrej Szőnyi, uloženie osobitne, inv. č. 345, sig. 345/1 (2-2).

4.3. A Forum képzőművészeti tartalma

4.3.1. A moderntől az új realizmusig

A modern és modern (vagy hagyományos) klasszicista építészettől eltérő képzőművészet határozta meg a *Forum* arculatát. Ám a művészeti pluralitás jegyében jelentős teret kapott az a Kállai Ernő (Ernst Kállai), aki a Bauhaushoz tartozó teoretikusok, művészetkritikusok egyik legjelentősebb személyiségeként a konstruktivizmus és az európai avantgárd szószólója volt. Az 1930-as években az ő művészetszemlélete is változott és a szürrealizmus felé közeledett. 1935-ben bekövetkezett hazatérése után a magyarországi művészetre fókuszáltak a folyóiratban megjelent német nyelvű írásai Czobél Béla, Bernáth Aurél, Kmetty János, Tihanyi Lajos és Dienes-Dénes Rudolf művészetéről. Az expresszionizmus ausztriai alkotóit Fritz Grossmann, Edvard Munch életművét Albert Heppner, Oscar Schlemmert a galerista Fritz C. Valentien, Braque, Ozenfant és Mondrian kiállításait pedig a párizsi Anny Fried mutatta be. A prágai tudósító Johannes Urzidil az első világháború utáni korszak új csehországi művésznemzedékét preferálta, főképp a Tvrdošijní csoportosulást, akik a háború előtti kubizmus késői követői voltak, ám nem mondtak le a realizmusról és a festmény művészeti voltát hangsúlyozták, amivel elvetették a valóság felszínes ábrázolását és mintegy kibékítet-

ték a kubizmust a realizmussal. (Lahoda 1998, 101. p.) Az új realizmusok az 1920-as években jelentek meg a csehszlovákiai képzőművészetben, ezek sokszínűsége az említett posztkubizmustól a neoklasszicizmuson át egészen a mágikus realizmusig terjedt. Ebben az esetben olyan művészekről értekezett a prágai tudósító, mint Emil Filla, František Tichý, Václav Špála, Josef Čapek, Alfred Justitz vagy éppen Jan Zrzavý és Mary Duras. Urzidil figyelmét megragadta a Prágában tanuló és alkotó Bauerfreund (Bauernfreund) Jakab és Nemes Endre is, akiknek közös kiállítást nyitott meg Kassán és Prágában, katalógust írt nekik és tudósított róluk a *Forumban* is.⁵⁵ A brünni szcénát figyelemmel kísérő szerzők egy további sajátos művészeti közeget prezentáltak, amelynek erős német/osztrák–cseh transzkulturális jellege volt, középpontban a brünni Kunstvereinnel. Ez egy újabb jelentős fejezete a *Forum* történetének, mert a cseh- és morvaországi német építészek mellett a német képzőművészeknek is teret adott. Már Urzidil publicisztikájában megjelentek a német alkotók, ám külön cikkben elsőként Emil Utitz elemezte a prágai német képzőművészeket 1934 decemberében. A hatodik és hetedik évfolyamban hét részben mutatták be a csehszlovákiai német képzőművészeket, köztük olyan személyiségeket, mint pl. Paul Gebauer és Käthe Kolwitz. Itt is az új realizmusoké volt a dominancia, de az expresszionizmus is megjelent.

Mivel a művészeti folyóirat a pozsonyi magyar, német és zsidó művészek művészegyletének orgánuma volt, ezért magától értetődő, hogy több esetben német–magyar párhuzamos kétnyelvűség is érvényesült. A Kunstverein nagy csoportos kiállításai vagy az egyéni tárlatok menetrendszerűen helyet kaptak a lapban. Megosztva magyarul és németül, átfedés csak a legjelentősebb seregszemlék esetében fordult elő. A párhuzamos kétnyelvű közlésre jó példa a szlovákiai művészet prágai kiállítása a Myslbek-pavilonban.⁵⁶ A további példa 1932-ből való, amikor jelentős teret kapott a fotóművészet, mégpedig Brogyányi több folytatásban közölt A fotográfia útja (Der Weg der Photographie) c. tanulmánya révén.⁵⁷ Megtörtént az is hogy a Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület jubileumi 50. évfordulójára megrendezett kiállítás már csak német nyelven volt recenzeálva.⁵⁸ A tágabb nemzetközi keretben is értelmezhető szlovákiai kiállítások, életművek sok esetben megjelentek a lap német nyelvű részében, így pl. M. A. Bazov-

55 Jakub Bauernfreund – Andrej Nemeš: Akvarely a olejomalby. Katalóg. Galerie Dr. Feigla, Praha, únor – březen 1936; Výtvarné zjavy Slovenska III.: Jakub Bauernfreund – Andrej Nemeš. Katalóg. Východoslovenské múzeum v Košiciach, 6–27. 1936.; Urzidil: Prager Ausstellungen. Galerie Dr. Hugo Feigl. *Forum* (N), 6. évf. (1936) 3. sz. 67. p.

56 Brogyányi Kálmán: Szlovenszkói művészet prágai kiállítása / Asstellung der Künstler aus der Slovaei in Prag. *Forum*, 3. évf. (1933) 3. sz. 73–76. p., németül: 76–81. p.

57 Brogyányi Kálmán: A fotográfia útja (Der Weg der Photographie). *Forum*, 2. évf. (1932) 3. sz. 77–81. p.; 4. sz. 108–112. p.; 6. sz. 175–179. p.; 7. sz. 209–211. p.; 8. sz. 241. p.

58 Brogyányi, Kálmán: Die Jubiläums-Ausstellung des Pressburger Kunstvereines. *Forum*, 4. évf. (1934) 10. sz. 302–307. p.

ský és Janko Alexy szlovák festők értékelése Szalatnai Rezsőtől,⁵⁹ Brogyányi írásai a szlovák művészet útkereséséről,⁶⁰ Gwerk Ödönről,⁶¹ Prohászka Istvánról és Lőrincz Gyuláról,⁶² valamint Weiner Imréről⁶³ és Harmos Károlyról.⁶⁴

A magyar rész képzőművészeti anyagának megítélése az imént említett német nyelvű vagy kétnyelvű közléseknek köszönhetően lényegesen kedvezőbb, mint az építészeti tárgyú magyar tartalom esetében. Jelentős szerepe volt ebben Brogyányi fotográfia-tanulmányának, amely a vizuális művészetet ideig-óráig az építészeti tartalom szintjére emelte.

4.3.2. Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület / Szlovenszkói Úttörő Művészek: a hagyományos és az új realizmus között

A *Forum* magyar része az építészethez hasonlóan a képzőművészetben is különbséget mutat a némettel egybevetve, mert egyértelműen az újklasszicizmust és az új realizmusokat preferálja, ám nem annak posztkubista formájában, hanem a hagyományos, leíró, már-már az expresszív primitív realizmus irányából. Ezt támasztja alá a terjedelmes portrékban bemutatott művészek sora is, mint pl. Murmann József, Rigele Alajos, Fleischmann Artúr. Még szemléletesebb Dex Ferenc példája, akinek az 1931 decemberében Pozsonyban megvalósult kiállítását értékelő írás és képanyag⁶⁵ minden vitán felül az itáliai neoklasszicizmus felé pozicionálja a *Forum* által közvetített szemléletet. Ugyanakkor ez jelzi, hogy a lap toleranciát mutatott a korabeli képzőművészeti irányzatok iránt, mert egy évfolyamban foglalkozott a római iskolás, azaz a korabeli magyarországi hivatalos művészet képviselőjével, Dex Ferencel és a minden szempontból ezzel ellentétes művészeti és társadalmi-politikai programot valló Moholy-Nagy László aktivitásaival és művészetével.⁶⁶

A *Forum* megjelenésével párhuzamosan a művészegylet keretében is jelentős változások történtek, a szervezet egységét megőrizve létrejött a Szlovenszkói Úttörő Művészek (SZUM vagy S.U.M.) csoportosulása, amely minőségi szempontoktól vezérel-

59 Sz. R.: Miloš Bazovský und Janko Alexy. *Forum*, 2. évf. (1932) 3. sz. 73–76. p.

60 Brogyányi, Kálmán: Neue Wege slowakischer Malerei. *Forum*, 1. évf. (1931) 5. sz. 160–175. p.

61 Brogyányi, Kálmán: „Edmund Gwerk”, *Forum*, 1. évf. (1931) 9. sz. 294–299. p.

62 Brogyányi, Kálmán: István Prohászka, Gyula Lőrincz. *Forum*, 5. évf. (1935) 11–12. sz. 317–319. p.

63 Brogyányi, Kálmán: Imre Weiner. *Forum*, 5. évf. (1935) 10. sz. 282–283. p.

64 Brogyányi, Kálmán: Holzschnitte von Károly Harmos. *Forum*, 5. évf. (1935) 3. sz. 86–87. p.

65 Brogyányi Kálmán: Dex Ferenc. *Forum*, 2. évf. (1932) 1. sz. 12–14. p.

66 Brogyányi, Kálmán: Vortrags Zyklus Moholy-Nagy. *Forum*, 1. évf. (1931) 3. sz. 90. p., valamint Uő: A fotográfia útja (Der Weg der Photographie). *Forum*, 2. évf. (1932) 3. sz. 77–81. p.

ve kívánta megújítani a hagyományos realizmusban rekedt egylet tevékenységét.⁶⁷ Erről szól a folyóirat egyik első képzőművészeti írása, amelyben a SZUM programot hirdet a dilettantizmus ellen, az országos és nemzetközi megmérettetés érdekében.⁶⁸ A 17 alapító⁶⁹ és a továbbiakban hozzájuk csatlakozó festők és szobrászok az új realizmus irányait képviselték, amelyek „a tárgyak felszíne alá hatolnak, szignifikáns jelenségeket neveznek meg, miközben a kornak megfelelő művészeti nyelvet” (Kiss-Szemán 2019, 124. p.) használnak. A *Forum* az első számtól teret adott az új csoport tagjainak, fokozatosan bemutatta őket a lap hasábjain,⁷⁰ majd az 1931 októberében–novemberében megrendezett első csoportos kiállításról terjedelmes beszámolót közölt, sajnos a szerző nevének feltüntetése nélkül.⁷¹ Bár a csoport további tárlatáról csak 1937-ben tudósít a folyóirat⁷², ennek ellenére a SZUM fellépése éles cezúrát és igazodási pontot jelentett mind a kisebbségi művészeti életben, mind a *Forum* magyar részének művészetszemléletében. A folyóirat fundamentumként tekintett a SZUM-ra, így évente 3-4 magyar nyelvű művészportrét közölt a tagok közül, tehát elmélyítette az új realizmusok befogadását. A modern realista tendenciák meghatározó képviselőivé váltak többek közt Kiss Viktor, Nagy Antal, Nagy Márton, Pálffy Péter, Prohászka István, Weiner Imre és a Kunstvereinen kívüli alkotók közül a modernistákhoz tartozó Reichental Ferenc és a neoklasszicista Szobel Géza.

4.3.3. A magyarországi művészet és a *Forum* kapcsolata

A lap a magyar nyelvű kritikák és ismertetések, a szlovenszkói és egyesületi témák mellett a magyarországi tartalomnak szánta a legnagyobb teret. Minden egyes számban voltak tudósítások a budapesti művészeti életről, de magyarországi művészek portréi is közlésre kerültek. A szerzők között találjuk Vass Lászlót, aki 1932–1933 között írt a magyar művészeti közéletéről, valamint a képzőművész Gwerk Ödönt, aki Balló Endre

67 Bővebben lásd: Kiss-Szemán 2019.

68 Brogyányi Kálmán: A szlovenszkói kisebbségi képzőművészet új fejezete előtt. *Forum*, 1. évf. (1931) 1–2. sz. 27–36. p.

69 Angyal Géza, Dex Ferenc, Gwerk Ödön, Halász-Hradil Elemér, Harmos Károly, Hermély Viktor, Jánoska Tivadar, Kühmayer Róbert, Lerchner Gusztáv, Leweke-Weyde Gizella, Mack Lajos, Murmann József Árpád, Prohászka István, Rigele Alajos, Schubert Gyula, Tichy Kálmán, Wintersteiner Gusztáv. A teoretikusok soraiból Brogyányi Kálmán és Szalatnai Rezső vállalt szerepet. Később csatlakozott Erdély Béla Kárpátaljáról.

70 Pl.: Az S. U. M. műalkotásainak folytatólagos seregszemléje. *Forum*, 1. évf. (1931) 4. sz. 117–121. p.; Antal Sándor: Murmann, Riegele, Fleischmann. *Forum*, 1. évf. (1931) 10. sz. 341. p.; Szalatnai Rezső: Prohászka István szlovenszkói képzőművész. *Forum*, 1. évf. (1931) 11–12. sz. 352–359. p.

71 S.U.M első csoportkiállítása. *Forum*, 1. évf. (1931) 10. sz. 315–324. p.

72 Brogyányi Kálmán: A Sz. U. M. pozsonyi kiállítása. *Forum (M)*, 7. évf. (1937) 4–5. sz. 25–26. p.

portréját jegyezte.⁷³ Már 1933 elején új belső munkatárs csatlakozott a folyóirathoz Farkas Zoltán személyében, aki hónapról hónapra rendszeresen szemlélte a legjelentősebb budapesti múzeumok, galériák programját, kiemelt figyelmet szentelve a Műcsarnok, az Ernst Múzeum és a Szépművészeti múzeum tevékenységének. Ezt a Budapesti levél c. rovatban közölte, amely a folyóirat történetének egyik leghosszabb ideig létező tartalma volt. Farkas ezzel párhuzamosan művészportrékat is írt mind a magyar, mind a német rész számára. Magyar művészekről szóló írások további magyarországi, ill. magyar szerzőktől is érkeztek, mint pl. Ártinger Imre, Berényi Róbert, Tolnai Károly stb. Több esetben a korabeli magyarországi kultúrpolitika eseményei váltak témává, pl. az Elek Artúr és a Képzőművészeti Társaság közötti per, amelynek előzménye a modern művészek társaságból való kizárása volt.⁷⁴ Komoly eseményként szerepelt Csók István és Vaszary János elmozdítása a Képzőművészeti Főiskola tanári állásából.⁷⁵ A konzervatív művészetpolitika bírálata leggyakrabban Farkas állandó rovatában jelent meg egy-egy konkrét ügy kapcsán. Jelzésértékűnek számít a Műcsarnokban megrendezett Klebelsberg Kunó-émlékkiállítás kapcsán megjelent írása, amelyben áttekinti az elhunyt kultuszminiszter képzőművészet terén elért eredményeit. A szerző láttelepe lesújtó, mert szerinte a minisztert mint megrendelőt „a lehető legszerencsétlenebb elvi elgondolások irányították. Nem az élő művészetet támogatta, hanem hamis történelmi-eskedés alapján historizáló eklekticizmus vezette. Az állami épületeket régen kimúlt akadémikus utánzásában építtette, naturalista, impresszionista festőkkel történelmi festményeket festetett.” Klebelsberg nem gondoskodott a századfordulón létrejött művésztelepekről, a felsőfokú művészképzés szabadságáról, helyette a kétes római művésztelepet támogatta. De csődöt mondott a kortárs magyar képzőművészet külföldi prezentálása terén is, mert „konzervatív epigonok hatása alá jutván, tervszerűen kezdte megakadályozni, hogy a mai élő és valóban nagy jelentőségű fiatal gárda alkotásai a külföldi reprezentatív kiállításokon megfelelően vagy egyáltalán szóhoz jussanak.” Így olyan művészet került külhonba, amelyen „Európa szánakozóan mosolygott.”⁷⁶

A *Forum* nem határolódott el tüntetőlegesen a hivatalos magyar konzervatív kultúrpolitikától. Értékrendjében azonban nem azonosult vele, ezért a sajátjához hasonló művészetet támogató partnereket kereste, mellőzve mindkét szélsőséget, azaz a forradalmi avantgárdot és a múltba révedő és ellenséget kereső konzervativizmust is.

73 Gwerk Ödön: Balló Ede. *Forum*, 2. évf. (1932) 11–12. sz. 312. p.

74 V. L.: Budapesti művészpörök. *Forum*, 2. évf. (1932) 5–6. sz. 156. p.

75 V. L.: Ujabb támadás a magyar piktura ellen. *Forum*, 2. évf. (1932) 9. sz. 250. p.

76 Farkas Zoltán: Budapesti levél. *Forum*, 3. évf. (1933) 3. sz. 97. p.

4.3.4. Szlovák és cseh képzőművészet a Forumban

A német nyelvű rész csehországi és morvaországi tartalmáról fentebb értekezünk, a magyar rész cseh művészeti reflexióját más hangsúlyok jellemezték, mint pl. Johannes Urzidil német nyelvű kritikái. A magyar szerzőket nem érdekelte a csehországi művészeti színtér, kizárólag az ott kiállító szlovákiai és szlovákiai magyar művészekre reflektáltak érdemben. Ezek főképp nagy országos tárlatok voltak, mint pl. A szlovákiai művészet seregszemléje a Myslbek-pavilonban 1933 márciusában–áprilisában, amelyen a Kunstverein alkotói a Szlovák Művészek Egyesületével (Spolok slovenských umelcov) közösen állítottak ki, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.⁷⁷ A második ehhez hasonló hatalmas tárlat a prágai vár Ulászló termében Szlovákia régi és kortárs művészetét vonultatta fel 1937-ben.⁷⁸ Szalatnai Rezső is nemzetiségi aspektusból közelítette meg az 1933-as kiállítás visszhangjait, kifogásolta a kirekesztő cseh szemléletet, amely nem tett említést sem a magyar, sem a német festőművészekről.⁷⁹ A cseh kulturális élet, annak állami és magán-intézményrendszere, a folyóirat-kultúrája lenyűgözte Szalatnait, ezért figyelemmel kísérte a művészeti, irodalmi, társadalompolitikai folyóiratokat. Ám a cseh képzőművészekkel nem találta meg a közös nevezőt, számtalan cseh vonatkozású magyar nyelvű rövid hírt, ismertetőt, annotációt írt a *Forumba*, ám egyetlen értékelhető cikke sem jelent meg a cseh képzőművészetről a nyolc évfolyam alatt. A legígéretesebbnek a Cseh művészet és művészeti kultúra c. írása tűnt, ám ebben sommás értékelése szerint: „Nagy értékű egyes műalkotásokat, hatalmas, új ösvényt vágó festőművészeti vagy szobrászati tehetségeket ugyan nem találunk köztük, hanem annál több közepes alkotót.”⁸⁰ Csupán a Hírek rovatban fordultak elő tőle értesítések a cseh és morva művészek főképp pozsonyi kiállításáról. A cseh pikktúra Brogyányi Kálmán számára sem volt fő téma, ám ha mégis megemlítette, pl. a Mánes Társaság pozsonyi kiállítását, minősítése ellentétben állt Szalatnaiéval, kiemelte Vincenc Beneš és Václav Špála művészetét, Emil Filla festőművészt pedig a cseh Picassónak nevezte.⁸¹

77 Képzőművészeti Egyesület: Szlovenszkói művészek representatív kiállítása Prágában. *Forum*, 2. évf. (1932) 8. sz. 223. p.; Brogyányi Kálmán: Szlovenszkói művészet prágai kiállítása / Ausstellung der Künstler aus der Sloakei in Prag. *Forum*, 3. évf. (1933) 3. sz. 73–76. p. / 76–81. p.; Jánoska Tivadar: A prágai kiállítás krónikája. *Forum*, 3. évf. (1933) 3. sz. 98. p.

78 Tilkovszky Béla: Szlovenszkó művészetének kiállítása Prágában. *Forum (M)*, 7. évf. (1937) 7–8. sz. 46–47. p.

79 Szalatnai Rezső: Hamann professzor politikája. Reflexiók a prágai kiállításához. *Forum*, 3. évf. (1933) 3. sz. 82. p.

80 Szalatnai Rezső: Cseh művészet és művészeti kultúra. *Forum*, 5. évf. (1935) 1. sz. 34–35. p.

81 Brogyányi Kálmán: Szlovenszkói szemle. *Forum*, 5. évf. (1935) 4. sz. 133. p.

7. kép.

Forum 1932/3. Moholy-Nagy László: Fény-tér modulátor (1929)

A szlovák művészet összehasonlíthatatlanul fontosabb téma volt a *Forum* magyar szerkesztői számára, mint a cseh festészet és szobrászat. Megkülönböztetett figyelemmel kísérték a Szlovák Művészház, az Umelecká beseda Slovenska (UBS) és a Szlovák

Művészek Társasága (SSU) csoportos és egyéni kiállításait, külön cikkekben vagy a Hírek rovatban rövidebb ismertető formájában értékelték őket. Az SSU művészei közül Martin Benka és Miloš Alexander Bazovský, az UBS tagjai közül pedig Mikuláš Galanda, Ľudovít Fulla, František Malý, Reichental Ferenc és Bártfay Gyula bemutatott műveit értékelték pozitívan. Elsősorban Brogyányi kritikus reflexiói érdemelnek figyelmet, aki Fulla és Galanda személyében a modern szlovákiai piktúra megteremtőit találta meg, František Malý esetében pedig a szürrealizmus meghonosítását értékelte. Vele párhuzamosan Szalatnai Rezső Janko Alexy, Koloman Sokol, Palugyay Zoltán és M. A. Bazovský bemutatkozásait recenzeálta, de az UBS kiállításai sem kerültk el figyelmét. A könyvkiadás is az ő portfóliójába tartozott, gyakran bírálta a szlovák nyelvű szakmai kiadványokat, mint pl. az első szlovák nyelvű műtörténeti összefoglalót, azaz Vladimír Wagner Profil slovenského výtvarného umenia című monográfiáját,⁸² amelyben igazságtalannak tartotta Benka, Fulla és Galanda rangon aluli értékelését. Szalatnai kifogásolta Wagner nemzeti alapú szelekcióját, mivel ezzel szándékában állt mindenkorra meghatározni, hogy ki a szlovák művész és ki nem. Ennek magától értetődő utóélete lett, és a könyv szerzője az *Elán* folyóiratban támadta meg a recenzenst, sajnos megint nemzetiségi alapon.⁸³ Szalatnai azonban vitába került Mayer Erzsébettel is, aki a Československá vlastivěda: Dějepis výtvarných umění v Československu (1935) művészettörténeti kötet társszerzője volt; a kritikus nívón alulinak tartotta a szűkszavú és csak fragmentumokat felhozó összefoglalót a kisebbségek szempontjából.⁸⁴ Erre Mayer válaszolt, aki figyelmeztetett arra a tényre, hogy írása az egykori Felső-Magyarország 1850–1918 közötti korszak művészetére fókuszált, így nem foglalkozhatott a további évtizedek magyar kisebbségi művészetével Csehszlovákiában.⁸⁵ A mindössze egyoldalas kortárs művészeti összefoglalót Josef Polák, a Kelet-szlovákiai Múzeum igazgatója jegyezte.

4.3.5. Régi művészet és peremtémák

A régi korok művésze állandóan jelen volt a *Forumban*. Sajnálatos, hogy a szlovákiai szakma első művészettörténész végzettséggel rendelkező generációja, mint Leweke-Weyde Gizella, Günther-Mayer Erzsébet a német rész szerzői voltak. Ám a pozsonyi városi levéltár egykori munkatársa, Csákós József János mindkét nyelven publikált a folyóiratban Pozsony és Szlovákia építészet- és művészettörténetéről, valamint a művészegylet közel- és régmúltjáról. A fiatal műtörténész generációt Nagy Barna képviselte, aki a prágai egyetemen tanulmányai után Komáromban telepedett le és a hatodik évfolyamtól publikált a lapban a barokk szobrászat és a muzeológia témakörben.

82 Szalatnai Rezső: A szlovák képzőművészet arcához. *Forum*, 5. évf. (1935) 10. sz. 299–300. p.

83 Dr. Wagner, Vlado: Umelecké actuality zo Slovenska. *Elán*, 7. évf. (1936) 6. sz. 3–4. p.

84 Sz. R.: Csehszlovák vélemény a kisebbségi művészetről. *Forum*, 5. évf. (1935) 4. sz. 136. p.

85 Dr. Mayer Erzsébet–Szalatnai Rezső: Még egyszer a kisebbségi művészet csehszlovák ismeretéről. *Forum*, 5. évf. (1935) 5–6. sz. 176. p.

A magyar nyelvű tartalom egyik legszorgalmasabb szerzője Szalatnai Rezső volt, akinek több mint 150 írása jelent meg 1931-től az 1936/7. számig. Az ő személyes érdeke, hogy a folyóirat egyre tágabb horizonttal szemlélte a cseh-szlovák–magyar kulturális transzfert, kitekintve az irodalom, a kultúr- és művelődéstörténet, reklám és karikatúra felé. A filmművészet is foglalkoztatta őt, e témában Peéry Rezsőben talált segítségre, együtt glosszázták annak újabb fejlődési állomásait, a részben eltérő pozíciót képviselő Gró Lajos mellett. A modern színházművészet témáját Barta Lajos vállalta fel.

Az első öt évfolyam fokozatosan formálta a német és a magyar tartalmakat. Ez utóbbi egyre nagyobb teret adott a peremtémáknak, pl. a népművészetnek, regionális muzeológiának, rajzpedagógiának, a magyarországi művészeti élet sajátos problémáinak. A magyar nyelvű eszmefuttatások gyakrabban foglalkoztak társadalmi kérdésekkel, a művészet és társadalom kapcsolatával. E témák tárgyalására jelentős teret kapott többek közt Nyíresi-Tichy Kálmán,⁸⁶ Khín Antal,⁸⁷ Dobossy László, Krammer Jenő, Morvay Gyula és Jánoska Tivadar is.

4.3.6. Magyar nyelvű képzőművészeti tartalom a különválás után – folyóirat a folyóiratban (1936–1937)

A folyóirat első két évfolyamában a kétnyelvű anyag kiegészítette egymást. Ám a Masaryk Akadémia szerepvállalásával erősödött az az elvárás, hogy a magyar rész hangsúlyosabb legyen a *Forumban*. Már 1933-ban megváltozott a lap belső szerkezete és részben elkülönült a magyar nyelvű tartalom. Az egyértelmű cezúrát a 6. évfolyam jelentette, ekkor következett be a magyar és a német nyelvű rész kettéválása. Ez megnyilvánult mind a grafikai szerkesztésben, mind a papírminőségben, ám sajnálatos módon a tartalom színvonalában is.

A kettéválás indoklásaként az új évfolyam első számában megemlítik a magyar és a német rész fejlődését, ugyanis az „önálló magyar részre így újabb feladatok várnak: a szlovenszkói magyarság egyre szélesebb rétegeibe vinni el a művészet megismerését és szeretetét. A nyugati nagy művészeti események állandó ismertetése mellett a különös szlovenszkói kérdések tárgyalását” fogja egyebek közt szorgalmazni a lap. Sőt a Társaság keretében elvégzendő kutatómunka eredményeinek is teret ad, így „állandóan ismertetni fogja a szlovenszkói magyarság tárgyi néprajzának feltáruló adatait.”⁸⁸

A *Forum* ugyanakkor megőrizte a magyar művészet és művészek számára megteremtett nemzetközi megjelenési lehetőséget, így mind az építészek, pl. Weinwurm és Vécsei, mind a képzőművészek teret kaptak a német részben. Az ismertetőket és értéke-

86 Nyíresi-Tichy Kálmán: Népjólét és népművészet. *Forum*, 4. évf. (1934) 5–6. sz. 182–183. p.; Uő: A süvetei kerámiák tanulságai. *Forum*, 4. évf. (1934) 7. sz. 217–218. p.; Uő: A gömöri pásztorok díszítő technikájáról. *Forum*, 5. évf. (1935) 7. sz. 207–208. p.

87 Khín Antal: A Csallóközi Múzeum. *Forum*, 4. évf. (1934) 11–12. sz. 367. p.

88 *Forum* (M), 6. évf. (1936) 1. sz. 1. p.

léseket ismét Brogyányi Kálmán, azaz Koloman Brogyányi jegyezte, 1936-ban Stern Árminról,⁸⁹ Fleischmann Artúrról⁹⁰ és Reichental Ferencről,⁹¹ 1937-ben Pálffy Péterről.⁹² Ezzel beteljesült a folyóirat képzőművészeti részének egyébként konzekvens neoklasszista és új realista művészet melletti elkötelezettsége, amit a klasszikus modernizmus jelentős alkotóinak szerepeltetése még erősített is. A legjelentősebb szlovákiai magyar műkritikus, Brogyányi továbbra is egységben szemlélte az ország művészetét, foglalkozott a köztéri művészettel is, s ennek keretében kifejtette véleményét Pavol Országh-Hviezdoslav új emlékművéről Pozsonyban,⁹³ de tőle származik a váratlanul fiatalkorában elhunyt modern szlovák festőművész, Mikuláš Galanda német nyelvű nekrológia is.⁹⁴

A különvált magyar *Forum* fejlécében már csak a Masaryk Akadémia és a Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület szerepelt, lényegében magyar dominanciájú lett az évenként tízszer megjelenő melléklet. Néhány szám után kialakult a rovatstruktúra: Tanulmányok, Művészet és társadalom – esszék, Rajzoktatás, Pozsonyi kiállítások, Budapesti levél, Külföldi krónika, Könyvszemle, Hírek. Ezt kiegészíthették, módosíthatták az ankétok vagy a kiemelt nemzetközi anyagok. Brogyányi Kálmán folyóirat-szerkesztőként a hatodik évfolyam október–novemberi számától állandó Pozsonyi kiállítások című rovatval jelentkezett, Farkas folytatta Budapesti levél rovatát, s ehhez társult – a különválás egyik nyeresége – Hajós M. Erzsébet Külföldi krónikája. Ekkor csatlakozott a szerzői gárdához a művészettörténeti tanulmányokat Pozsonyban és Bécsben végzett és másfél évtizedes szerkesztői gyakorlattal rendelkező Tilkovszky Béla. Hatalmas teret kapott a művészetpedagógia, a rajzoktatás, több folytatásban közölték Jánoska Tivadar A művészeti nevelés és rajztanítás problémái az iskolában c. sorozatát és Wimberger Mária többrészes értekezését A Roth-féle rajztanítási módszerről. Művészeti, társadalmi és esztétikai kérdéseket taglaltak esszéikben Duka-Zólyomi Norbert és Szalatnai Rezső. Régi művészeti tárgyú tanulmány Csákós József János tolla alól került ki, a népművészet és magasművészet áthallásairól Khín Antal, a népi építészetről és a művészetszociológiáról Duka-Zólyomi Norbert tárgyalt tanulmányaiban. A Kárpát-medencei kitekintés Erdély irányába Vásárhelyi Z. Emil írásával valósult meg.

A hetedik évfolyam két terjedelmes értékelő beszámolót tartalmaz a párizsi világkiállításról Brogyányi Kálmán szerzőségével, állandósultak a Pozsonyi kiállítások, a Budapesti levelek és a Külföldi krónika rovatok. Hajós M. Erzsébet érthető módon lemondott Berlin preferálásáról, figyelmét Párizs, London, Zürich, Amszterdam, Bécs

89 Brogyányi, Kálmán: Armin Stern. *Forum* (N), 6. évf. (1936) 1. sz. 16–17. p.

90 Brogyányi, Kálmán: Dr. Arthur Fleischmann. *Forum* (N), 6. évf. (1936) 2. sz. 38–39. p.

91 Brogyányi, Kálmán: Ferenc Reichental. *Forum* (N), 6. évf. (1936) 4. sz. 88–89. p.

92 Brogyányi, Kálmán: Der Maler Peter Pálffy. *Forum* (N), 7. évf. (1937) 2. sz. 40–41. p.

93 Brogyányi, Kálmán: Der Neue Hviezdoslav-Denkmal in Pressburg. *Forum* (N), 7. évf. (1937) 10. sz. 198–199. p.

94 Brogyányi, Kálmán: In Memoriam Nikolaus Galanda. *Forum*, 8. évf. (1938) 6. sz. 124. p.

stb. kötötték le, konkrétan a klasszikus modern művészeinek önálló tárlatai, mint pl. Gainsborough, Courbet, Corot, Cézanne, Hodler, valamint a régebbi korok festészetének bemutatói (Rembrandt, Goya, Bosch, Poussin). Nem került el Hajós figyelmét a szimbolizmus nagy csoportos tárlata sem, és egyre gyakrabban szentelt figyelmet egy-egy személyiség, mint pl. Hans von Marées vagy Géricault művészetének.

A szlovákiai magyar kultúra és művészet előszeretettel nyúlt az ankétok szervezéséhez, annak reményében, hogy ezzel megoldhatók a felmerült égető problémák. Szimbolikus értéke van, hogy az egységes *Forum* egyik utolsó magyar anyaga, A szlovenszkói magyar festőművészet ankétja volt, amely a SZUM 1935. évi tárlata végén, november 4-én, a rádió mikrofonjai előtt megrendezett vita formájában valósult meg. Három mindenkinek feltett kérdésre, azaz „1. Milyen a szlovenszkói művész anyagi helyzete, 2. Milyen művészi problémák foglalkoztatják jelenleg, 3. Mi a véleménye a sajátos szlovenszkói festőművészet lényegéről?” összesen kilenc művész válaszolt, mégpedig Prohászka István, Schubert Gyula, Reichental Ferenc, Lőrincz Gyula, Weiner Imre, Nagy Márton, Harmos Károly, Gwerk Ödön és Tichy Kálmán.⁹⁵ A harmadik kérdésre adott válaszok a leginkább figyelemre méltóak, az egyik csoport szerint ilyen „szlovenszkói” sajátosság nincs, Lőrincz szerint azért, mert a „születési hely után nem lehet megállapítani a szlovenszkóiságot”, hasonló véleményen volt Harmos, mert ha valaki „itteni lakos, az nem avatja mindjárt szlovenszkóivá”, de Weiner véleménye is erre felel hajlott.⁹⁶ A másik oldalon Prohászka, Schubert és Nagy Márton egyetértenek e sajátosság létében, míg Reichental és Gwerk szerint e kérdés „nem annyira stílusbeli, mint inkább tartalmi természetű”.⁹⁷ Az ankét kiértékelője is hangsúlyozza a geográfiai nevező megtévesztő gyakorlatát, mert a „magyar festőművészet nem képes a szláv művészeti jellemvonások átvételére”, az más és egyéb hatásoknak van kitéve, mint pl. „a szlovák népiesség, Prága európeér felfogása, Bécs és a távolabbi nyugat”.⁹⁸

Komoly lépést tett a lapszerkesztő Brogyányi azzal, hogy a hatodik évfolyam mellékletének első számában szlovák művészeket is megszólaltatott a szlovákiai magyar festőművészet ankétjában. A szlovákiai válaszadók többségére érvényes, hogy a téma meghatározását messze meghaladták és általánosságban a szlovákiai művészet sajátosságairól mondtak véleményt. Ludovít Fulla sem lát sajátos szlovákiai művészeti entitást, hiszen az különféle népek csoportjaiból áll össze, akik eltérő kultúraismerettel vannak felvértezve. Még a népviseletnek sem tulajdonít nagy jelentőséget, „mivelhogy nem a látszat, a külső forma, hanem a belső érzés, a lelki felfogás az, amely a szlovák

95 Brogyányi Kálmán: A szlovenszkói magyar festőművészet ankétja. *Forum*, 5. évf. (1935) 11–12. sz. 333–335. p.

96 Uo. 334. p.

97 Uo. 334–335. p.

98 Uo. 333. p.

és szlovenszkói magyar festőművészetet megkülönbözteti.”⁹⁹ František Malý néhány emberöltő idejére teszi az egyedi stílus kialakulását, mert ma még a „folklorisztikus adomázás” a meghatározó. Legmesszebb Mikuláš Galanda merészkedik, aki Fullával ellentétben konkrét különbségeket és áthallásokat nevez meg a szlovák és a szlovákiai magyar piktúrában, ez utóbbi „kifejezési módja egészen más. Temperamentusabb, színei teltebbek (Benka, Bazovský – Gwerk). Benka és Bazovský lágyabb – Gwerk tömörebb, realisabb. Prohászka szintén szlovák tájat fest. A magyarlakta lapályt és a kubikos földgyúró népet festi, de nem hasonlítható egyik szlovák piktorhoz sem. Azt hiszem, a magyar piktorok inkább realista úton haladnak”.¹⁰⁰ A további megszólalók – Elek Artúr, Farkas Zoltán és Kállai Ernő – a magyarországi művészet szempontjából közelítették meg az ankét kérdését. Elek a magyar temperamentum művészi erejű megnyilvánulásában véli felfedezni a sajátosságot, Farkas elismeri az egyediség létét, ám azt nem határozza meg. Kállai Ernő pedig „sajátos színkálájú, bő materialitású, plasztikus erejű testiségben látja a magyar művészi alkotások közös vonását.”¹⁰¹ Az ankét folytatásában Vladimír Wagner szlovák műtörténész mellett még két festő, Weiner Imre és Erdélyi Béla válaszolt a kérdésekre. Weiner ismét nem kertel és a rá jellemző módon elégtelennek tartja „tisztán a haza” vagy „ezen föld szeretetét, mert ezen tényezők nem elegendők”¹⁰² a művészethez. A nyugat-európai francia és német művészeti központokban járatos Erdélyi is elutasítja a „szlovenszkóiság” kutatását, s szkeptikusan jegyzi meg, hogy „külön ruszinszkóiság csak annyiban van, amennyiben a milió az egyénre hatással van”, és „kárpataljai művészetről nem lehet szó, mert minden művész más lelkisíkon mozog.”¹⁰³ A *Forum* ankétja messze meghaladta a korábbi hasonló próbálkozásokat, mert elsősorban a művészet lényegéről szólt és nem csupán a festők és szobrászok szociális helyzetről.

Esztétikai és eszmetörténeti eszmefuttatások is teret kaptak a lapban, folytatva ezzel azt a trendet, amit még Brogyányi honosított meg 1932/33-ban¹⁰⁴, amikor „a műtörténet és az esztétikai spekuláció krízisééről” értekezett két részben. Most a francia *Beaux-Arts* és *Mois* szaklapok nyomán azonosul a válság-aggodalommal, mert a „művészet, fejlődése során, sorra hagyott el olyan értékeket, amelyek a legfőbb alapjai voltak eddigi erő kifejtéseinek. Így ért el egy személytelen művészethez. A francia, de vele együtt a modern művészet is egy túl törékeny pontra jutott el most. Minden

99 A szlovenszkói magyar festőművészet ankétja. *Forum* (M), 6. évf. (1936) 1. sz. 1. p.

100 Uo. 2. p.

101 Brogyányi Kálmán: A szlovenszkói magyar festőművészet ankétja. *Forum* (M), 6. évf. (1936) 2. sz. 10. p.

102 Uo.

103 Uo.

104 Brogyányi Kálmán: Az esztétika és művészettörténet krízise. *Forum*, 2. évf. (1932) 11–12. sz. 311. p.; *Forum*, 3. évf. (1933) 1. sz. 25–26. p.

támaszpontját elvesztette. Többé semmi emberi, semmi élő nincs ebben a művészetben.”¹⁰⁵ Az esszé szerzője ezzel megismétli tartózkodó álláspontját a századelő avantgárd izmusaival szemben, s befejezésében egyértelműen kinyilvánítja, hogy a letűnt világ művészete egy konkrét társadalmi rendhez, a kapitalizmushoz sorolható, mert „az ellentmondások, a hamisnak talált mértékek mögött az osztálytársadalmi ellentétek vívják élet-halál harcukat. Ennek a harcnak a kimenetele, az osztálytalan társadalom ígérete hozza meg csak a mai, egyre feszültebbé váló krízis feloldását. Az utat és a váltság jelentőségét pedig ma – csakis egy dialektikus módszerekkel dolgozó, új, marxista esztétika tudja felmérni.”¹⁰⁶

Brogyányi két évvel később Kállai Ernő nyomán elmélkedik az absztrakt művészetről, s még távolabb kerül a tárgynélküli művészetszemlélettől.¹⁰⁷ Elhatárolódást jelentő negatív jelzőket használ, mint pl. a „szélsőséges”, de egyértelműen fogalmaz, ismét a kapitalizmust bírálva megállapítja, hogy a „gépcivilizáció monumentális alkotásaival szemben ámulva és tájékozatlanul áll meg az ember.” A széttöredezett társadalmi és stílusjegység azonban újra az egyetemesség felé halad az absztrakt művészet átalakulásával azokban az államokban, „ahol diktatúra uralkodik”. Olaszországban a futurizmus „beilleszkedett a fasizmus eszmekörébe és újra epikussá vált.”¹⁰⁸ Meggyőződése, hogy a művészet semmiképp sem szakadhat el a valóságtól, ám most már nem osztálynélküli társadalomban látja a megoldást, azt „egy új emberiség tiszta morálja teremtheti meg, ahol a mai krízis ellentmondásai elsimulnak s az ember megtelik új hittel és tisztasággal.”¹⁰⁹

Ezt a korszemléletet hatványozta Duka-Zólyomi Norbert esszéje Benedetto Croce esztétikájáról,¹¹⁰ valamint a művészet és propaganda kapcsolatáról. Ez utóbbiban megerősíti azt a társadalmi-politikai trendet, amiről Brogyányi még 1935-ben értekezett, nevezetesen azt, hogy a fejlődés a „kollektív eszmék felé sietett” az „individualista liberalizmus csődjében”, s ez kihatással van a művészetre is, mert „a művészek nem kiszámú elitnek alkotnak, hanem a széles tömegeknek. A proletárkultúra, a neokatolicizmus és a nacionalista reneszánsz ennek az új fejlődésnek a határkövei.”¹¹¹ Duka-Zólyomi azonosul a korabeli diktatúrák művészetszemléletével, amikor követelmény-

105 Uo. 25. p.

106 Uo. 26. p.

107 Brogyányi Kálmán: Gondolatok az absztrakt művészetről. *Forum*, 5. évf. (1935) 2. sz. 69–70. p.

108 Uo. 69. p.; lásd még: Brogyányi Kálmán: Jegyzetek az aeropittúrához. *Forum*, 5. évf. (1935) 3. sz. 99–100. p.

109 Uo. 70. p.

110 Duka-Zólyomi Norbert: A hetvenéves Croce. *Forum (M)*, 6. évf. (1936) 7. sz. 45–46. p.

111 Duka-Zólyomi Norbert: Művészet és propaganda. *Forum (M)*, 6. évf. (1936) 8. sz. 54. p.

ként fogalmazza meg: „A művészet már nincs önmagáért, hanem körén kívül eső eszmék népszerűsítésének az eszköze.”¹¹² A jövő művészete Brogyányi olvasatában „a rend és fegyelem művészete kell, hogy legyen”, elveti az öncélú művészetet, amelynek elméletét hamisnak nevezi, s ebből eredően meggyőződése, hogy a „művészetnek újra bele kell nőnie a társadalomba.”¹¹³ Egy évvel később, azaz 1938-ban, egy másik közlésében megkülönböztetett figyelmet szentel a művészet társadalmi szerepének és kiemeli a képzőművészet „nemzeti társadalomban való létének funkciószerepét”.¹¹⁴

Szalatnai Rezső a fentiekkel ellentétes véleményyt formált, hitet téve művészetkritikus szemlélete és az így betöltött társadalmi szerepe és küldetése mellett.¹¹⁵ Ugyanez a szerző figyelemmel kísérte a *Volné směry* művészeti folyóiratot, amelyben Johannes Urzidil közölt írást a Moderní Galerie / Neue Galerie német szekciójának kiállításáról. A prágai német műkritikus véleménye revelációval ért fel Szalatnai számára, mert egyértelműen elvetette a nemzeti sajátosságot mint legfontosabb kritériumot, mert az csak attribútum szerepét töltheti be. Urzidil szerint szudétánémet művészetről „nem lehet beszélni. Ez egy meghatározhatatlan fogalom. Csak szudétánémet művészekről lehet szó.”¹¹⁶ E vélemény a szlovákiai magyar esszéíró számára azért bírt jelentőséggel, mert radikálisan eltért a szudétánémet és a szlovenszkói magyar pártok retorikájától és kultúraszemléletétől. Ennek kapcsán megjegyzi: „Óvatosabb és hűvösebb ugyan, ésszerűbben gondolkodó, mint a csehszlovákiai magyar szellemiség ideológusai.”¹¹⁷

A *Forum* magyar mellékletének két éve, de a folyóiratnak csaknem egész megjelenési ideje tagadhatatlanul összefonódott „a diktatúrák művészetének korával”. A Szovjet-Oroszország kultúrpolitikáját már érintettük az építészetről szóló fejezetben. A másik diktatúrát a németországi nemzetiszocializmus képviselte. A folyóirat már 1932-ben figyelmeztetett a németországi fejlemények következményeire, lehetséges veszélyeire. Szalatnai a Bauhaus felszámolását írja az új német hatalom rovására,¹¹⁸ Vass László szerint pedig „Kísértő, veszejtő órák a mostaniak, és örvénylő szakadékok szélén járunk.”¹¹⁹ Hitler hatalomra kerülésével ezen aggodalmak elmélyültek, és újabb írások jelentek meg ebben e hangnemben, Honti Elek már egy lehetséges törzsi, faji művészet veszélyes alternatívájáról értekezik.¹²⁰ A *Forum* német nyelvű része is elhatá-

112 Uo.

113 Brogyányi Kálmán: Az ifjúság és a ma művészete. *Forum* (M), 6. évf. (1936) 8. sz. 52–53. p.

114 Brogyányi Kálmán: A művészet élete a nemzeti kultúrában. *Nemzeti Kultúra*, 1. évf. (1938) 1. sz. 92. p.

115 Szalatnai Rezső: A karikatúra művészete. *Forum* (M), 6. évf. (1936) 7. sz. 44–45. p.

116 Szalatnai Rezső: A kisebbségi művészet kérdéséhez. *Forum* (M), 6. évf. (1936) 4. sz. 29. p.

117 Uo. 30. p.

118 Szalatnai Rezső: A Bauhaus korai vége. *Forum*, 2. évf. (1932) 9. sz. 219. p.

119 Vass László: Európa fölött borul. *Forum*, 2. évf. (1932) 9. sz. 250. p.

rolódott ezektől az új fejleményektől és a kirekesztéstől, Németország kapcsán „kultúr-bolsevizmusról” és „halott művészetről” írt. A kritika és művészetkritika betiltásával a nemzetiszocialisták nagy felháborodást váltottak ki, a *Forum* a bécsi *Profil* 1936. évi 12. számából vette át Dr. Heinrich von Králik írását a kritika kétségbevonhatatlan jogosultságáról.¹²¹ Szőnyi lapja védelmébe vette a nácik által degenerálnak minősített expresszionizmus művészetét, mégpedig Tilkovszky Béla munkásságának egyik legfontosabb írásával, *Expresszionizmus a máglyán* címen.¹²² A Münchenben megnyílt „Elfajzott művészet” kiállítás célja volt a közönség elé tárni, hogy „milyen mértékben éltek vissza Németországban a világháború alatt és után a művészettel és mennyire idegent, elfajzottat és beteget állított a természetes és tiszta művészi életmegnyilvánulás helyébe a destruktív elem.”¹²³ Mivel e pellengérré állítás a teljes expresszionizmust érintette, Tilkovszky annak szellemi revízióját vállalta fel, „mielőtt alkotásai elégnének napjaink túlfűtött politikai idegzetének máglyáin.”¹²⁴ A történetek egy „feldúlt népi lélek kórképét” mutatják, mert ez a művészi irányzat „ugyanolyan folyamatos és szerves része művelődésünk történetének, mint bármelyik nagy stílusperiódusunk.” A hatása nem kitörölhető, maradandó.¹²⁵ A nemzetiszocializmus kirekesztő szemlélete gyakran szerepelt a Hírek – Nachrichten rovatban, itt jelentek meg a Bauhaus kálváriájának legfontosabb stációi, majd a német hírekben Walter Gropius, Josef Albers, Oskar Kokoschka és Hajós Erzsébet távozása az USA-ba 1937/38-ban.

Utolsó nagy témaként a szlovákiai műtörténet-írás szerepelt a lapban, Tilkovszky Béla korszerű szemlélet szükségére hívja fel figyelmet,¹²⁶ nem lehet ugyanis lázas hipotézisekre építeni a kutatást, és mindenkorra megoldhatatlan kérdések elé állítani a művészettörténet-tudományt, hogy az „Szlovenszko művészetének nemzetiségi előjele” kifürkészését oldja meg prioritásként. „A nemzeti szellem művészi megjelenése csak a XVIII. század végén veszi kezdetét”, tehát „semmi pozitív célja a tisztán érzelmi síkon mozgó partizánkodásnak, mely amúgy is hiába próbálná megbontani Szlovenszko középkori művészetének statikus egységét”¹²⁷ – tehát annak természetes közép-európai összefüggésrendszerét.

120 Honti Elek: A német nemzeti szocializmus művészete. *Forum*, 3. évf. (1933) 7–8. sz. 244–245. p.

121 Dr. Heinrich von Králik: A műkritika fontossága, kötelességei és jogai. *Forum (M)*, 7. évf. (1937) 1. sz. 2. p.

122 Tilkovszky Béla: *Expresszionizmus a máglyán*. *Forum (M)*, 7. évf. (1937) 9. sz. 54–55. p.

123 Uo. 54. p.

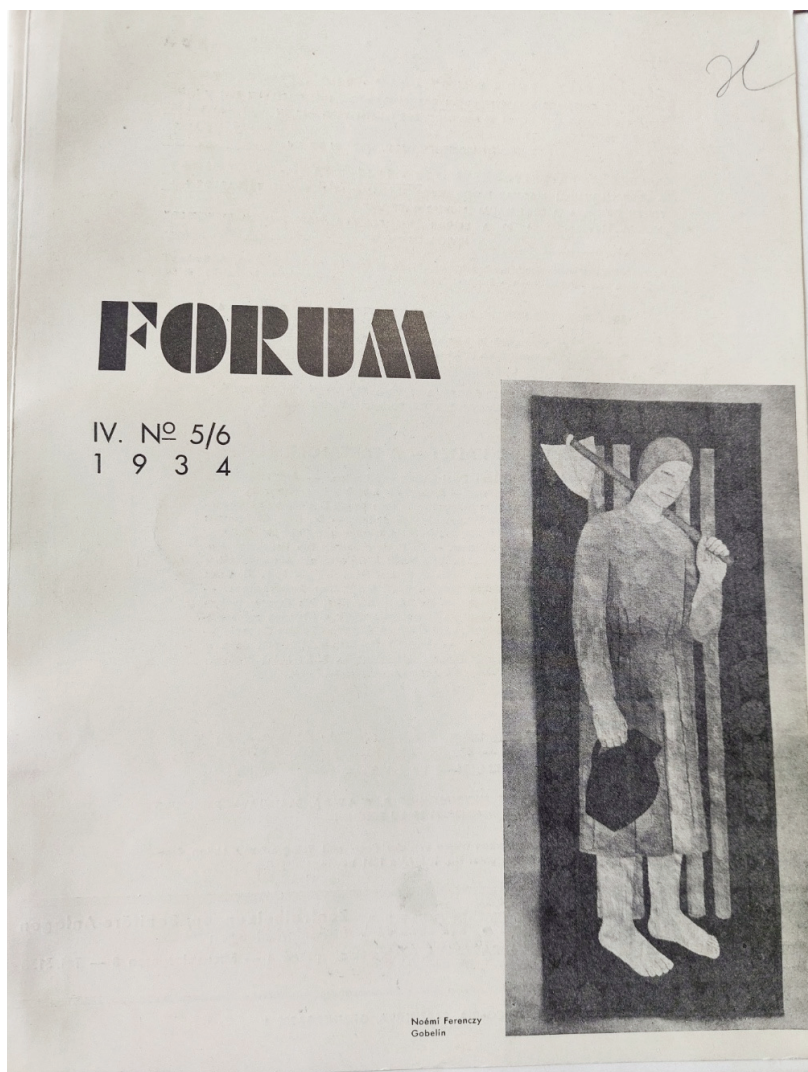
124 Uo.

125 Uo. 55. p.

126 Tilkovszky Béla: Művészet és szellem. Jegyzetek Szlovenszko műtörténetének szellemtudományi feladataihoz. *Forum (M)*, 7. évf. (1937) 10. sz. 58–60. p.

127 Uo. 59. p.

8. kép.

Forum 1934/5–6. Ferenczy Noémi: Gobelin (Moravská zemská knihovna v Brně)

4.5. Korabeli szakmai visszhangok a *Forum*ról

Egyedi helyzete miatt, gondolva itt az ország két kisebbségi nyelvén megjelenő és az ezen létet is reflektáló periodikumra, nem meglepő az egyszerre dicsérő és bíráló visszhang a művészeti, kulturális folyóiratok részéről. Az építészeti tartalom révén sikerült kivívni a nemzetközi figyelmet, ez elsősorban a társlapok részéről nyilvánult meg, ezek közül mindenekelőtt a budapesti *Tér* és *Forma* emelkedik ki, amely figyelemmel kísérte

a *Forum* fejlődésének első évfolyamait, értékelő cikkeit maga a főszerkesztő, Dr. Bierbauer Virgil jegyezte.¹²⁸ A Zeitler Sándor szerkesztette *Építőmunka* 1933 és 1935 között figyelte lapunkat. „Nemzetközinek mondható széles látókörrel szerkesztett folyóirat, a modern építészetnek és festészetnek bátor orgánuma” – írta 1933 májusában.¹²⁹ Nemegyszer előfordultak azonban kiszólások is a rövid ismertetőkben, amelyek jelezték az eltérő művészetszemléletet. Ennek egyik jó példája a *Forum* 1934. évi második számáról szóló ismertetésben megjelenő elvárás és a női nemmel szembeni lenéző magatartás: „Kucorová-Záveská Hana prágai építész nő munkáiban hiába keresnék a nemzeti vonást. Szigorúan a napi divathoz igazodik és teljesen utánozza Párizst, ahonnan nemcsak a parfümöt és a rúzszt veszi, hanem az építészetkultúrát is. Pedig milyen érdekes volna egy szláv asszony építész álmait megismerni.”¹³⁰ Az építő- és társ-művészetek közös művészeti folyóirata volt a Kende Béla főszerkesztésével 1936 és 1942 között megjelenő *Művészet*, amely főképpen a Hírek rovatban tudósított a *Forum* legújabb számairól. A cseh építészeti szakfolyóiratok figyelmét nem sikerült kivíni, ebben bizonyára szerepet játszott Szőnyi segítő kéznyújtása a csehországi német építészek felé, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szemléletbeli különbséget, ami a *Forum* és pl. a Karel Teige nevével fémjelzett cseh *Stavba* folyóirat között volt. A szovjet konstruktivizmus, a holland neoplaszticizmus, a Bauhaus összművészete és a corbusier-i purizmus voltak a cseh szaklap értékorientációjának sarkkövei, a *Forum* ezzel ellentétben teret adott mind a funkcionalizmusnak, mind a klasszikus, hagyományos elemekkel dolgozó modern építészetnek. Ez szakmai és ideológiai konfliktust eredményezett, mégpedig a dogmatizmustól sem mentes Teige részéről, aki a 20-as és a 30-as évek legjelentősebb csehországi szaklapjainak meghatározó szerkesztője és ideológusa volt egy személyben. Nem véletlen tehát, hogy a cseh és morva országrészek művészeti folyóiratai éles elvi küzdelemben álltak, ezért kell kiemelni a *Volné směry* művészeti lap érdeklődését, amely 1936-ban az Informace rovatban több ízben ismertette a *Forum* új számát, mindenekelőtt Johannes Urzidil írásai kapcsán, aki mindkét folyóirat munkatársa volt.¹³¹ A prágai *Die Drei Ringe* is tájékoztatott a kétnyelvű pozsonyi folyóiratról éppen Urzidil írása jóvoltából.¹³² Még sajátosabb volt a szlovákiai művészeti lapok viszonya Szőnyi folyóiratához, amelyben elsősorban konkurenciát lát-

128 Dr. Bierbauer Virgil: *Forum*. Folyóirat a művészet, építőművészet és építőipar számára. 1931. I. évf. 1–3. szám. *Tér és Forma*, 4. évf. (1931) 4. sz. 124. p.; B. V.: Folyóiratokból: *Forum* 1932. 1–12. szám. *Tér és Forma*, 6. évf. (1933) 2. sz. 53. p.; dr. B. V.: *Forum* 1933. 1–9. szám. *Tér és Forma*, 6. évf. (1933) 12. sz. 398. p.

129 *Forum*. *Építőmunka*, 1. évf. (1933) 2. sz. 38. p.

130 *Forum* (Bratislava – Pozsony). *Építőmunka*, 2. évf. (1934) 2. sz. 50. p.

131 *Informace*. *Volné směry*, 32. évf. (1936) 43. p.

132 Urzidil, Johannes: *Das Forum*. *Die Drei Ringen*, 11. évf. (1935) 10. sz. 161. p.

tak. A legbefogadóbbnak az építészek bizonyultak, és éppen az a *Slovenský staviteľ*, amely 1931-es megjelenésével okafogyottá tette a *Forum* szlovák nyelvű ambícióit. E szaklap állandóan feltüntette Szőnyi folyóiratát a cserelapok listáján, és 1935–1936 között több ízben is idézett a *Forumból*, pl. a krematórium-építéset, a kislakások, a modern házportálok és a berlini zsidómúzeum témakörében. Emil Belluš építész intenzíven támogatta a *Forumot*, s ennek hangot adott írásaiban is pl. a *Technický obzor slovenský*ban méltatta periodikánkat, amelynek szerinte „nincs egy kizárólagos művészetszemlélete, jegyzi és tárgyalja mind a modern, mind az ú. n. realista művészetet (...) kiváltképp dicséretet érdemel a folyóirat mindent átölelő objektivitása.”¹³³ Bár Szőnyi nyitott volt a modern szlovák kezdeményezések felé, rendszeresen tudósított a *Slovenská grafia* új füzetéről, ám viszonzásra mindössze egyszer került sor, amikor a hírrovtatban megemlézték, hogy Szalatnai Rezső pozitívan méltatta tevékenységüket ebben a pozsonyi német és magyar nyelvű lapban.¹³⁴ A *Nová Bratislava* pedig tudomást sem vett a *Forumról*, pedig a szociális kislakás-építéset és a szociofotó közös téma volt számukra. Még összetettebb kép mutatkozik a szlovákiai kulturális és művészeti havilapok és a *Forum* viszonyában, mert abban a nem leplezett nemzeti konfrontáció határozta meg az értékítéletet, ami érvényes volt mind az *Elánra*, mind a *Slovenské pohľady*ra. Már szoltunk Dr. Vladimír Wagner vitriolos tollú támadásáról Szalatnai Rezső *Forumban* megjelent könyvrecenziójára, ám a *Forum* ellen viseltetett szakmai féltékenység sem kizárható, amiért az 1930-as évek végére sem sikerült egy minőségi és konkurens szlovák nyelvű szakmai folyóiratot indítani, pl. a *Matica slovenská* égisze alatt.¹³⁵ Kivételnek számított a jóindulatú és tényszerű ismertetés, amelyek közül az egyik szerzője Kudlák Lajos volt a *Slovenské pohľady* hasábjain.¹³⁶

133 lu– [Emil Belluš]: *Forum. Technický obzor slovenský*, 2. évf. (1938) 1. sz. 34. p.

134 Fórum moderne vedený časopis. *Slovenská grafia*, 3. évf. (1931) 7. sz. 7. p.

135 F. Š. [Fraňo Štefunko]: Z oblasti výtvarného umenia. *Slovenské pohľady*, 52. évf. (1936) 1. sz. 63–64. p.; J. V. [Jaroslav Vodrážka]: Ešte o výtvarnom časopise. *Slovenské pohľady*, 54. évf. (1938) 11–12. sz. 662–664. p.

136 Kk [Ludovít Kudlák]: Z kultúrneho života. *Slovenské pohľady*, 47. évf. (1931) 5. sz. 339. p.

9. kép.

Forum 1938/1. Emil Belluš: Neue Bezirksamt, Pöstyén (Národní knihovna České republiky, Praha-Hostivař)

5. Összegzés, értékekés, a kutatás további irányai

A pozsonyi építészeti és művészeti folyóirat, a *Forum*, a két világháború közötti Csehszlovákia legjelentősebb, magyarnak is nevezhető művészeti sajtóterméke volt. Európai szintű írott és vizuális anyagával beírta magát az ország művelődés-, kultúr- és művészettörténetébe. A folyóirat sikeres választ adott a művészeti lapok számára kihívást jelentő 1930-as évek megváltozott vizuális kultúrájára. Megtalálta azt az utat, amely egy szakfolyóirat esetében is meg tud felelni az új elvárásoknak. A kitűnő nyomdai előállítás, a minőségi papír használata, az igényes grafikai szerkesztés mellett bővítette a hagyományos építészeti tartalmat, megjelent a képzőművészet, fotográfia, film, színház, műemlékvédelem stb. A *Forum* megjelenésének 8 éve alatt megőrizte szakmai integritását, nem vált egyik ideológia szolgálatává sem, sőt bátran bírálta a német nemzetiszocialista kultúr- és művészetpolitikát, de fenntartásokat fogalmazott meg a szovjet újklasszicista építészeti doktrínával szemben is. A folyóirat tartalma a nyitottság jegyében viszonyult az 1920-as és 1930-as évek új művészeti irányzataihoz, az építészetben a funkcionalizmus szemléletét vallotta, ám teret adott a modern (hagyományos) klasszicizmusnak is, a képzőművészetben óvatosan elhatárolódott a művészeti avantgárdtól és a neoklasszicizmust, a modern klasszicizmust és az új realizmusokat követte. Német, magyar nemzetiségi egyletek folyóirata volt, ám e kisebbségi horizont fölé tudott emelkedni, így vonta ki magát pl. a csehszlovákiai magyar aktivista-kormánypárti és ellenzéki vitákból. Szőnyi Endre toleráns és humánus értelmiségi pozíciójának érdeme a szélsőségek elutasítása mind a művészetben, mind a társadalomban és politikában. Befogadó szemléletét igazolja a csehországi német építészekkel és képzőművészekkel vállalt szolidaritás, és főképpen a náciizmus elől menekülő zsidó művészet-történészek, galeristák segítése.

A lap német része a szerzők szakmai végzettsége és rátermettsége révén elismert művészeti folyóirattá, a korabeli Csehszlovákia német, magyar és zsidó építészeinek, képzőművészeinek egyik legjelentősebb nemzetközi fórumává vált. A magyar rész szerényebb személyi állományából erényt kovácsolva sajátos problémákat is feldolgozott, mint pl. a művész és társadalom, a műalkotás és a befogadóközönség kapcsolata, valamint a művészek szociális helyzete, de a peremtémák, mint pl. a népművészet is teret kaptak. Fontos vitákat, ankétokat szervezett a szlovákiai és a szlovákiai magyar képzőművészet sajátosságáról.

A *Forum* megkerülhetetlen, forrásértékű információkat és képanyagot tartalmaz a 20. század első felének építészettörténetét kutatók számára. Éppen ezért további feladatok elvégzése vár ránk, pl. a német tartalom és visszhangjának, kiváltképp az ausztriai és bécsi reflexiók elemzése, valamint egy-egy szerző, tudósító, munkatárs teljesítményének értékelése.

Irodalom

Levéltári források

Archív výtvarného umenia Slovenskej národnej galérie v Bratislave
Osobný fond Andrej Szőnyi (AVU SNG OF Andrej Szőnyi)

Korabeli művészeti, kulturális periodikák:

DAV (Bratislava), 1930–1937
Elán (Bratislava), 1930–1938
Építőmunka (Budapest), 1933–1935
Forum (Bratislava/Pozsony), 1931–1938
Képzőművészet (Budapest), 1927–1934
Linie (České Budějovice), 1931–1938
Magyar Figyelő (Pozsony), 1933–1935
Magyar Művészet (Budapest), 1925–1938
Művészet (Budapest), 1936–1943
Nová Bratislava (Bratislava), 1931–1932
Slovenská grafia (Bratislava), 1929–1933
Slovenské pohľady (Bratislava), 1930–1939
Slovenský staviteľ (Bratislava), 1931–1942
Stavba (Praha), 1922–1938
Technický obzor slovenský (Bratislava), 1937–1940
Tér és Forma (Budapest), 1928–1948
Volné směry (Praha), 1933–1938
Výtvarná výchova (Bratislava – Praha), 1935–1939

Szakirodalom

- Albertini Béla 2003. *A fotószakíró Brogyányi Kálmán*. Pozsony/Bratislava, AB-ART Könyvkiadó.
- Borecká, Eva 2018a: Medzi tradičným a moderným, architekti Franz Wimmer & Endre Szőnyi. In Filip Bránický, et al.: *Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie FORUM & ČESKO-SLOVENSKÁ MODERNA*. Brno, Akademické nakladatelství CERM, 67–69. p.
- Borecká, Eva 2018b. *Tradičná moderna na Slovensku*. Architekti Franz Wimmer & Endre Szőnyi. Brno, Akademické nakladatelství CERM.
- Bránický Filip, et al. 2018. *Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie FORUM & ČESKO-SLOVENSKÁ MODERNA*. Brno, Akademické nakladatelství CERM.
- Buday, Peter 2009. Časopis Forum ako dokument kultúry a spoločenského diania v medzivojnovom období. In *Ročenka Slovenskej národnej galérie – Galéria 2006-2007*. Bratislava, SNG, 63–69. p.
- Buday Péter 2012. A Forum mint a két világháború közötti társadalom és kultúra dokumentuma. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 14. évf. 1. sz. 51–62. p.
- Chatrný, Jindřich 2010. Časopis Forum a Brno. Několik poznámek k brněnským stopám. *100 let Důmu umění města Brna 1910 – 2010*. Brno, Dům umění města Brna, 97–115. p.
- Chatrný, Jindřich–Svobodová, Markéta (eds.) 2023. *KALI- / ARCH / FI-FO / TYPO: františek kalivoda (1913–1971): vize a návraty modernismu / modernist vision and revivals*. Brno, Museum města Brna.
- Dulla, Matúš–Moravčíková, Henrieta 2002. *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovart.
- Feriancová, Zuzana–Grajciarová, Želmíra–Herucová, Marta 2006. *Bratislavský umelecký spolok 1885-1945*. Bratislava, Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Habán, Ivo (ed.) 2019. *Nové realismy. Moderní realistické přístupy na československé výtvarné scéně 1918-1945*. Liberec, Národní památkový ústav.
- Hushegyi Gábor 2001. Brogyányi Kálmán szakírói, művészettörténési tevékenysége az első Csehszlovák Köztársaságban és a Szlovák Köztársaságban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. 2. sz. 91–101. p.
- Hushegyi Gábor 2005. Brogyányi Kálmán – a művészet, a nép, a nemzet és a politika szolgálatában. 100 éve született a két világháború közötti korszak vitatott csehszlovákiai magyar személyisége. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 4. sz. 173–188. p.
- Hushegyi Gábor 2006. Őszinte rácsodálkozás. *Új Szó*, 59. évf. 108. sz. (máj. 12.) 13. p.
- Kiss-Szemán, Zsófia 2019. Umelecké dianie na Slovensku v medzivojnovom období s osobitým zreteľom na menšinovú scénu. In Ivo Habán (ed.): *Nové realismy. Moderní realistické přístupy na československé výtvarné scéně 1918-1945*. Liberec, Národní památkový ústav, 133–143. p.
- Kubička Kucsera Klára 1996. Utószó. In Szőnyi Endre: *Pozsonytól Kassáig. Felső-Magyarország építészete 1848–1918 között*, Pozsony, Kalligram, 137–149. p.
- Lahoda, Vojtěch et al. 1998. *Dějiny českého výtvarného umění 1890/1938 (IV/2)*. Praha, Academia.
- Longauer, Ľubomír 2012. *Úžitková grafika na Slovensku po roku 1918 I. Modernosť tradície. / Graphic Design in Slovakia after 1918 I. Modernity of Tradition*. Bratislava, Slovart.

- Longauer, Ľubomír 2014. *Úžitková grafika na Slovensku po roku 1918 II. Vyzliekanie z kroja. / Graphic Design in Slovakia after 1918 II. Traditional Clouthes.* Bratislava, Slovart, Vysoká škola výtvarných umení.
- Longauer, Ľubomír 2020. *Úžitková grafika na Slovensku po roku 1918 III. Mierny pokrok. / Graphic Design in Slovakia after 1918 III. Moderate Progress.* Bratislava, Slovart, Vysoká škola výtvarných umení, Slovenské centrum dizajnu.
- Lukeš, Zdeněk 2002. *Splátka dlhu. Praha a její německy hovořící architekti 1900-1938.* Praha, Fraktály Publishers.
- Mojžišová, Iva 2013. *Škola moderného videnia. Bratislavská ŠUR 1928-1939.* Bratislava, Slovenské centrum dizajnu–Artforum.
- Moravčíková, Henrieta 2014. *Friedrich Wienwurm: Architekt / Architect.* Bratislava, Vydavateľstvo Slovart.
- Moravčíková, Henrieta 2017. *Architekt Friedrich Weinwurm: Nová cesta / Architect Friedrich Weinwurm: New Path.* Bratislava, Slovenská národná galéria.
- Prešnajderová, Klára 2021. Nová Bratislava – takmer zabudnutý avantgardný časopis nového Slovenska. *Kapitál*, 5, č. 6. s. 14–15., <https://kapital-noviny.sk/nova-bratislava-takmer-zabudnuty-avantgardny-casopis-noveho-slovenska/> (utolsó megnyitás: 2025. júl. 20.)
- Prešnajderová, Klára–Béřešová, Simona–Puineuf, Sonja de (eds.) 2021. *ŠUR. Škola umeleckých remesiel v Bratislave 1928-1939.* Bratislava, Vydavateľstvo Slovart.
- Puineuf, Sonja de 2021a. ŠUR a časopis ako fenomén doby. In Prešnajderová, Klára–Béřešová, Simona–Puineuf, Sonja de (eds.): *ŠUR. Škola umeleckých remesiel v Bratislave 1928-1939.* Bratislava, Vydavateľstvo Slovart, 343–361. p.
- Puineuf, Sonja de 2021b. Škola v sieti. ŠUR ako bratislavské centrum medzinárodnej kultúry. In Prešnajderová, Klára–Béřešová, Simona–Puineuf, Sonja de (eds.): *ŠUR. Škola umeleckých remesiel v Bratislave 1928-1939.* Bratislava, Vydavateľstvo Slovart, 363–381. p.
- Szücs György 2020. Visszhang vagy kiáltás. Epizódok a határon túli magyar művészet történetéből. In Szücs György (szerk.): *Összetartozunk. A trianoni határokon túli magyar képzőművészet remekei a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményéből.* Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, 6–23. p.

GÁBOR HUSHEGYI

MODERNISM—MODERN CLASSICISM—NEW REALISM. THE ART AND CULTURAL HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE FORUM (1931–1938) JOURNAL FOR FINE ARTS, ARCHITECTURE, AND CONSTRUCTION, WITHIN THE CZECH–SLOVAK AND HUNGARIAN INTERPRETIVE FRAMEWORKS

The Bratislava architectural and art journal, *Forum*, was the most significant German–Hungarian bilingual art publication in Slovakia and, consequently, for the Hungarian ethnic community there during the interwar period. Over the eight years of its publication, Endre Szőnyi's journal earned and maintained its professional reputation. It never served any specific ideology and boldly opposed German National Socialist cultural and art policy. The journal was free of an exclusionary mindset, so in architecture it supported both functionalism and modern classicism, while in fine arts it cautiously distanced itself from the artistic avant-garde, and followed the views of neoclassicism and the new realisms. It also provided significant space for new photography, typography, theatre and film arts, and even historical monument preservation. The extensive network of correspondents for the German-language section elevated the journal to a European level. After 1935, the Hungarian-language section gradually became more inward-looking, focusing on specific problems such as the social situation of artists, the artistic education of the public, and the unique characteristics of Hungarian fine art in Slovakia. The final volume was published exclusively in German.

Felvidéki magyar „lobbi” Amerikában

A Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányának tevékenysége az alapítástól 1995-ig¹

BALÁZS TÁRNOK

Hungarian Minority Advocacy in the United States: The Activities of the National Committee of Hungarians from Czechoslovakia from its Foundation to 1995

Keywords: emigration; advocacy; Hungarians in Czechoslovakia; minority rights; United States

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i3.04>

1. Bevezetés

A Csehszlovákiai Magyar Nemzeti Bizottság (CSMNB – National Committee of Hungarians from Czechoslovakia, NCHC) az 1950-es évek elején alakult azzal a céllal, hogy képviselje a csehszlovákiai magyarság érdekeit, különösen a kisebbségi jogok és az emberi jogok területén. A szervezet több mint fél évszázadon keresztül folytatta tevékenységét, miközben több belső átalakuláson is keresztülment. 1995-től Szlovákiai Magyar Nemzeti Bizottság (SZMNB – National Committee of Hungarians from Slovakia, NCHS) néven működött tovább, reflektálva a Csehszlovákia megszűnésével bekövetkező politikai és földrajzi változásokra.

Jelen tanulmány a szervezet azon időszakára fókuszál, amikor még a csehszlovákiai magyarságról mint politikai és kulturális közösségről beszélhettünk. Kiemelten vizsgálja az 1984 és 1994 közötti időszakot, amely a felvidéki magyar érdekérvényesítés különösen aktív szakaszának tekinthető. Ebben az évtizedben a CSMNB számos memorandumot nyújtott be nemzetközi szervezetekhez, folyamatosan tájékoztatta az amerikai külpolitikai döntéshozókat a csehszlovákiai magyar közösséget érintő jogsértésekről, valamint rendszeresen kiadta saját időszakos kiadványát.

1 „A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4-II-8. kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program – a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.” Köszönettel tartozom Gyurcsík Ivánnak és Glant Tibornak, akik a kutatás megvalósítása során tanácsokkal és visszajelzésekkel segítették a munkámat.

A szervezet történetében három meghatározó belső átalakulás azonosítható. Az első az 1960-as évek közepére tehető, amikor az alapító tagok közül többen elhunytak vagy háttérbe vonultak, és ezzel párhuzamosan a szervezet működése átalakult. A második jelentős változás 1984 körül zajlott, amikor a CSMNB-t újjászervezték, és tevékenysége új lendületet kapott. A harmadik és egyben legmélyrehatóbb átalakulás 1994–1995 fordulóján történt, amikor Csehszlovákia megszűnését követően felmerült a szervezet jövőjének kérdése. Ennek eredményeképpen 1995 elején a szervezet SZMNB néven, megújult vezetőséggel folytatta működését a 2000-es évek elejéig.

A CSMNB tevékenysége az amerikai és nemzetközi magyar emigrációnak a határon túli magyarok emberi és kisebbségi jogainak védelmével és érdekeinek érvényesítésével kapcsolatos tevékenységbe illeszkedik. A határon túli magyarok érdekeinek nemzetközi szervezetek keretén belül történő érvényesítése a magyar kommunista vezetés számára nem volt prioritás, az egyes határon túli magyar közösségek pedig a rendszerváltásig nem rendelkeztek e tevékenység ellátásra képes politikai képviselővel, így a feladatot az önkéntes alapon működő magyar emigrációs szervezetek vállalták magukra, azon belül is elsősorban az amerikai magyar emigrációs szervezetek. E tevékenységnek széles szakirodalmát ismerjük (Tárnok 2024 – Diaspora advocacy in the United States c. fejezet). A CSMNB együttműködött más határon túli magyar emigrációs szervezetekkel,² így tevékenysége az amerikai etnikai alapú emberi jogi érdekérvényesítés kontextusában vizsgálándó. E területen kiemelendő a Hungarian Human Rights Foundation (HHRF) munkája (Herner-Kovács 2018; Ludanyi 1990; Tóth 2021), különösen az 1980-as évek elejétől, akikkel a CSMNB vezetői is szorosan együttműködtek. Jelen tanulmány ugyanakkor kizárólag a CSMNB tevékenységét elemzi.

2. Módszertan

A CSMNB és későbbi utódja, az SZMNB történetének vizsgálata számos kihívást vet fel, mivel nyilvánosan hozzáférhető forrásanyag meglehetősen szűkös. A jelen tanulmány alapját főként Chászár Ede, a CSMNB külügyi bizottságának elnöke és később az SZMNB főtítkárának hagyatékából származó dokumentumok képezik. Ezek az anyagok a Nemzeti Közszerződési Egyetemen (NKE) található, és levelezéseket, szervezeti dokumentumokat tartalmaznak.³ Fontos azonban megjegyezni, hogy e dokumentumok nem fedik le teljeskörűen a szervezet működését. További releváns forrás található az

2 Ilyen szervezet volt például az Amerikai Erdélyi Szövetség – tevékenységével kapcsolatban ld. Hermann 2011.

3 Köszönettel tartozom Szekeres Zsoltnak, a HHRF elnökének, aki ezt a dokumentációt az én és a Nemzeti Közszerződési Egyetem rendelkezésére bocsátotta a CSMNB tevékenységének e tanulmány tárgyát képező, valamint a jövőben elvégzendő kutatás megvalósítása céljából.

Indiana University of Pennsylvania (IUP) archívumában, ahol a „Dr. Edward Chaszar Special Collection” elnevezésű gyűjtemény tartalmaz Chászár hagyatékából származó dokumentumokat.⁴ Ezen kívül valószínűsíthető, hogy a Chászár család birtokában is maradtak olyan anyagok, amelyek hozzájárulhatnának a szervezet történetének teljesebb megértéséhez. Az 1950 és 1985 közötti időszak tekintetében az NKE gyűjteménye csak korlátozott számú dokumentumot tartalmaz, így ennek az időszaknak a kutatása jelenleg csupán részleges eredménnyel szolgálhat.

A fentiek alapján elmondható, hogy mind az 1950–1985 közötti, mind pedig az 1985 utáni időszak további kutatásokat igényel. Ezek magukban foglalhatják az NKE és az IUP archívumainak mélyebb feltárását, valamint további elsődleges források, például korabeli sajtóanyagok, személyes visszaemlékezések és diplomáciai iratok bevonását. Jelen értekezés ezért a CSMNB tevékenységének csupán egy részletét tárja fel, és nem vállalkozik a szervezet teljes történetének átfogó ismertetésére. Mindazonáltal úgy véljük, hogy a szervezet teljes működésének feldolgozása indokolt lenne a (cseh)szlovákiai magyar emigráció politikai és külpolitikai gondolkodásának alaposabb megértése érdekében. A felvidéki magyarság külpolitikai stratégiájának tudományos igényű elemzése hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban megértsük e közösség nemzetközi érdekérvényesítési törekvéseit, valamint azt a módot, ahogyan a CSMNB és későbbi jogutódja, az SZMNB hozzájárult a csehszlovákiai magyar kisebbség jogvédelméhez.

A kutatás során elsősorban az NKE-n található gyűjteményre támaszkodtunk. Az 1950–1985 közötti időszak vizsgálatához elsősorban a *Kettős Járom Alatt* (KJA) kiadvány lapszámait, az 1985–1989 közötti évekre vonatkozóan a KJA lapszámokat, valamint a Chászár Ede hagyatékából származó levelezést és a szervezet által közzétett memorandumokat elemeztük. Az 1989–1995 közötti időszak tekintetében elsősorban Chászár Ede levelezésére hagyatkoztunk.

3. A Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya az alapítástól 1984-ig

A felvidéki magyarság nemzetközi érdekképviselőjének gondolata Hites Kristóf egykori komáromi bencés tanár visszaemlékezésében 1949-ben Rómában fogalmazódott meg, amikor a csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt egykori jogtanácsosa, Szilárd Marcell megkezdte emigrációs politikai tevékenységét. (Hites 1985) Más források szerint Csehszlovákiából kivándorolt magyar értelmiségiek, többek között Szilassy Béla, az Egyesült Magyar Párt korábbi szenátora 1948-ban, Münchenben alapították meg a

4 Dr. Edward Chaszar Collection. Special Collections and University Archives, Manuscript Group 106, Indiana University of Pennsylvania. Online: <https://libweb1.library.iup.edu/depts/spec-col/All%20Finding%20Aids/Finding%20aids/MG%20or%20Col/MG106Chaszar.pdf>

Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányát (Simon).⁵ Később a felvidéki magyar emigráció jelentős része az Egyesült Államokba települt, így a szervezet munkáját is oda helyezték át. A CSMNB három alapítója Szilárd Marcell, Szilassy Béla és Hites Kristóf 1953-ban lépett szorosabb munkakapcsolatba. (Hites 1985; Cservenka 2017) Ekkoriban a CSMNB elnöke Szilassy Béla, alelnöke Hites Kristóf, főtítkára Szilárd Marcell volt.⁶

A CSMNB fő feladata a szervezetnek az 1950-es években megfogalmazott vállalása szerint a „magyar etnikum helyreállítása iránti, és a közép-európai népek együttélését s a nyugati civilizáció fennmaradását is veszélyeztető csehszlovákizmus elleni küzdelem” volt.⁷ Ezekben az években a szervezet vezetőinek gondolkodását jelentősen meghatározta a lehetséges későbbi közép-európai rendezés. Ahogy Szilassy Béla, a CSMNB akkori elnöke fogalmazott 1955-ben: „Közép-Európa újjárendezése előbb utóbb sorra kerül. A magyarság érdekeinek parancsa, hogy az addig rendelkezésünkre álló időt jól felhasználjuk a nyugati közvélemény felvilágosítására és a nyugati hatalmak meggyőzésére arról, hogy a Trianonban ellenünk elkövetett igazságtalanságok jóvátétele nélkül a Kárpátok medencéjében béke nem teremthető meg.” (Szilassy 1955, 3. p.)

A CSMNB egyik alapvetése volt, hogy távolt tartja magát minden magyarországi belpolitikai kérdéstől.⁸ Erre azért is volt szükség, mert az amerikai magyar emigrációt továbbra is feszítette a belpolitikai véleménykülönbség, a CSMNB pedig a csehszlovákiai magyarok jogaival kapcsolatos érdekvégyesítést határozta meg fő célkitűzésként, amihez szorosan nem kapcsolódtak a magyarországi belpolitikai kérdések, és a szervezet a megosztó témák elkerülésével tudta kialakítani a lehető legszélesebb szervezeti egységet. Hites Kristóf megfogalmazásában: „Ahogy a leigázott nemzetnek minden erőfeszítése és érdeklődése egyetlen létkérdésre korlátozódott: a pánszláv impériumba való beolvasztás megakadályozására, úgy az emigrációnak is félre kell vennie minden személyi kérdést, el kell nyomnia minden pártorlódo szenvedélyt, s minden erejével, egységes, céltudatos akcióval ezt az erőfeszítést kell támogatnia.” (Hites 1955)

A CSMNB értelmezésében a csehszlovákiai magyarság „kettős járom alatt” szenvedett: egyrészt a kommunizmus általi elnyomásban, másrészt a „pánszláv imperializmus érdekeit szolgáló csehszlovákizmus” terhe alatt. (Szilassy 1955)

A CSMNB 1950 óta adta ki időszakos közleményeit *Kettős Járom Alatt* (*Under Double Yoke*) címmel. Ebben az időszakban a CSMNB e tájékoztató körlevelek formá-

5 Ld. még: <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15101.htm>.

6 *Kettős Járom Alatt*, 4. évf. 3. sz. 1954. október, 1. p.

7 *Kettős Járom Alatt*, 4. évf. 2. sz. 1954. április, 6. p.

8 *Kettős Járom Alatt*, 4. évf. 1. sz. 1954. január, 1. p.

jában informálta az emigrációban élő felvidéki magyarokat az „otthoni” magyarság helyzetéről és kihívásairól. A kiadványt a CSMNB alapítása óta az 1960-as évek közepéig rendszeres kiadták, majd két évtizedig nem jelent meg lapszám.

Jogi-politikai érdekérvényesítő tevékenységet már ebben a kezdeti időszakban is végzett a szervezet. 1951-ben a CSMNB emlékirattal fordult az ENSZ-hez, amelyben felhívta a világszervezet figyelmét a csehszlovákiai magyarság ellen 1945 után elkövetett jogsérelmekre.⁹ (Ahogy jeleztük, a kutatás alapjául szolgáló forrásgyűjtemény az 1950–1985 közti időszak vonatkozásában kizárólag a KJA egyes lapszámait tartalmazza, a szervezet működésével kapcsolatos levelezéseket és dokumentumokat nem, ez a tevékenység további kutatást igényel.)¹⁰

A CSMNB-nek ezen és későbbi időszakaiban is voltak országos megbízottjai, valamint helyi szervezetei az Egyesült Államokban. Utóbbiak közül kiemelendők a pittsburghi (vezető: Szent-Ivány Géza) és a clevelandi (vezető: Sirchich László) helyi szervezetek, amelyek a KJA kiadványok alapján is kiemelkedő tevékenységet végeztek.

Ahogy a KJA lapszámokban erre többször felhívták a figyelmet, a CSMNB semmi egyéb anyagi forrással nem rendelkezett, mint tagjainak és olvasóinak támogatásával. Ennek megfelelően folyamatosan forrásokat kellett gyűjteniük az önkéntes munka keretén belül végzett tevékenységük fenntartásához, ideértve különösen a KJA sokszorosításával kapcsolatos költségeket.

1955 májusában az emigrációs magyarság szervezésében megalakult a Magyar Felszabadító Bizottság, amelynek feladata az egyetemes magyarság érdekeinek képviselete. Az alapítók felkérték Szilassy Bélát, a CSMNB elnökét a szervezet elnöklésére.¹¹ Ezzel párhuzamosan Szilassy Béla hátrább lépett a CSMNB-ben végzett tevékenységtől, a szervezet vezetése pedig felkérte Hites Kristófot az elnöki feladatok helyettesítésére ügyvezetői alelnöki minőségben.¹²

A CSMNB vezetőségének (Szilassy, Szilárd, Hites) közös munkája az 1950-es évek végére megglazult: Hites Kristóf Kaliforniába költözött, és hivatásbeli elfoglaltságai miatt háttérbe szorult a szervezetben végzett tevékenysége. Szilassy Béla előbb a Magyar Felszabadító Bizottságban végzett munkája miatt vállalt kevesebb szerepet a CSMNB-

9 Kronológiák – A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája (1944–1992). Szlovákiai Magyar Adatbank. Online: https://adatbank.sk/kronologia-kategoriak/a-csehszlovakiai-magyarsag-torteneti-kronologiaja-1944-1992/page/13/?site_section=chronology&searchcategory=a-csehszlovakiai-magyarsag-torteneti-kronologiaja-1944-1992&chapter=II.%20Egyenjogusítás%20párthatározatokkal.%20A%20pártállam%20első%20másfél%20évtizede

10 A nyugati magyar emigráció történetével kapcsolatban ld. bővebben: Borbándi 1985.

11 *Kettős Járom Alatt*, 5. évf. 4. sz. 1955. június, 1. p.

12 *Kettős Járom Alatt*, 5. évf. 4. sz. 1955. június, 2. p.

ben, majd 1962-ben egy baleset következtében elhunyt. Szilárd Marcell pedig 1963-ban vesztette életét.¹³

Ezt követően a CSMNB irányítását Sirchich László, Hites Kristóf korábbi munkatársa vette át, aki 1983-ban bekövetkezett haláláig mintegy két évtizeden át vezette a szervezetet. Erről az időszakról a kutatás alapját képező forrásanyag alapján keveset tudunk. Tagok levelezése, a szervezet tevékenységét alátámasztó dokumentumok nem képezték részét a jelen kutatás forrásanyagának, a KJA kiadása pedig az 1960-as évek közepétől szünetelt, egészen 1985-ös újraindításáig, így ezen időszak tevékenységének feltárása további kutatást igényel.

4. A Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya 1984-től 1995-ig

4.1. A CSMNB vezetése 1984–1995 között

1983-ban Hites Kristóf ismét szerepet vállalt a CSMNB újjászervezésében. Az 1984 áprilisában, New Yorkban megtartott közgyűlésen a szervezet új vezetőséget választott, amely az alábbi személyekből állt: tiszteletbeli elnök – Révay István (Ausztria), elnök – Hites Kristóf (Kalifornia), alelnökök – Szilárd Mária (New Jersey)¹⁴ és Majláth (Taubinger) István (Brazília), főtitkár – Elek Kálmán (Ohio), külügyi tanácsadó – Chászár Ede (Pennsylvania).¹⁵

A szervezet két évente tartott tisztújító közgyűlést. A CSMNB nevének módosítását és vezetésének jelentősebb átalakítását hozó 1995. januári közgyűlésig fontosabb változás volt 1986-ban Szent-Ivány Gábor főtitkára választása,¹⁶ aki a tisztséget 1993-ban bekövetkezett haláláig töltötte be.

Érdemes külön megemlíteni a CSMNB azon vezetőit, akik ebben az időszakban magukra vállalták a szervezet működésének terhet, és jelentősen hozzájárultak a nemzetközi felvidéki magyar érdekérvényesítés sikeréhez:

a. Hites Kristóf, a CSMNB egyik alapítója, az 1950-es években alelnöke, 1984-től 1995-ig elnöke. Az 1950-es évek elején aktívan részt vett a szervezet munkájában, majd egyházi kötelezettségei Kaliforniába szólították az ottani bencés közösségbe, így közel három évtizedig kénytelen volt korlátozni a CSMNB-ben végzett tevékenységét. A szervezet 1984-es megújulása alkalmával vállalt újra vezető szerepet, immár a CSMNB elnökeként. (Hites 1985) A csicsói származású bencés pap 1948-ban vándorolt ki az

¹³ Hites Kristóf 1985-ös visszaemlékezésében Szilassy 1960-ban, Szilárd 1962-ben hunyt el. Ld. Hites 1985, 2. p.

¹⁴ A CSMNB-alapító Szilárd Marcell fia.

¹⁵ *Kettős Járom Alatt*, 13. évf. 1. sz. 1985. április, 12. p.

¹⁶ *Kettős Járom Alatt*, 14. évf. 2. sz. 1986. december, 15. p.

Egyesült Államokba. Az ohioi Clevelandben, majd a kaliforniai Portola Valleyben tanított, az ottani bencés iskola igazgatója. Az 1994-ben Pannonhalmára vonult vissza, ott élt haláláig.

b. Chászár Ede, 1984-től a CSMNB külügyi bizottságának vezetője, 1995-től a szervezet főtitkára, a szervezet nemzetközi jogi érdekérvényesítő tevékenységének irányítója. A sókszelőcei felmenőkkel rendelkező jogász 1950-ben vándorolt ki az Egyesült Államokba.¹⁷ 1969-től 1991-ig az Indiana University of Pennsylvania (IUP) jog- és politikatudományi professzora, ahol a kisebbségi jogokkal foglalkozó kutatási programot vezetett. Számos könyve és publikációja jelent meg a témában (Chaszar 1999; Chaszar 1986; Chaszar 1988). 1991-es nyugdíjba vonulását követően Washington DC-ben élt, így aktív személyes jelenléttel tudta segíteni a szervezet érdekérvényesítő tevékenységét. 14 éven keresztül vett részt az ENSZ Emberi Jogok Bizottságának munkájában.¹⁸ A 2000-es évek elejéig volt aktív a szervezetben, 2011-ben hunyt el.

c. Szent-Ivány Gábor 1986-tól a CSMNB főtitkára 1993-ban bekövetkezett haláláig.¹⁹ A besztercebányai, történelmi felvidéki családból származó jogász 1951-ben vándorolt az Egyesült Államokba. Washington DC-ben élt és tevékenykedett.

d. Wojatsek Károly a CSMNB kanadai országos megbízottja, aki aktívan vett részt a CSMNB nemzetközi érdekérvényesítő tevékenységében, a csehszlovákiai magyarság jogainak sérelmét ismertető memorandumok kidolgozásában. Az udvardi származású hungarológus-történész²⁰ 1951-ben emigrált Kanadába, ahol számos egyetemen dolgozott, többek között a University of Montrealon, a University of Coloradón, 1966-tól húsz éven át pedig a lennoxville-i Bishop's Universityt.²¹

e. Olgyay György 1992-től a CSMNB alelnöke, 1995-től a frissen átalakul SZMNB elnöke. 1950-ben vándorolt az Egyesült Államokba, a vermonti Saint Michael's College politikatudományi professzora 38 éven át.²² Részt vett a CSMNB nemzetközi

17 Elhunyt Chászár Ede. *Felvidek.ma*, 2011. szeptember 18. Online: <https://felvidek.ma/2011/09/18/elhunyt-chaszar-edo-nyugalmazott-egyetemi-tanar-a-felvideki-magyarok-sok-evtizedes-nyugati-szoszoloja/>

18 *In Memoriam Dr. Edward Chaszar*. Hungarian American Coalition, Press release, September 29, 2011. Online: <https://hacusa.org/in-memoriam-dr-edward-chaszar/>

19 Ld. <https://opac-nevter.pim.hu/ro/record/-/record/PIM100476>.

20 Számos könyve közül a kanadai közéleti tevékenysége kapcsán kiemelendő: Wojatsek 1981.

21 Búcsú Wojatsek Károlytól. *Kanadai Magyar Hírlap*, 2008. február 4. Online: https://www.epa.hu/00800/00843/00049/Kanadai_Magyar_Hirlap_2008_februar/kanadaihirlap.com/2008/02/04/bucsu-wojatsek-karolytol/index.html.

22 George Olgyay Obituary. *The Burlington Free Press*, 2010. november 9. Online: <https://www.legacy.com/us/obituaries/burlingtonfreepress/name/george-olgyay-obituary?id=27330945>.

érdekérvényesítő munkájában, a nemzetközi szervezeteknek küldött memorandumok kidolgozásában.

Az elmúlt évtizedekhez hasonlóan ebben az időszakban is tevékenykedtek a CSMNB közgyűlése által választott országos megbízottak szerte a világban, akiknek az volt a feladatuk, hogy a CSMNB munkáját a működésük szerinti országban segítsék. Országos megbízott volt a tiszteletbeli elnök Révay István (Ausztria), Simek Péter (Európa/Svájc), Majláth István (Dél-Amerika/Brazília), Wojatsek Károly (Kanada) és Varsányi Gyula (Ausztrália)²³ is.

4.2. A CSMNB célkitűzései

A CSMNB 1984-ben megválasztott új vezetősége a szervezet célkitűzései kapcsán ekképpen fogalmazott:

„Szlovákiában élő testvéreinknek ma nincsen lehetőségük arra, hogy a világ közvéleménye elé tárják a példátlan elnemzetlenítő (etnocidium) jogtöréseket, amiket a csehek után ma a szlovákok végeznek.

A természetjog és az emberi jogok Magna Chartája számunkra – a mai Szlovákiából származó magyarok számára – kötelességünké teszi, hogy a némaságra ítelt és az elnemzetlenítés gonosz szándékának kiszolgáltatott testvéreink képviseletében felemeljük a szavunkat és minden rendelkezésünkre álló eszköz igénybevételével kipelengérezzük a szabad világ közvéleménye előtt az hazában élő testvéreink nemzeti létét fenyegető, gátlást nem ismerő jogtalanságokat.

Ezt a szolgálatot tekintjük alapvető célkitűzésünknek, ami a *jelen* gondjait illeti. Ugyanakkor figyelemmel kísérve a társ-emigrációk szellemi tevékenységét a szabad világban, megdöbbenéssel tapasztaljuk az elmúlt idők eseményeinek lelkiismeretlen meghamisítását és elferdítését. (...) szinte iparszerűen folyik a magyarság jó hírének rombolása a nemzetközi közvélemény előtt. Feladatunknak tekintjük az elmúlt időkre vonatkozó hamisítások és rágalmak céltudatosan folytatott cáfolását és helyreigazítását.

Ami pedig a *jövőbe* irányuló szemlélődésünket illeti, megkíséreljük az ésszerű eszmecserét szlovák sorstársainkkal, akik sok tekintetben hozzánk hasonló helyzetben sínylődnek. Megpróbáljuk a múltból származó, mesterségesen fűtött ellentétek feloldását és a kölcsönös megértés előmozdítását. Rávilágítva a közös történelmi múltból és azonos földrajzi adottságainkból származó egymásra utaltságra, hozzá kívánunk járulni a közös érdekek felismerésén alapuló békés együttélés útjának építéséhez.”²⁴ (Kiemelés általam – T.B.)

23 A University of Adelaide jogi karának professzora. Aktívan részt vett a CSMNB által nemzetközi szervezetekhez benyújtott memorandumok kidolgozásában 1988-ban bekövetkezett haláláig. Fő műve: Varsányi 1976.

24 *Kettős Járom Alatt*, 13. évf. 1. sz. 1985 április, 3. p.

4.3. A megújult Kettős Járom Alatt

A CSMNB 1985-ben megújította a *Kettős Járom Alatt* kiadványt, amelynek elsődleges célja a külföldön élő magyar közösség – különösen a felvidéki származású személyek – figyelmének ráirányítása a Csehszlovákiában élő magyar kisebbség helyzetére, amelyet a szervezet álláspontja szerint fokozatos megszüntetés fenyegetett. Az újjáalapítást követő első számban Hites Kristóf akkori elnök így fogalmaz: „Amikor a hivatalos magyarországi kormányzat némaságra és bénaságra van ítélve a nagy Szláv Védnök parancsából, életbevágóan fontos, hogy mi idekint tudtára adjuk a világnak, hogy a magyarság nem mondott le a Cseh-Szlovákiába kényszerített testvéreiről, az élő nemzettesthez tartozóknak tekinti őket, s minden eszközzel ellenáll a felszámolásukra irányuló törekvéseknek. A külföldi magyarságnak felkészülten kell várnia egy újabb történelmi sorsfordulóra azzal a tudattal és meggyőződéssel, hogy csak az veszik el, amivel nem törődünk, vagy amiről önként lemondunk.” (Hites 1985, 2. p.)

A KJA-t a CSMNB több ezer tagot számláló tagságától érkező adományokból tartották fent, amelynek nyomtatása, szállítása súlyos anyagi terhet jelentett az Egyesült Államokban. (Cservenka 2017) A lapot 1990-ig adta ki a CSMNB, amikor a Rákóczi Szövetségében létrejött *Rákóczi Hírvivő* c. kiadványban a szervezet vezetői megtalálták a KJA utódját. (Cservenka 2017) A CSMNB vezetői a KJA kiadásának beszüntetését követően tartalommal látták el a Rákóczi Szövetséget a szervezettel kapcsolatos hírekről, így a CSMNB tevékenységének teljeskörű feltáráshoz a *Rákóczi Hírvivő* megjelent lapszámait is érdemes kutatás tárgyává tenni.

4.4. A CSMNB nemzetközi jogi-politikai érdekérvényesítő tevékenysége

A CSMNB a vizsgált időszakban aktív nemzetközi jogi-politikai tájékoztató, érdekérvényesítő tevékenységet végzett nemzetközi szervezetek, valamint az amerikai külpolitika formálásában szerepet játszó szervezetek irányában. Ennek a tevékenységnek az elsődleges és legfőbb tárgya a (cseh)szlovákiai magyarság kisebbségi jogainak helyzete volt, ideértve különösen az anyanyelvhasználat lehetőségét az oktatásban, kulturális szférában, hivatali érintkezésben, a vizuális kétnyelvűséget, kiemelve a szlovákiai gyakorlat nemzetközi egyezményeket sértő elemeit. Ezenfelül a szervezet tájékoztató tevékenységet végzett a szlovákiai magyar politikai vezetők, elsősorban Duray Miklós üldözéséről és bebörtönzéséről, Szlovákia függetlenné válásának aggályairól a kisebbségi jogok érvényesülése vonatkozásában, a Duna szabályozásának és a Bős–Nagymaros-projekt nemzetközi jog sérelmét felvető szempontjairól, valamint a vajdasági magyarság helyzetéről is a délszláv konfliktus során.

A CSMNB több ún. memorandumot, tájékoztató anyagot készített angol nyelven a „helsinkii folyamat” részeként szervezett szakértői és politikai konferenciák alkalmá-

ból,²⁵ és ezeket a memorandumokat eljuttatta az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) tisztségviselői, valamint a konferenciákon részt vevő nemzeti delegációk részére, részletes tájékoztatást adva a (cseh)szlovákiai magyarság kisebbségi jogi helyzetéről.²⁶ Az alábbi konferenciákra készült memorandum a CSMNB külügyi bizottsága²⁷ közreműködésében:

a. az EBEÉ emberi jogi szakértők ottawai értekezlete (1984), illetve kiegészítő memorandum benyújtása 1985 februárjában;²⁸

b. az EBEÉ által 1985 október 15. – november 25. között szervezett Budapesti Kulturális Fórum,²⁹ illetve annak előkészítő ülései;

c. az EBEÉ berni szakértői értekezlete (Bern meeting of Experts on Human Contacts);

d. az EBEÉ 1986–1989 között megrendezett bécsi értékelő konferenciája,³⁰ ahol a CSMNB 1986 novemberében és 1987 elején terjesztett elő tájékoztató memorandumot;

e. az EBEÉ 1989. évi párizsi konferenciája;³¹

f. az EBEÉ 1992. novemberi stockholmi miniszteri értekezletére, amelyben a Szlovákia függetlenedésével kapcsolatos aggályokat ismertették a magyarság kisebbségi jogaira tekintettel.³²

Szintén a nemzetközi szervezetek tájékoztatásával kapcsolatos tevékenységhez sorolható Chászár Ede részvétele az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának munkájában. A CSMNB külügyi bizottságának vezetője 14 éven keresztül vett részt a testület munkájában az International Studies Association képviselőjeként, több esetben írásbeli bead-

25 Ld. https://www.cvce.eu/content/publication/2005/9/8/1f70db04-45ed-42dc-9b97-3ae969a5a173/publishable_en.pdf.

26 A helsinki záróokmány kiemelten foglalkozott az emberi és kisebbségi jogokkal. Az EBESZ (EBEÉ) kisebbségi jogokkal foglalkozó dokumentumairól ld. bővebben: Majtényi–Vizi 2003.

27 A memorandumok kidolgozásában a külügyi bizottság vezetője, Chászár Ede, a bizottság tagjai, Wojatsek Károly, Varsányi Gyula (1988-ben bekövetkezett haláláig), Olgyay György vettek részt, kiegészülve Szent-Ivány Gábor főtítkárral és Hites Kristóf elnökkel. A memorandumokkal és írásbeli jogi tájékoztató anyagok kidolgozásának munkamódszere az abban részt vevő CSMNB külügyi bizottsági tagok között az anyag felelőse által kidolgozott tervezet levelezés útján történő véleményezése volt. A munkában részt vevő tagok egymástól nagy távolságban éltek (Kanada, Pennsylvania, Washington DC, Kalifornia, Ausztrália), az e-mailes egyeztetés ekkor még nem volt reális lehetőség.

28 A CSMNB memorandumát Wojatsek Károly kanadai megbízott képviselte személyesen.

29 Ld. <https://www.osce.org/node/58534>.

30 Ld. <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/08/1989-vienna-1986-concluding-doc.pdf>.

31 A memorandumot Chászár Ede és Duray Miklós közösen juttatta el az értekezlet résztvevőinek. Ld. *Kettős Járom Alatt*, 17. évf. 1. sz. 1989. június 23. p.

32 Ld. <https://www.osce.org/mc/40342?download=true>.

vánnyal élt a szakmai szervezet felé, továbbá ezen írásbeli összefoglalókat eljuttatta különböző nemzeti delegációknak és a kisebbségek jogaival foglalkozó nemzetközi kormányközi szervezeteknek is.

A nemzetközi szervezetek mellett a CSMNB az amerikai külpolitika formálása szempontjából kiemelt jelentőségű intézményeket is tájékoztatta a felvidéki magyarok ügyeiről. A CSMNB rendszeresen látta el írásbeli anyagokkal és vett részt szóbeli meghallgatásokon az Egyesült Államok Helsinki Bizottságában (Commission on Security and Cooperation in Europe, U.S. Helsinki Commission) a (cseh)szlovákiai magyarokat ért jogsértésekről.³³ E tájékoztatás az 1990-es évek elején szlovákiai magyar politikai pártoktól, elsősorban Duray Miklósektől származó dokumentumok és információk bemutatásával történt, de a CSMNB önállóan is dolgozott ki átfogó jelentéseket a Helsinki Bizottság részére (kiemelésre érdemes az 1987 júniusában benyújtott, Statement on the Situation of the Hungarian Minority in the Slovak Socialist Republic c. összefoglaló).³⁴ A CSMNB a szlovákiai Együttélés Politikai Mozgalommal (Duray Miklós pártja) 1992 januárjában nyújtott be a Helsinki Bizottságnak egy átfogó dokumentumot a csehszlovákiai magyarság kisebbségi jogi helyzetéről, 1992 októberében pedig a bős–nagyvarosi vízlépcsővel kapcsolatban, amelyben aggodalmukat fejezték ki a Duna 1992. októberi eltérítése kapcsán Magyarország területi integritásának veszélyeztetése, valamint az eltéréssel járó környezetvédelmi károkozás miatt.

A CSMNB vezetősége szerint a Helsinki Bizottság rendszeres tájékoztatása hozzájárult a Szlovákiának 1993 szeptemberében küldött amerikai „demarche”-hoz (Pridham 2002, 212. p.), és az azt követő hosszabb jelentéshez (Human Rights and Democratization in Slovakia).³⁵ Utóbbi dokumentum kiemeli a szlovák kormány politikájának a magyarok kisebbségi és emberi jogait sértő megnyilvánulásait, ideértve a magyarok névhasználatának és a vizuális kétnyelvűség érvényesülésének korlátozását, valamint az etnopolitikai alapú gerrymandering³⁶ megvalósítását.

A CSMNB ezenfelül további érdekérvényesítő és tájékoztató tevékenységet is végzett Washingtonban: Chászár Ede többször vett részt az amerikai Külügyminisztérium (U.S. State Department) Csehszlovákiát és csehszlovákiai kisebbségeket érintő megbeszélésein, tájékoztatta a Fehér Ház Nemzetbiztonsági Tanács tagjait, valamint írásbeli beadványokkal élt e szervezetek felé.

33 Az Egyesült Államok Helsinki Bizottsága független amerikai kormányzati ügynökség, amelyet a Kongresszus hozott létre 1975-ben azzal a céllal, hogy figyelemmel kísérje és elősegítse a helsinki záróokmány és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) egyéb vállalásainak betartását. A bizottság kilenc tagja a Szenátus, kilenc tagja a Képviselőház tagja, és három tagja a végrehajtó hatalom képviselője.

34 *Kettős Járom Alatt*, 15. évf. 1. sz. 1987. június 21–22. p.

35 Ld. <https://catalog.libraries.psu.edu/catalog/1432608>.

36 Ld. erről a jelenségről bővebben: Morvai–Szarka 2012, 539. p.

A CSMNB kiemelt figyelemmel kísérte Duray Miklós csehszlovákiai politikai üldözését és bebörtönzését is. A felvidéki magyar jogvédő helyzetéről a KJA hasábjain többször beszámoltak, továbbá Chászár Ede közbenjárására az Indiana University of Pennsylvania a professzor által vezetett kisebbségi jogi programja egyéves ösztöndíjat ajánlott Duray részére, amely lehetőséget biztosított a csehszlovákiai magyarság politikailag üldözött szószólója számára az Egyesült Államokban élő magyarság tájékoztatására a felvidéki magyarok kisebbségi helyzetét illetően.³⁷

A CSMNB jogi érdekérvényesítő munkájában együttműködött a HHRF-fel is, amely az 1980-as évektől tevékenységét kiszélesítette valamennyi határon túli magyar közösség emberi jogainak sérelmére, nem csupán az erdélyi magyarság állt tevékenysége középpontjában. A CSMNB szervezeti levelezéséből kiderül, hogy a CSMNB többször nyújtott anyagi támogatást a HHRF részére; az ezzel kapcsolatos forrásteremtő munkában pedig kiemelt szerepet vállalt Chászár Ede.

A CSMNB 1990 után körültekintőbb megközelítést alkalmazott a memorandumok benyújtásában, mivel ekkor a csehszlovákiai magyarság hivatalos politikai képviselője is aktívan élt ezzel az eszközzel a nemzetközi szervezetek felé. Ez a változás nem csupán taktikai megfontolásokból fakadt, hanem belső vitát is generált a szervezeten belül arról, hogy a CSMNB milyen kérdéseket vethet fel önállóan, illetve milyen módon illesztheti tevékenységét a szlovákiai magyar pártok hivatalos stratégiájához. A vita egyik legélesebb megnyilvánulása 1993 elején történt, amikor a CSMNB egy memorandumtervezetet készített, amelyben azt javasolta, hogy az Európa Tanács ne vegye fel tagjai közé az immár függetlenné vált Szlovákiát. Ezzel szemben a szlovákiai magyar politikai pártok közös memorandumban támogatták Szlovákia csatlakozását. A kérdés megosztotta a CSMNB tagságát: vajon a szervezet képviselhet-e olyan álláspontot, amely nyíltan szembemegy a szlovákiai magyar pártok közös politikai célkitűzéseivel?³⁸

Ez a helyzet új megvilágításba helyezte a CSMNB szerepét: a szervezet önálló külpolitikai aktorként tekint-e magára a nyugati világban, vagy csupán egy közvetítő funkciót tölt be a nemzetközi szervezetek és az amerikai politika felé, kizárólag a szlovákiai

37 Kettős Járom Alatt, 16. évf. 2. sz. 1988. december. Ld. továbbá erről: Gecse 2023, 151–155. p.

38 A vita különös jelentőséggel bírt, mivel Szlovákia Európa Tanács-tagságának egyik legfontosabb feltétele az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) aláírása volt. Ha Szlovákia nem csatlakozik a szervezethez, az egyúttal azt is jelentette volna, hogy nem válik az EJEE kötelezettjévé. A CSMNB néhány tagja úgy vélte, hogy Csehszlovákia felbomlása, a rendszer-váltás követő időszak sajátos lehetőséget biztosít akár a határkérdések megnyitására is. Úgy vélték, ezt a kérdést a szlovákiai magyarság politikai képviselője nem vetheti fel, az amerikai és nemzetközi magyar emigráció azonban igen. Mások ezzel szemben azt vallották, hogy e kérdések képviselője az emigráció által is alááshatják a szlovákiai magyarság politikai képviselőjének mozgásterét a demokratikus átalakulás és a nemzetközi szövetségkeresés folyamatában.

magyar pártok kérésére és érdekében? Ez a dilemma a hidegháború vége és közép-európai rendszerváltozások utáni útkeresés folyamatához kapcsolódik. A rendszerváltozás előtti emigráció szerepe megváltozott; korábban az emigráció szervezését is magára vállaló szervezetek, így a CSMNB is, amelyek eddig az emigráció nevében önálló politikai aktorként dolgoztak, a rendszerváltozás és a határon túli magyarok legitim politikai képviselésének megszervezését követően e politikai közösségek szolgálatába álltak, alkalmazva a nemzetközi és elsősorban amerikai etnikai alapú érdekérvényesítő szervezetek munkamódszereit. A CSMNB számára elengedhetetlenné vált, hogy memorandumait és külpolitikai lépéseit egyeztesse a hazai politikai szereplőkkel annak érdekében, hogy ne ássa alá azok belpolitikai mozgásterét.

5. A Szlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya

1992 közepétől 1995 januárjáig a CSMNB jövőjével kapcsolatban intenzív vita bontakozott ki a szervezeten belül. Az 1993-as csehszlovákiai államszétválás, valamint a szlovákiai magyar politikai képviselő megerősödése új kérdéseket vetett fel a szervezet szerepével és működési formájával kapcsolatban. A vezetőség több lehetséges forgatókönyvet is mérlegelt a CSMNB további működésére vonatkozóan.

Az egyik felvetés szerint a szervezet hivatalosan megszűnt volna, miközben tevékenységét a Rákóczi Szövetség külföldi osztályaként/munkacsoportjaként folytatta volna. A Rákóczi Szövetség 1989-es megalakulását a CSMNB korábban „testvérszervezetként” üdvözlte,³⁹ így a két szervezet szorosabb együttműködése logikus folytatásnak tűnt. Egy másik javaslat szerint a CSMNB beolvadt volna a Jókay Károly vezette Hungarian-American Human Rights Councilba (HAHRC), vagy pedig megszűnésével annak hatáskörébe utalta volna feladatait. A harmadik opció a szervezet átalakítását és névváltoztatását javasolta: a CSMNB Szlovákiai Magyar Nemzeti Bizottságként (SZMNB) folytattassa tevékenységét, jelentős szerkezeti és személyi átalakulásokkal.⁴⁰

A szlovákiai magyar politikai vezetők az önálló működés fenntartását támogatták, mivel úgy vélték, hogy szükség van egy olyan szervezetre, amely közvetlenül képes tolmácsolni a felvidéki magyarság politikai érdekeit az Egyesült Államokban. Ezt az álláspontot a CSMNB tagságának többsége is osztotta, így végül a szervezet átszervezéséről és névváltoztatásáról született döntés.

A vitát lezáró határozatot az 1995 januárjában tartott közgyűlés fogadta el, amely a CSMNB önálló működésének fenntartása mellett döntött, egyúttal a szervezet nevét

39 Kettős Járom Alatt, 17. évf. 1. sz. 1989. június, 20. p.

40 Ennek keretében a külügyi munkába fiatal szakembereket is be kívántak vonni, köztük Gyurcsík Ivánt és Jókay Károlyt.

Szlovákiai Magyar Nemzeti Bizottságra (SZMNB) változtatta. Az SZMNB ezen az ülésen új vezetőséget is választott: Olgyay György (Vermont) – elnök, Hites Kristóf – örökös tiszteletbeli elnök, Chászár Ede (Washington DC) – főtítkárs, Gerébyné Nemes Stefénia (Ohio) és Majláth István (Brazília) – alelnökök.

Az SZMNB az átalakulás után is folytatta tevékenységét, működését azonban egyre inkább nehezítette az utánpótlás és a fiatalítás problémája. Noha a szervezet célja az volt, hogy a külügyi munkába új szakembereket vonjon be, ezt a törekvést csak részben sikerült megvalósítani.⁴¹

6. Összegzés

A CSMNB története a szlovákiai magyarság külpolitikai érdekérvényesítésének egyik kiemelkedően jelentős, de mélyrehatóan mindeddig nem kutatott fejezete. A szervezet több mint fél évszázados működése során a kisebbségi jogok védelmében folytatott tevékenysége, valamint az amerikai és nemzetközi fórumokon kifejtett érdekérvényesítő munkája fontos szerepet játszott a (cseh)szlovákiai magyar közösség helyzetének nemzetközi megismertetésében.

A CSMNB egyik legfontosabb hozzájárulása a felvidéki magyarság politikai érdekvédelméhez abban rejlik, hogy folyamatos kapcsolatot tartott fenn a nemzetközi döntéshozókkal, különösen az Egyesült Államok külpolitikai intézményeivel és emberi jogi szervezeteivel. A szervezet memorandumai, tájékoztató kiadványai és egyéb kezdeményezései révén hozzájárult a kisebbségi jogsértések nemzetközi láthatóságának növeléséhez.

A szervezet történetének feltárása nem csupán a múlt megismerése szempontjából lényeges, elengedhetetlen a szlovákiai magyar közösség külpolitikai stratégiájának hosszú távú elemzéséhez is. A CSMNB fennállásának különböző korszakai – különösen az 1984 és 1994 közötti időszak – olyan tanulságokat jelentenek a felvidéki magyarság mai nemzetközi szószólói számára, amelyek megismerése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a közösség politikai ciklusokon átívelő külpolitikai „nagystratégiáját” képes legyen meghatározni.

A CSMNB tevékenységének mélyebb megismerése érdekében további kutatásokra van szükség. Egyrészt elengedhetetlen a szervezet történetének teljes körű feldolgozása érdekében a NKE-n található dokumentumok további elemzése, az Indiana University of Pennsylvania archívumában található „Dr. Edward Chaszar Special Collection” részletes vizsgálata, valamint a szervezet tevékenységével kapcsolatos

⁴¹ Az ezt követő időszak részletesebb elemzése további kutatást igényel; jelen tanulmány az 1995 januárjában lezárult átalakulási folyamatig terjedően vizsgálja a szervezet történetét.

további elsődleges források feltárása. Másrészt a CSMNB munkájában közvetlenül részt vevő vagy abba belelátó szakemberek és közéleti szereplők, a CSMNB egykori vezetőinek családtagjaival készített interjúk segíthetnének a szervezet működésének és belső dinamikájának rekonstruálásában. Az ilyen források különösen fontosak lehetnek olyan belső döntési folyamatok megértéséhez, amelyekre az írásos dokumentumokból nem derül fény. Harmadrészt a szervezet és az amerikai külpolitikai intézmények, valamint más nemzetközi szervezetek közötti kapcsolatok mélyebb elemzése segíthet megérteni, hogy a CSMNB tevékenysége milyen mértékben befolyásolta a szlovákiai magyarok helyzetének nemzetközi megítélését. Negyedrészt további elemzést igényelnek a szervezet által kiadott tájékoztató anyagok, különösen a KJA és a *Rákóczi Hírvivő* lapszámai.

A CSMNB története mindeddig teljes mértékben feldolgozatlan. Egy tudományos igényességgel megírt monográfia nemcsak a szlovákiai, hanem az egyetemes magyar közvélemény számára is értékes forrás lehetne a kisebbségi külpolitika és érdekképviselet történetének megértéséhez.

Irodalom

- Borbándi Gyula 1985. *A magyar emigráció életrajza – 1945–1985*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Online: <https://mek.oszk.hu/03400/03472/html/>
- Chaszar, Edward 1986. Minorities in Czechoslovakia: The theory and reality, or Hungarians in the Slovak Socialist Republic Today. *The Hungarian Quarterly*, 1986. Ápril, pp. 3–14. Online: https://www.magtudin.org/Hung_Quart_Vol_I_No_3_April_1986.pdf.
- Chaszar, Edward 1988. *Hungarians in Czechoslovakia Yesterday and Today*. Florida, Danubian Press.
- Chaszar, Edward 1999. *The International Problem of National Minorities*. Toronto, Mathias Corvinus.
- Gecse Géza 2023. *Hogyan lett a Kutyaszorítóból Nyakörv? Beszélgetések Duray Miklóssal*. Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány–Méry Ratio Kiadó.
- Hermann Gabriella 2011. Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, 16. évf. 3–4. sz. 7–111. p. Online: https://epa.oszk.hu/02100/02169/00041/pdf/2011_3-4_002_007-111_Hermann%20Gabriella.pdf
- Herner-Kovács, Eszter 2018. The power of second-generation diaspora: Hungarian ethnic lobbying in the United States in the 1970–1980s. *Diaspora Studies*, 11. évf. 2. sz. 171–188. p. Online: https://brill.com/view/journals/bdia/11/2/article-p171_4.xml
- Hites Kristóf 1955. Egy évtized tanulsága. *Kettős Járom Alatt*, 5. évf. 2. sz. 1955. február.
- Hites Kristóf 1985. Újra a vártán. *Kettős Járom Alatt*, 13. évf. 1. sz. 1985. április.
- Kettős Járom Alatt*, 4. évf. 1. sz. 1954. január.
- Kettős Járom Alatt*, 4. évf. 2. sz. 1954. április.
- Kettős Járom Alatt*, 4. évf. 3. sz. 1954. október.
- Kettős Járom Alatt*, 5. évf. 4. sz. 1955. június.

- Kettős Járom Alatt*, 13. évf. 1. sz. 1985. április.
- Kettős Járom Alatt*, 14. évf. 2. sz. 1986. december.
- Kettős Járom Alatt*, 15. évf. 1. sz. 1987. június.
- Kettős Járom Alatt*, 16. évf. 2. sz. 1988. december.
- Kettős Járom Alatt*, 17. évf. 1. sz. 1989. június.
- Ludanyi, Andrew 1990. Hungarian Lobbying Efforts for the Human Rights of Minorities in Rumania: The CHRR/HHRF as a Case Study. *Hungarian Studies*, 6/1.
- Majtényi Balázs–Vizi Balázs 2003. *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Budapest, Gondolat.
- Morvai Tünde–Szarka László 2012. A magyar tantervű iskolák választása Dél- Szlovákiában. *Kisebbségkutatás*, 21. évf. 3. sz. 536–567. p. Online: https://real.mtak.hu/19091/1/Morvai_Tunde_Szarka_Laszlo___A_magyar_tantervu_iskolak_valasztasa_Del_Szlovakiaban_u_143452.988235.pdf.
- Pridham, Geoffrey 2002. The European Union's Democratic Conditionality and Domestic Politics in Slovakia: The Mečiar and Dzurinda Governments Compared. *Europe-Asia Studies*, Vol. 54. No. 2. pp. 203–227. Online: <https://doi.org/10.1080/09668130120116583>
- Szilassy Béla 1955. Keressünk új utakat. *Kettős Járom Alatt*, 5. évf. 2. sz. 1955. február.
- Tárnok, Balázs 2024. Hungarian Diaspora Advocacy in the United States: Recent Challenges, Future Strategies. *Hungarian Journal of Minority Studies*, Vol. 7. 35–50. p.
- Tóth Norbert 2021. Posztmodern lovagok, avagy a Hungarian Human Rights Foundation és a nemzetközi szervezetek kapcsolata 1976 és 2000 között. *Kisebbségvédelem*, 4. évf. 49–72. p.
- Varsányi, Julius 1976. *Quest for a New Central Europe*. Adelaide and Sydney, Australian Carpathian Federation.
- Wojatsek, Charles 1981. *From Trianon to the First Vienna Arbitral Award. The Hungarian Minority in the First Czechoslovak Republic*. Montreal, Institute of Comparative Civilizations.

Internetes források

- Búcsú Wojatsek Károlytól. *Kanadai Magyar Hírlap*, 2008. február 4. Online: https://www.epa.hu/00800/00843/00049/Kanadai_Magyar_Hirlap_2008_februar/kanadaihir-lap.com/2008/02/04/bucsu-wojatsek-karolytol/index.html
- Cservenka Judit 2017. Előzve is győztesen: Hites Kristóf története. *Felvidek.ma*, 2017. április 10. Online: <https://felvidek.ma/2017/04/10/eluzve-is-gyoztesen-hites-kristof-tortenete/>
- Dr. Edward Chaszar Collection. Special Collections and University Archives, Manuscript Group 106, Indiana University of Pennsylvania. Online: [https://libweb1.library.iup.edu/depts/speccol/All%20Finding%20Aids/Finding%20aids/MG%20or%20Col/MG106CHaszar.pdf](https://libweb1.library.iup.edu/depts/speccol/All%20Finding%20Aids/Finding%20aids/MG%20or%20Col/MG106Chaszar.pdf)
- Elhunyt Chászár Ede. *Felvidek.ma*, 2011. szeptember 18. Online: <https://felvidek.ma/2011/09/18/elhunyt-chaszar-edo-nyugalmazott-egyetemi-tanar-a-felvideki-magyarok-sok-evtizedes-nyugati-szoszoloja/>

- George Olgyay Obituary. *The Burlington Free Press*, 2010. november 9. Online: <https://www.legacy.com/us/obituaries/burlingtonfreepress/name/george-olgyay-obituary?id=27330945>.
- <https://catalog.libraries.psu.edu/catalog/1432608>
- <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15101.htm>
- <https://opac-nevter.pim.hu/ro/record/-/record/PIM100476>
- https://www.cvce.eu/content/publication/2005/9/8/1f70db04-45ed-42dc-9b97-3ae969a5a173/publishable_en.pdf
- <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/02/1985-06-15-Ottawa-meeting.pdf>
- <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/08/1989-vienna-1986-concluding-doc.pdf>
- <https://www.osce.org/mc/40342?download=true>
- <https://www.osce.org/node/58534>
- In Memoriam Dr. Edward Chaszar*. Hungarian American Coalition, Press release, September 29, 2011. Online: <https://hacusa.org/in-memoriam-dr-edward-chaszar/>
- Kronológiák. A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája (1944–1992). Szlovákiai Magyar Adatbank. Online: https://adatbank.sk/kronologia-kategoriak/a-csehszlovakiai-magyarsag-torteneti-kronologiaja-1944-1992/page/13/?site_section=chronology&searchcategory=a-csehszlovakiai-magyarsag-torteneti-kronologiaja-1944-1992&chapter=II.%20Egyenjogúsítás%20párthatározatokkal.%20A%20pártállam%20Oelső%20másfél%20évtizede
- Simon Attila: Szlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya. Szlovákiai Magyar Adatbank. Online: <https://adatbank.sk/lexikon/szlovakiai-magyarok-nemzeti-bizottmánya/>

BALÁZS TÁRNOK

HUNGARIAN MINORITY ADVOCACY IN THE UNITED STATES: THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL COMMITTEE OF HUNGARIANS FROM CZECHOSLOVAKIA FROM ITS FOUNDATION TO 1995

The National Committee of Hungarians from Czechoslovakia (NCHC) was founded in the early 1950s to represent the interests of Hungarians in Czechoslovakia, particularly concerning their human and minority rights. The organization remained active for over half a century, undergoing several internal transformations before continuing its work as the National Committee of Hungarians from Slovakia in 1995. This study focuses on the period when the NCHC was advocating for Hungarians in Czechoslovakia as a distinct political and cultural community, with a particular emphasis on its activities between 1984 and 1994. During this time, the NCHC submitted multiple memoranda to international organizations, kept U.S. policymakers and organizations informed about human rights violations affecting the Hungarian minority, specifically the Conference on Security and Co-operation in Europe, the UN Commission on Human Rights, the U.S. Helsinki Commission, and the U.S. State Department. The study concludes that the NCHC played a crucial role in the international advocacy for Hungarian minority rights in Czechoslovakia. Its work remains a vital subject for further research, as it provides key insights into the foreign policy strategies of the Hungarian minority and their efforts to shape international perceptions of minority rights in Central Europe.

ZSUZSANNA
LAMPL

Hungarian parties and voters

The stormy beginnings of Hungarian
politics in Slovakia following the
regime change in 1989

Történelmi leckék Pozsonyról

Szempontok a két világháború közti csehszlovákiai és magyarországi történelemtankönyvek Pozsony-narratíváinak vizsgálatához

ÁRPÁD KORPÁS

Historical lessons about Bratislava. Perspectives on Examining the Narratives of Bratislava in Czechoslovakian and Hungarian History Textbooks Between the Two World Wars

Keywords: city narrative; city topos; narrative research; Pozsony; Bratislava; Pressburg; history textbook; history textbook research; history didactics

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i3.05>

Jelen munka rövid áttekintés a Pozsonnyal kapcsolatos városnarratívákat formáló főbb történelmi ismérvekről.¹ Célja, hogy alapvetésül szolgáljon az 1918 és 1939 közti csehszlovákiai és magyarországi alap- és középfokú iskolák történelemtankönyveiben érvényesülő Pozsony-narratívák kutatásához.

A tervezett jövőbeni vizsgálódás fókuszában a két világháború közti Csehszlovákia 1918-as létrejöttével kezdődő és 1939-es megszűnésével záruló korszak csehszlovákiai és magyarországi történelemtankönyvei állnak.² Ezek alapján is rekonstruálható egyfajta kép arról, hogy Csehszlovákia és Magyarország az új államjogi és geopolitikai helyzetben hogyan értelmezte és prezentálta a többnemzetiségű, a megszűnt történel-

1 A városnarratíva a várossal kapcsolatos elbeszélésmód. Alapja a pszichológiában az egyénre alkalmazott narratív identitás – annak a kollektív kifejezési formája. Veczán Zoltán Keszei Andrásra hivatkozva fogalmazza meg, hogy „a jelképekkel és történetekkel benépesített tér segít fenntartani az élettörténet koherenciáját, a kultúra narratívumai és ezekhez való viszonyunk formálják az énképünket, és kategorizálnak, például nemzeti vagy lokális hovatartozás kérdésében”. Veczán 2017, 132. p. Keszei szerint „az elbeszélések a társadalom szintjén közös történetformákban jelennek meg”, egy konkrét történelmi esemény(sor) megértését, felidézését és elbeszélését pedig az ismereteken túl vagy azok helyett „egy sematikus narratív minta szervezi”. Keszei 2010, 20. p.

2 A kutatott intervallumot 1939 zárja, nem 1938, mert Pozsony az 1938-as bécsi döntés után is Csehszlovákia része maradt, és 1939. március 14-én jött létre a szlovák állam.

mi Magyarország helyettes (ideiglenes) fővárosának, egyik koronázóvárosának és országgyűlési helyszínének, valamint az újonnan létrejött Csehszlovákia szlovákiai része adminisztratív központjának számító Pozsony történelmi szerepét. A történelem-könyvek alapján kirajzolódó korabeli magyarországi és csehszlovákiai Pozsony-kép is hozzájárulhat ahhoz, hogy pontosabban lássuk a város helyét a két állam hivatalos emlékezetpolitikájában.

A városnarratívát formáló tényezők

Mindenekelőtt elengedhetetlen általánosabban (de helyenként máris konkrét pozsonyi példákkal illusztrálva) jellemezni a városok és a legfontosabb identitásképző tényezők közötti kölcsönviszonyt.

A városi rangú és jogú települések – ókori megjelenésük óta – nemcsak az egy-egy adott terület és társadalma feletti tényleges hatalomgyakorlás szinterei voltak, hanem – részben éppen a mindenkori hatalom hatására – valamely felsőbb uralmi elv, fennhatóság, princípium összetett jelképét is jelentették. A szimbólumkutatás szerint a város „a kozmosz szerkezetének mikrokoszmikus megjelenítése”, a rend olyan központja, amely csak a lelki érettség magasabb fokra jutásával érhető el. (Biedermann 1982, 181. p.)

A civilizációs gócpontnak (azaz politikai, köz- és államigazgatási, gazdasági, gazdaságpolitikai, vallási-felekezeti és kulturális-művelődési központnak) számító európai város a fejlődését formáló tényezők és azok kölcsönhatásai miatt – Setha M. Low professzor, az Amerikai Antropológiai Társaság egykori elnöke szerint – olyan szüntelenül változó, organikus egész, amelynek egyediségét a vizsgálódás minden pillanatában nehéz megragadni.³ Ugyanakkor egy-egy várossal kapcsolatban mindig van több olyan tudati szintézis, amit a társadalomtudományok többféle fogalommal írnak le: például lokális (helyi) identitás, genius loci, városnarratíva vagy városmítosz.⁴

A városi identitás tehát nem valamilyen egyszeri leképezés során létrejött tudati elemek állandó érvényű együttese, hanem minden részére vonatkozóan és folyamato-

3 Éppen ezért a város nem valamilyen statikus egységként, hanem olyan dinamikus térként és rendszerként tanulmányozható, ahol mikro- és makrofolyamatok, szellemi áramlatok, tőke- és áruáramlások hatják át egymást. Low 2016, 15. p.

4 A fogalmakat itt csak rövid példákkal jellemezem. Gerhard Fink szerint a genius loci „valamely hely specifikus hatása”. Fink 1993, 124. p. Szabó Lilla szerint a helyi identitás annak a folyamatnak a velejárója, amely során „különböző helyhez kapcsolható elbeszélések a felidézés révén szerveződnek egységekké”. Szabó 2022 85. p. Stanislaw Vincenz a városra is vonatkoztatva írja: „A mítosz röviden fogalmazva annak a szimbóluma, ami van, eltérően attól, ami keletkezik és elmúlik, ami az emberi csoportok munkájának és küzdelmének félig tudatos együttműködése egyrészt a tájjal, másrészt pedig a tudattal.” Vincenz 2004, 7–8. p. (a kiemelés a szerzőé)

san változik térben és időben, azaz komplex korhatások függvénye.⁵ Mindebből adódik, hogy egy-egy konkrét településsel kapcsolatban a helyi identitás(ok)nak mindenkor több – egymást követően vagy egyidejűleg született – elbeszélése, azaz narratívája létezik. Ezek az elbeszélések egymással kölcsönhatásban állnak: vagy kisebb módosulásokkal rétegződnek egymásra, illeszkednek egymáshoz, tovább alakítva az alapnarratívát, vagy pedig – új alapnarratíva megteremtésére törekedve – konfrontálódnak más elbeszéléssel/elbeszélésekkel. Ugyanakkor a városszövet természetéből adódóan az egymással szemben álló narratíváknak is vannak közös elemei, sőt ilyeneket folyamatosan vesznek át egymástól. Mivel ezek a narratívák egymást végső soron el nem törölhetik, a velük szembehelyeztetett legfeljebb felülírják, méghozzá úgy, hogy közben annak egyes elemeit felhasználják.⁶

A hely felett uralkodó, azért küzdő, azon osztozó vagy ott berendezkedő elitek általános és az adott településre alkalmazott ideológiai mintázatát nehéz a város bonyolult szövetére vinni. Yual Noah Harari szerint ugyanis az „elnyomásra és kizsákmányolásra” tervezett együttműködési hálózatok az ókori városok időszakától kezdve csak „elképzelt rendek”, az azokat fenntartó társadalmi normák pedig „nem beidegződött ösztönökön vagy személyes ismeretségeken, hanem a közös mítoszokban való hiten” alapulnak. Ha „meg akarunk változtatni egy már létező elképzelt rendet, ahhoz egy másik elképzelt rendben kell hinnünk”. (Harari 2018, 103., 114. p.)

Az „elképzelt rend” érvényre juttatásának nehézsége miatt a hatalmi elit a városok esetében mindenkor olyan „leegyszerűsítő” külső azonosítókat és jellemzőket (állandó jelzőket, a *genius loci* részévé vált/tett történelmi tényeket, tévhiteket és más identifikáló jegyeket) igyekszik felmutatni, amelyek alapján a települést nemcsak a helyi társadalom/közösség, hanem a külvilág is könnyebben sorolhatja az adott fennhatóság alá.

5 Másképp, de lényegében ezt fogalmazza meg Bácskai Vera is, aki szerint a város „nem egyszerűen passzív befogadója a gazdasági, társadalmi, politikai aktivitásnak, hanem ezen erők interakciójának színhelye, és ezeknek a tényezőknek az összjátéka sajátos, karakteres, egyedi formációkat hozhat létre”. Bácskai 2011, 206. p.

6 Az adott elem a „befogadó” elbeszélés kontextusában más értelmet is nyerhet. Ilyesfajta többszöri „felhasználás” – átvitt (szimbolikus) értelemben és ténylegesen is – az, ahogyan az 1921-ben szétzúzott pozsonyi Mária Terézia-szoborcsoport (Fadrusz János műve) egyes megmaradt darabjaiból elkészítették néhány cseh és szlovák személyiség szobrát. A kultusz egyes elemeit is visszaemelte a köztudatba az 1989 utáni szabadabb diskurzus. Az ábrázolt magyar közjogi-történelmi mozzanat (a magyar rendek 1741-es felajánlása a poroszokkal szemben örökösödési háborút vívó királynőnek) a szobormásolat közelmúltbeli tervezett köztéri elhelyezéséről szóló vitában a szoborállítást szorgalmazók részéről mellékes szempontnak számított, és csak az ellenzők értékelték (negatívan) a szobor dualizmus kori üzenetét. A hangsúly a másolat elhelyezését kezdeményezők részéről is a Mária Teréziáért való általános lelkesedésen volt, ami a királynő születésének 2017-ben ünnepelt 300. évfordulója idején újra felerősödött, és akkor ismét szorgalmazták a replika óvárosi köztéri felállítását. A témáról lásd Korpás Árpád: A közemlékezet változó terei Pozsonyban. *Új Szó* (Szalon melléklet), 2019. július 20., 19. p.

Mivel az „elképzelt rend” csak részben valósulhat meg, a korábbi hagyományelem (és összességében a városi tudat rétegzettségé) annak ellenére is fennmarad, hogy azt egy-egy elit határozottan felszámolná.⁷ A korábbi tradíció bűvópatakként eltűnhet, intenzitása változhat, de megvan abban az esetben is, ha külső és/vagy belső hatások a város gyors és nagymérvű átalakulását, hirtelen pusztulását és/vagy teljes körű újrakezdését váltják ki.⁸ Korkörülmények perifériára szoríthatnak vagy elrejtethetnek városnarratívákat, azok kontinuitása mégis megmarad.⁹

A városnarratíva kialakulásának egyik leglényegesebb előfeltétele és előidézője, hogy egy-egy település nem változatlan, hanem folytonos interakció (belső és külső hatások együttese) formálja. A helyi identitás folyamatos átalakulásokból adódó rétegzettség és többpólusos jellege kiváltképp érvényes a soknemzetiségű, többvallású és/vagy -felekezetű, nagy mobilitású európai városok esetében, hiszen – Kenneth Clark szerint – „az európai civilizáció legnagyobb, s valóban páratlan erénye az, hogy mindig képes volt a változásra, mindig meg tudott újulni”, mert „nem a statikus tökély a vezér-elve, hanem a gondolat és az inspiráció”. (Clark 1985, 88. p.) Ez az „erény” az európai város kezdeteitől megvan; Jacques Le Goff a Clark által jelzett innovációs készségre az

7 Pozsony esetében ilyen történet a pozsonyi várnak főként a Tiso-féle szlovák állam idején szorgalmazott elbontása, arra hivatkozva, hogy a várhoz a szlovákoknak rossz emlékei fűződnek. A szanalásból és a vár helyére tervezett futurista egyetemi városból a szlovák elit tiltakozása és a háború miatt semmi sem lett, 1945 után pedig vezető szlovák értelmiségiek Janko Alexy vezette csoportja sikeresen kezdeményezte a várfelújítást. Szalay 2020, 491–515. p.

8 A pusztulás vagy pusztítás egyik érzékletes példája a pozsonyi Várhegy és a Duna közti területen álló Vödrice (ném. Vödritz, szlov. Vydrice) település, az attól nyugatabbra fekvő hajdani Zuckermendl és a Várhegytől keletre húzódó Váralja (zsidónegyed) példája (jogilag 1848-tól, ténylegesen 1851-től tartoznak Pozsony közigazgatási területéhez). Az 1960-as években mindhárom városrész jelentős hányadát eltüntették a föld színéről, de a közemlékezet (kiváltképp 1989 után) virtuálisan újraalkotta a hajdani településeket, részben háromnyelvű (szlovák, német és magyar) projektek, kiadványok formájában. Anton Baláz (2007): Hriešna Vydrice. Bratislava, Albert Marenčin Vydavateľstvo PT, 192 p.; Malaschitz, Walter (2012): Zuckermendl moje mladosti. Bratislava, Marenčin PT, 256 p.; Filo, Ratislav – Pöss, Ondrej – Šilberský, Aleš (2006): Premeny Zuckermendla – Wandel am Zuckermendl – Zuckermendl változásai. Bratislava–Pressburg–Pozsony, Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 74 p.; Nižňanský, Eduard – Bútor, Ivan (szerk., 2011): Stratené mesto. Bratislava – Pozsony – Pressburg. Kto zbúral Podhradie? Národy a etnické čistky v Bratislave v 20. storočí. Bratislava, Marenčin PT, 328 p.; Ševčíková, Zuzana (2012): A lerombolt pozsonyi zsidónegyed. Történelmi kalauz. Bratislava–Pozsony–Pressburg, Marenčin PT, 144 p.

9 Ezt az ismertet a várossal kapcsolatos historiográfiai vizsgálódás során is szem előtt kell tartani. Tóth Eszter Zsófia szerint „fontos a várostörténeti kutatásokban, hogy a kommunikatív emlékezeti tér része lehetnek olyan városbeli terek is, amelyek ma már nem léteznek, a múltban viszont fontos szerepük volt”. Tóth Eszter Zsófia: Könyvismertető – Lovas Ildikó: a város lelke, avagy identitásjelek. *Napi Történelmi Forrás*, 2021. február 26., <https://ntf.hu/index.php/2021/02/26/konyvismerteto-lovas-ildiko-a-varos-lelke-avagy-identitasjelek/> [a letöltés időpontja: 2024. február 24.].

antikvitás kettős örökségként (a Kelettel való ellentét és a demokratikus modell) tekint. (le Goff 2008, 24. p.)

A téma és azon belül az urbánus identitás kérdésköre szempontjából különösen fontos figyelemmel kísérni, hogy az európai városokban a középkortól a 20. század első feléig mely társadalmi tényezők számítottak mérvadó narratívaképzőnek. Természetesen egyidejűleg több ilyen tényező is lehetett, de egy rövid fejlődésívet rajzolva érdemes kiemelni egy-egy korszakból a leginkább meghatározókat.

Az antik kor utáni Európában a városformálódás terén is az egyház játszotta a főszerepet,¹⁰ a városok egy része eleve püspöki székhelynek vagy birtoknak számított.¹¹ Az egyház mellé idővel felzárkóztak más identitásformáló tényezők. Sághy Ádám szerint „az érett középkor és később a barokkba hajló reneszánsz voltak az utolsó olyan nagy szellemtörténeti korszakok, amelyekben az egyház – vagy szűkebb értelemben a teológia – képes volt önmagát külsődlegesen megjeleníteni a várostervezésben és az építészetben” (Sághy 2021, 91. p.) – vagyis valamilyen városprezentáció kialakításában.

A keresztény univerzalizmus háttérbe szorulásával az egyetemes – legalábbis európai viszonylatban egységes és egyértelmű – keresztény (katolikus) egyházi-teológiai identitásképző elemek mellett megjelentek azok is, amelyeket már maga a polgárisodás, a humanizmus, a reneszánsz, a felfedezések és a gyarmatosítás, a könyvnyomtatás, a reformáció és sok más hatás révén differenciáltabbá váló városi társadalom emelt ki vagy teremtett meg. A helyi közösségeken belüli új tagolódás és erőviszony a városnarratívák sokasodásához és sokféleségéhez vezetett.

Ezen a ponton érdemes röviden kitérnünk arra is, hogy a változásoknak ebben az intenzív időszakában módosult az elbeszélés időperspektívája: a városinterpretációk már nemcsak lineáris történelmi vázlatok és azokhoz toldott szinkron leírások voltak, hanem a települések viszonylag fejlett írásbeliségüknek köszönhetően a saját múltjuk-

10 A kereszténység legalizálását és a Római Birodalom bukását követő frank korban a püspök került a város élére, és „az egyház vezetőjeként ő képviselte mind a spirituális társadalmat, mind a régi világ civilizációs elemeit”. Dr. Nádor 2023, 14. p.

11 Pozsony ilyen szempontból specifikus, hiszen a 20. század előtt nem számított püspöki székhelynek. Ám évszázadokon át prépostság (káptalan) székhelye volt, és a helyi prépost megkapta a püspöki címet is. Šedivý 2005, 100–106. p. Az esztergomi érsek birtokai és jogai révén már a korai magyar állam idején kötődött Pozsonyhoz és környékéhez, de a város csak az újkor kezdetén, rövid ideig és nem teljesen egyöntetűen számított érseki székhelynek. Erre utal Pálffy Géza: „Noha Várday Pál érsektől (1526–1549) kezdve az esztergomi érsekek és királyi helytartók mind rendelkeztek a városban palotával, sőt idejük jelentős részét itt töltötték, egyházmegyei és kulturális központjuknak mégsem a Duna-parti várost választották. A még többnyire Pozsonyban székelő Várday érseket követően, Oláh Miklóstól kezdve ugyanis tudatosan arra törekedtek, hogy a belpolitikai, illetve az egyházigazgatási-kulturális centrum másutt legyen: nevezetesen Nagyszombat városában, amely 1543 után az esztergomi káptalannak nyújtott menedéket.” Pálffy 2016, 1342. p.

ban is narratívaképző elemeket kerestek – jellemzően történelmi legitimálást egy-egy állásfoglalásukhoz.¹² A történelmi érvelés erősödése általános európai trendnek számított. Peter Frankopan írja, hogy „Európa felemelkedése nyomán ádáz küzdelem lángolt fel a hatalomért – és a múlt birtoklásáért”, ezért „a valóságos múltat kerek és összefüggő történetté formálták, csavarták és értelmezték, hogy a Nyugat felemelkedését nemcsak természetes és elkerülhetetlen fejleményként, de a történelem logikus folytatásaként ábrázolja”. (Frankopan 2022, 14. – a kiemelés a szerzőé) Míg Nyugat-Európára a Frankopan által jelzett expanzivitás volt jellemző, Kelet-Közép-Európában a török terjeszkedés elleni védekezés is alakította az európai (keresztény) felsőbbrendűség- és küldetéstudatot („a kereszténység védőbástyája”).¹³ Ez a maga specifikus módján Pozsony történetében is érvényesült: amikor az országgyűlés Mohács után a várost jogi értelemben is a korabeli „királyi” Magyarország központi szerveinek székhelyévé tette, egyben a török elleni védekezés egyik bázisa lett.¹⁴

A narratívák sokasodásához és sokféleségéhez visszatérve: a késő középkori és kora újkori Európa (és azon belül Magyarország) városai újabb és újabb jellemzőkkel gazdagodhattak belső (demográfiai, várostársadalmi és -jogi), külső (geo- és külpolitikai, nagyhatalmi, országos/térségi, állam-, köz- és egyházjogi) befolyásoló tényezők alapján, valamint vallási-felekezeti szempontok szerint (zsidó, katolikus, előreformatori és protestáns, eretnek és ateista; reformáció–ellenreformáció/katolikus megújíthatóság).

12 Ez jogtörténeti vonatkozásban is érvényes: minden bizonnyal a városvezetés aktív érvelése és érdekérvényesítési akarata is közrejátszott abban, hogy Pozsony 1291-es kiváltságlevelét a 14–15. században kilenc alkalommal módosították és erősítették meg a magyar uralkodók. Borovszky 1906, 519. p.

13 Száraz Orsolya írja: „A védőbástya toposz használata egyrészt vallási-ideológiai funkciót töltött be, azaz a keresztény Európa török elleni harcának eszmei alapjait teremtette meg, másrészt viszont politikai és katonai célokat szolgált, szövetségeseket és segítő haderőt toborzott.” Száraz 2012, 53. p. Érdekes ezzel kapcsolatban Bitskey István gondolatmenete, mely szerint a 17. század végén a törökkel szövetkező Thököly Imre felkelése miatt a védőbástya-toposz „átszállt Bécsre, Savoyai Eugen győzelmei révén Nyugat egyre inkább a császárvárost emlegette a defensor Christianitatis szerepében”. Bitskey 2013, 22. p. R. Várkonyi Ágnes arra mutatott rá, hogy a protestánsok „azzal az általánosan elterjedt gondolattal szemben, hogy Magyarország a »kereszténység védőbástyája«, a »választott nemzet« eszméjét propagálták”. R. Várkonyi 1964, 36. p. Érdeemes volna feltérképezni, hogy a katolikus Habsburgok által uralt Magyar Királyság székhelyén, Pozsonyban a védőbástyáé mellett mennyire érvényesülhetett a választott nemzet toposza, tudva, hogy itt a protestánsok zöme német ajkú evangélikus volt.

14 Erre a szerepkörre közvetve az 1536. évi XLIX. törvénycikk is hivatkozik: „Az ország kormányának székhelye pedig (addig, míg az ország Isten segítségével visszaszerezhető lesz) Pozsony legyen.” Lásd: Jogtar.hu, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> [a letöltés időpontja: 2024. február 24.]. Korábbi magyar fordítás szerint: „Az ország igazgatásának székhelye pedig (addig, amíg Isten segítségével az vissza nem foglaltatik) Pozsony legyen.” Márkus Dezső (szerk.) 1899. Corpus Juris Hungarici (1526–1608), 34–35. p.

Értelemszerűen más-más tónusokat kaphatott a megfestett „városkép” az elbeszélő társadalmi hovatartozása alapján is.

Az egyház és a helyi társadalom mellett a városnarratíva-képzés további fontos tényezőjévé vált a kora újkortól kezdve a nemzeti eszme, illetve a nacionalizmus. Bár Paul Johnson – másokhoz hasonlóan – figyelmeztet, hogy a reformációt előkészítő Rotterdami Erasmus és Martin Luther között a nemzeti eszme mozgósítását illetően lényeges véleménykülönbség mutatkozott, hiszen a „jómódú városok haladó közvéleményét” maga mellett tudó Erasmus „a reformot az egyház kebeléből induló és a szellemi elit által irányított nemzetközi mozgalomként gondolta el”, (Johnson 2005, 367., 370. p.) végül a nemzeti jelleget, a korai nacionalizmust erősítő lutheri koncepció kerekedett felül és uralta Európát.¹⁵ Kelet-közép-európai viszonylatban is széles körben elfogadott tétel, miszerint az anyanyelv presztízsét növelő protestantizmus hozzájárult a nemzeti eszme fokozatos térnyeréséhez.¹⁶

A nemzeti érzést a katolicizmus sem hagyhatta figyelmen kívül; a nacionális eszme eszköztárával többé-kevésbé az ellenreformáció/katolikus megújódás is élt. A reformáció–ellenreformáció időszakában a domináns helyi katolikus vagy protestáns közösségek hatni akartak a városnarratíva minden megjelenési formájára. Ennek máig leginkább szembeötlő eredménye a felekezeti közösségek által megvalósított urbanisztikai és köztéri művészeti program. A térkijelölő és térformáló törekvés erőteljesen megmutatkozott a 17–18. századi pozsonyi protestáns–katolikus vetélkedésben is;¹⁷ nem mellesleg 1644-ben éppen ebben a városban jelent meg Nádas János munkájaként a magyar(országi) nemzeti szentek barokk kultuszát leíró első átfogó mű.¹⁸ Kósa László szerint a magyar szentek tiszteletének a katolikusokra korlátozódó, de „társadalmi egyensúlyi állapotot” teremtő légkörét ebben az időszakban a bizánci rítusúak és a protestánsok is elfogadták, mert az országban viszonylagos nyugalom honolt. Hozzáteszi, Magyarország esetében ez volt „az utolsó átfogó vallásos foglalatú történelemértelmezés”, majd a nyugalmat „a fővilágosodás és egyik igen termékeny hajtása, a naciona-

15 Erasmus szerint Luther „a nacionalizmus mérges gyümölcsét hordozza”. Johnson 2005, 367. p.

16 Például Zsilinszky Mihály is idézi azt az elterjedt kálvinista nézetet, miszerint a református „magyar vallás”, és a lelki szabadságot hirdető a nemzeti szabadságnak is „tántoríthatatlan bajnokai”. Zsilinszky 1907, 42. p.

17 Peter Jurkovič Pozsony esetében a katolikus szakrális és kolostorépületek mellett egyértelműen ebbe az áramlatba sorolja a korszakban emelt helyi evangélikus templomokat is. A pozsonyi program domináns részének tekinti továbbá a közeli Máriavölgy (Marianka) egykori pálos zárándokhelyének barokk kápolnáit. Jurkovič 2014, 13. p.

18 Nádas János (1614–1679) bölcséleti és teológiai doktor, jezsuita pap. Nádas János: *Via Sancti Emerici. Posonii (Pozsony), 1644*, oldalszám nélkül.

lizmus” zavarta meg, amely a magyarságnál és a környező népeknél a 18. század végén szinte egyidejűleg jelentkezett. (Kósa 2003, 65–66. p.)

A késő barokk nemzeti apológiáitól a romantika időszakáig olyan nemzeti eredet-mítoszok (és azok helyi adaptációi) hatottak a városnarratívákra, amelyeket a konkurens nemzetek hasonló mítoszai miatt komolyabb érvrendszerrel kellett felvértezni. Mivel a Pozsony-narratívák esetében is fontos szerepük volt, az eredetmítoszok kapcsán ismét rövid kitérőre van szükségünk.

Szűcs Jenő úgy véli, „az őskeresés természetes velejárója a kialakuló modern nemzeti tudatnak és nemzeti történetírásnak”; ennek az őskutatásnak a gyökerei még a középkorba nyúlnak vissza, amelynek embere „a nemzetnél is a genealógiai őst keresi, és azt a »birtokjogi«, azaz történeti jogi bázist, amelynek alapján a birtokában levő országot mint ősi birtokot igazolni tudja”. (Szűcs 1982, 44–46. p.) Ács Zoltán szerint e törekvés eredménye a birtokjogi teória: „mivel a magyarok ősei, a hunok egykoron már birtokolták Pannóniát, a magyar honfoglalás nem volt egyéb, mint ennek a szilárd történeti jognak az érvényesítése Pannóniára”. Hozzáteszi: „A magyarok tehát – e szemlélet szerint – nem csináltak mást, mint visszafoglalták Pannóniát.” (Ács 1986, 227. p.) A visszafoglalás-honfoglalás elméletére¹⁹ válaszul írta meg Ján Baltazár Magin a maga apológiáját, amely szerint a szlovákok őslakosok Magyarország területén, ezért a magyarokkal egyenjogúak.²⁰ Samuel Timon a koncepciót továbbfejlesztve teremtette meg a békés befogadás elméletét,²¹ amely alapján a szlovákok/szlávok a Kárpát-medence őslakosai, és ezen a magyarok hármasság bejövetele (vagyis a hunok, az avarok és a magyarok megjelenése) mit sem változtat. (Niederhauser 1995, 572. p.)

Az eredetmítoszokkal kapcsolatban Ács hangsúlyozza, hogy bár azok a maguk korában pozitív szerepet játszottak a nemzeti identitástudatok formálásában, egyben növelték is a nacionalizmusok támasztotta ellentéteket, mert „a modern nemzetté válás idején nyelvi és etnikai vonalak mentén kristályosodtak ki”. (Ács 1986, 227. p.) Fontos mindezekre utalni, hiszen az eredetmítoszok Pozsonyra alkalmazott adaptációival nemcsak a 18–19. században, hanem az 1918–1919-es főhatalomváltás utáni város kapcsán a történelemtankönyvekben is találkozunk mind (cseh)szlovák, mind magyar oldalon.²²

19 A magyarok 895 előtti Kárpát-medencei jelenlétére utaló elképzelést ma leginkább László Gyula kettős honfoglalásról szóló elméleteként tartják számon, de Anonymusig és Kézai Simonig vezethető vissza. Erről lásd például Kristó–Engel–Makk (szerk.) 1994, 346–347. p. (kettős honfoglalás címszó).

20 Ján Baltazár Magin (Magin János, 1681–1735) római katolikus plébános, tiszteletbeli kanonok. Magin 1723/2002, 67., 70. p.

21 Samuel Timon (Timon Sámuel, 1675–1736) jezsuita szerzetes. Timon 1733/1991, 80 p.

22 A 20. század első felében is teljességgel érvényes Fodor Richárdnak a 19. századi tankönyvekkel kapcsolatos megállapítása: „A nemzeti történelemtankönyvek műfaja a tizenkilence-

Az alap gondolatmenethez visszakanyarodva: a nemzeti apológiák kora után a magyarországi nemzeteknél a modern, nemzetépítő nacionalizmus további korszakaszai következtek. A 19. század első felében meg- vagy újrafogalmazódó nemzeti-történelmi „elképzeltek” idővel óhatatlanul egymásnak feszültek. Kelet-Közép-Európa térségében az újkori nemzetek kialakulásának nagy lendületet adott Johann Gottfried Herder 1791-ben közzétett jóslata arról, hogy a magyarság eltűnik a szomszédos népek tenge-
rében.²³ A 18. század végén és a 19. század első felében a magyarok, a szlovákok, a csehek, az osztrákok/németek és a zsidók esetében is kialakult a nemzeti/vallási öntudatnak az a történelmi arzenálja, amelynek fontos pozsonyi elemei is vannak.²⁴ Elég utalnunk arra, hogy a korabeli város egy ideig a magyar rendi és polgári elit, a szlovák értelmiség, a csehek legnagyobb hatású történetírója, František Palacký, a hungarus öntudatú osztrák/német elemek képviselői (például Paul Ballus/Ballus Pál és Tobias Gottfried Schröer),²⁵ valamint Chaszám Szófer (Mose Schreiber) rabbi és rabbiképzője (ném. Pressburger Jeschiwa vagy Pressburger Rabbinerschule) működésének közös színtere.²⁶

A modern nemzet- és államépítő nacionalizmus az 1918 előtti magyarországi keretben – és persze a Kárpát-medencei nemzetek presztízsében, társadalmi bázisában rejlő különbségek miatt is – leginkább a magyarságnál bontakozhatott és teljese-
dhetett ki. A „halott nyelvvé” nyilvánított latin helyett a magyar nyelvet preferáló rendi nacionalizmus előbb polgári, majd államnacionalizmussá változott. A Pozsonyt a reformkortól az 1918–1919-es főhatalomváltásig terjedő szűk egy évszázadban jelentős mértékben befolyásoló nacionalizmusok természetéről és azok Pozsony-értelmezé-
seiről a történelemtankönyvek konkrét elemzése is új adalékokkal szolgálhat.

dik században jelent meg a feltörekvő nemzetállamok szolgálatában, akiknek eredettörté-
netre volt szükségük a közös nemzeti múltból.” Fodor 2023, 54. p.

- 23 „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most a szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán már a nyelvüket is alig lehet felfedezni.” Herder 1791/2002, 633. p.
- 24 Egyes identitáselemek a város térségében a 16–17. századtól nagy számban letelepülő horvátoknál is fellelhetők. A témáról lásd Botík 1999.
- 25 E helyen csak Sas Andor könyvére utalok, aki megrajzolja a helyi német-hungarus megköze-
lítősmódot várostörténeti munkáiban tükröző Paul Ballus/Ballus Pál szellemi portréját, továbbá a felvilágosodás korabeli és reformkori magyarok, szlovákok és Palacký pozsonyi életszakaszait. Sas 1973.
- 26 A 19. század első harmadának pozsonyi zsidó világáról több visszaemlékezés olvasható, köztük Chaszám Szóferé is. Gold 2010, 114–136. p. (Gold és szerzőtársai kötete eredetileg 1932-ben jelent meg németül *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart* címmel a Jüdischer Bucherverlag Brünn kiadó gondozásában.) A Chaszám Szóferről szóló egyik legutóbbi összefoglaló a pozsonyi zsidóság történetét kutató Katarína Hradská munkája. Hradská 2008/2017, 148–164. p. A „pozsonyi csodarab-
biról”, az ő és rabbitársai végső nyughelyéről: Salner–Kvasnica 2012.

A Pozsonnyal kapcsolatos legjellemzőbb narratív elemek kiválasztása

Akárcsak más társadalomtudományi kutatásoknak, a tankönyvelemzéseknek is egyszerűre alap- és előfeltétele a tágabb társadalmi és történelmi kontextus vizsgálata. Dominique Born szerint „a tankönyvek elemzése előtt hasznos a történelmi tudatot alakító háttér vizsgálata, az uralkodó kulturális minták és tudományos eredmények áttekintése”, ennek elmulasztása ugyanis „lehetetlenné teszi a tankönyvelemzés eredményeinek értelmezését, az azt lehetővé tevő elfogadható szempontok megfogalmazását”.²⁷

A Pozsonnyal kapcsolatos történelmi és más társadalomtudományi célú szakirodalmat tanulmányozva tapasztalható, hogy az utóbbi évtizedekben több kutató kitartó figyelmet szentel az előbb magyarországi, majd csehszlovákiai és szlovákiai keretekben létező, számos szerepkört megélt és kifejezetten soknemzetiségű város narratíváinak.²⁸

A pozsonyi városi identitás történelmi dimenziói iránt főként az 1989 rendszerváltozást követő szabadabb társadalmi légkörben növekedhetett meg a szakmai és a közérdeklődés. Az azóta viszonylag bő termést hozó ismeretterjesztő és memoárirodalom mellett a tudományos igényű történelmi, művelődés- és egyháztörténeti, néprajzi és helyismereti szakirodalom szintén erőteljesen gyarapodott.

Amellett, hogy a narratívakutatás forrásának tekinthetők például a sajtótermékek, a pozsonyi személyiségek visszaemlékezései,²⁹ az egyesületi emlékiratok³⁰ vagy a családi dokumentumok,³¹ a pozsonyi identitásformák vizsgálata terén a tudományos szín-

27 Dominique Born: A tankönyvek mint a nemzetközi egyetértést szolgáló oktatási eszközök. Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat. 2011/2, <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/06/dominique-born-a-tankonyvek-mint-a-nemzetkozi-egyetertest-szolgalo-oktatasi-eszkozok-02-02-1> [a letöltés időpontja: 2024. február 24.].

28 Érdeklődésemet egyebek mellett az is magyarázza, hogy több mint egy évtizede Pozsonyra szakosodott akkreditált idegenvezető vagyok, a Pozsonyi Idegenvezetők Szövetségének (ASBA) elnökségi tagja. Emellett immár tíz éve a város múltját feltáró és több formában bemutató, jelenleg több mint 250 taggal működő, 2018-ban főpolgármesteri díjat nyert Pozsonyi Kifli Polgári Társulás (www.pozsonyikifli.sk) alelnökeként tevékenykedem.

29 A dualizmus kori és két világháború közötti konzervatívabb pozsonyi magyar álláspont egyik tolmácsolója például az egy ideig a helyi Toldy Kör élén álló Jankovics Marcell (1874–1949) volt, akinek eredetileg 1939-ben jelent meg a visszaemlékezés-kötete: Jankovics 2000. A publicisztika és a visszaemlékezés műfajában szintén gazdag a baloldali-szociáldemokrata értékrendet képviselő Peéry Rezső (1910–1977) hagyatéka, amelyből csak a legfrissebb válogatásra utalok: Tóth (szerk.) 2011. A sor más személyiségekkel is folytatható.

30 Például Papp (szerk.) 2019. Az eredetileg 1941-ben megjelent egyesületi krónika új kiadásához eligazító jegyzeteket írtam.

31 A gazdag forrásanyagból itt csak a több tízezer fotót és leírást tartalmazó, részben magyarul is tájékoztató, Památ mesta Bratislavy [Pozsony Város Emlékezete] elnevezésű www.pam-map.sk digitális adatbázist, valamint az ismert pozsonyi családok fotóalbumaiból tallózó, a fényképek mellé családtörténeteket is rendelő egyik legutóbbi kiadványt hozom fel példaként: Papp (szerk.) 2022.

tézisek hozadéka a legnagyobb, mert témájukhoz az alaposabb elemzés és rendszerezés igényével közelítenek.

A történelemtankönyvek Pozsony-toposzainak³² vizsgálata előtt megkerülhetetlen feladat az elsődleges és másodlagos források kivonatos ismertetése, tehát annak felmérése, hogy a magyar, a cseh és a szlovák írásbeliség (főként a történetírás és a történettudomány) leginkább kanonizált műveiben miként szerepel Pozsony és – vele szoros kontextuális összefüggésben – a város környéke.

Mindenekelőtt vannak a nemzeti írásbeliségeken kívül eső (külső), de Pozsonnyal és/vagy környékével kapcsolatos források. A további korok vonatkozásában a magyar, cseh és szlovák írásbeliség historiográfiai szempontból értékelhető, történetírói-történettudományi alapvető művei közül szükséges kiválasztani a legfontosabbakat kánonképző relevanciájuk, korabeli és későbbi hatásuk, jelentőségük alapján. A magyar írásbeliség közvetlenül a vizsgált korszak előtti történetírói és történettudományi alapművei közül a többi közt Marczali Henrik, Márki Sándor, Hóman Bálint és Szekfű Gyula munkáit kell elemezni. A szlovák források közül a 19. század második feléből Štefan Marko Daxner, Jozef Hložník-Hložanský és Jonáš Záborský egyes történelmi műveit szükséges vizsgálat tárgyává tenni, a későbbi szerzők közül pedig Svetozár Hurban Vajanský, František Vřřazoslav Sasinek és Július Botto munkáit. Érdekesesek a már a 20. század első felében tevékeny Samuel Czambel nyelvész és Ján Kvačala teológiaprofesszor 1918 előtti, a téma szempontjából használható írásai is. A cseh források esetében a 19. század második felétől munkálkodó kutatók közül a részben magyar származású Antonín Gindely, a szlovák felmenőkkel is rendelkező, a szlovák írásbeliséggel is foglalkozó Jaroslav Vlček cseh irodalomtörténész és a csehszlovák időszakban a pozsonyi Komenský Egyetemen oktató irodalomtörténész, Josef Hanuš műveiben keresendők Pozsony-toposzok. Szükséges áttekinteni Jaroslav Goll és követői, az ún. Goll-iskolához tartozók műveit, hiszen közülük többen is a két világháború közötti csehszlovák történelemtankönyv-írás kulcsszereplőinek számítottak. Ilyen a Goll-iskola konzervatív szárnyához sorolt Josef Pekař és Josef Šusta. A Goll-tanítványok progresszív vonalához tartozott két tankönyvet is jegyző történész, Václav Novotný és Jaroslav Bidlo. Goll és T. G. Masaryk elnök követőjének számított az 1918–1919-es „fordulat” után rövid ideig pozsonyi egyetemi tanárként, majd politikusként ténykedő Kamil Krofta. Az 1918 utáni csehszlovák állam idején Pozsonyba került két meghatározó egyetemi tanár, Václav Chaloupecký és Václav Mencl munkásságára is kiterjesztendő a vizsgáló-

32 A történelmi toposzokat sokan és sokféleképpen definiálták. Mind helyett Bitskey István megfogalmazását idézem: „A toposzok tömör, jelzésszerű szöveges megjelenítései egy-egy fikciónak, sűrítmenyei egy-egy gondolatmenetnek, a szövegegységek mögött narratívák, interpretációk állnak, ha pedig ezek rendszerré szerveződnek, egy korszak eszmevilágát, önértelmezését jelenítik meg, vagy legalábbis azt jelentős mértékben alakítani tudják.” Bitskey 2013, 25. p.

dás, nem mellesleg azért, mert mindketten jelentős pozsonyi helytörténeti munkák szerzői.³³

Fontos szempont, hogy a világháborúk közti korszak tankönyvíróként is jegyzett történészei közül többen tanulmányaik révén kötődtek Pozsonyhoz, ezért feltételezhető (pontosabban nem zárható ki), hogy a város tankönyvi szerepeltetésénél esetenként szerzői életrajzi mozzanatuk is gyakorolhatott kisebb-nagyobb befolyást.³⁴ Az 1918 és 1939 közötti magyarországi történelemtankönyvek szerzői közül többen is volt pozsonyi kötődése. Ujházy László (1855–1943) állami főgimnáziumi tanár Pozsonyban született. Domanovszky Sándor (1877–1955) dédnagyapja, Jurenák János országgyűlési képviselő és a Pozsony vármegyei Modor város polgármestere volt, ő maga pedig 1899-től öt éven át a pozsonyi főreáliskola tanáraként tevékenykedett. Sebestyén Gyula a gimnázium III–VI. osztályát Pozsonyban látogatta, hogy megtanuljon németül. (Diószegi 1972)

A két világháború közti csehszlovákiai tankönyvirodalom egyes szerzői esetében is kimutatható pozsonyi kötődés. Például a Bécsben született, de az első Csehszlovák Köztársaság idején cseh értelmiségiként a városba került Rudolf Kratochvíl pedagógus és karmester a Pozsonyban 1925 és 1939 között megjelenő *Naša škola* csehszlovák pedagógiai szakfolyóirat³⁵ társalapítója volt, és Janko Oravský írói álnéven Karl Benyovszky (Benyovszky Károly) helytörténésszel együtt szlovák nyelvű pozsonyi mondagyűjteményt is megjelentetett. (Oravský–Benyovszky 1936, 1937) A népiskolák ötödik és hatodik osztályának történelemtankönyvet (Kadlečík 1924.) író Gustáv Kadlečík 1932-ben az akkor megnyitott pozsonyi Dr. Ivan Dérer Nép- és Polgári Iskola igazgatója lett.³⁶ Nem történelem-, hanem irodalomtörténet-tankönyvek szerzőjeként jegyzi a

33 Václav Menc és felesége, Dobroslava Menclová művészettörténész egyik munkája például máig sokat idézett várostopográfiai alapmű. Mendl–Menclová 1936.

34 Ilyen szerző Márki Sándor (1853–1925) történetíró, egyetemi tanár. Középiskolai tanulmányait a nagyváradi premontrei gimnáziumban kezdte, a pozsonyi királyi gimnáziumban folytatta, végül a pesti kegyesrendiekénél fejezte be. Később budapesti gimnáziumi tanár, 1892-től pedig a kolozsvári egyetemen az egyetemes történelem tanára. Peregriny Elek (1812–1886) felsőbb iskoláit Pozsonyban és Pesten végezte, majd pesti egyetemi tanár. Srevitzer Lajos (1845–1926) budapesti igazgató-tanító a reáliskolát Pozsonyban és Esztergomban, a tanítóképzőt Budapesten végezte, és egy ideig a *Népnevelők Lapjának* társszerkesztőjeként tevékenykedett. A népnevelők budapesti egyesületének alapításától kezdve tagja volt, később alelnöke, majd a pedagógiai szakosztály elnöke lett.

35 A *Naša škola* az alapfokú tanintézmények kérdéseivel foglalkozó folyóirat volt, amelyet a pozsonyi Štátna nakladateľstvo állami könyvkiadóvállalat jelentetett meg szlovákiai tanfelügyelők, tanárok és más oktatásügyi szakemberek aktív közreműködésével, igyekezve „felekezeti hovatartozás nélkül egyesíteni a szlovák tanárokat”. Pavlík 1984, 620. p.

36 A tanintézmény neve 1932-től 1949-ig Dr. Ivan Dérer Állami Nép- és Polgári Iskola (Štátna ľudová a meštianska škola Dr. Ivana Dére) volt, majd a partizánharcok során 1944-ben meghalt kommunista politikus, Jan Šverma nevét viselte. Ma Dr. Ivan Dérer Alapiskola.

szakirodalom a Bécsben született Vladimír Plickát (1890–1965), aki az Osztrák–Magyar Monarchia idején Prágában kezdte meg, majd 1922 és 1925 között a pozsonyi Komenský Egyetemen fejezte be felsőfokú tanulmányait, és 1919-től 1948-ig pozsonyi középiskolai tanár volt. Pozsonyi mondákat is kötetekbe foglalt,³⁷ a pozsonyi Váralján és külvárosokban folklórgyűjtéssel foglalkozott. Aktív idegenvezetőként ő volt a pozsonyi városnéző séták és a helyi idegenvezető-képzés megalapozója. (Plicka 1946, 125. p.; Plicka 1948, 125. p.)

A fenti példák alapján a pozsonyi kötődésű tankönyvszerzők esetében nemcsak az általuk írt tankönyvek vizsgálata indokolt, hanem munkásságuk további részét és az életrajzukat is érdemes áttekinteni.

A felsorolt források ismerete tehát a kutatás előfeltétele, de a nagy nyilvánosság-nak szánt reprezentatív összefoglalók alapján hozzávetőleges képet kaphatunk arról, mely toposzokra kell figyelniünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a cseh és a magyar történettudomány mérvadó köreiből többé-kevésbé állandósult azoknak a várostörténeti és -ismereti tényeknek és értelmezéseknek a köre, amelyek alapján Pozsony képét megrajzolták. Itt a korabeli összefoglalók közül terjedelmi okokból csak a nagy példányszámú, szélesebb rétegekhez eljutó, nemzedékek viszonylag könnyen elérhető ismeretforrásaként szolgáló, ezért a narratívát minden bizonnyal leginkább formáló és megerősítő lexikonok legfőbb Pozsony-toposzait hasonlítom össze egy táblázatban.³⁸ Az egybevetésben csak olyan elemek szerepelnek, amely megkerülhetetlen alaptényként vagy narrációs értéktételként legalább az egyik lexikonban szerepelnek. Ilyen elemek a város különböző nyelvű elnevezései, Pozsony történetének fontosabb mérföldkövei, főbb szerepkörei, nemzeti-nemzetiségi szempontból lényegesebb jellemzői. Az összefoglaló röviden jelzi, hogy az adott narratív elemet hogyan jellemzik és sorolják be az egyes vizsgált lexikonok.

37 Ján Vyhnánek: Sieň slávy CR BKIS 2021 – Vladimír Plicka. Ismertető az akkreditált idegenvezető-képzést is biztosító Pozsonyi Kulturális és Információs Központ (BKIS) honlapján, <https://www.bkis.sk/sien-slavy-sprivedca-cr-bkis-vladimir-plicka/> [a letöltés időpontja: 2024. február 24.].

38 Az egyik forrás a Pallas Irodalmi és Nyomda Rt. Gondozásában kiadott A Pallas nagy lexikona, amely a dualizmus kori Magyarország első önálló vállalkozású, nem fordításon alapuló nagylexikona, alcíme alapján „az összes ismeretek enciklopédiája”. Tizenhat kötete 1893 és 1897 közt jelent meg, két pótkötete pedig 1904-ben. A 21 kötetes Révai nagy lexikona a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság gondozásában látott napvilágot 1911 és 1935 között. Utolsó kötete kiegészítéseket fűzött a korábbiak anyagához. Mindkét említett lexikon elérhető az Országos Széchényi Könyvtár Magyar elektronikus könyvtárában vagy az Arcanum Kft. honlapján. A csehek Ottův slovník naučný vagy Ottova encyklopedie néven ismert, 28 kötetes enciklopédiasorozatot Jan Otto prágai kiadója jelentette meg az 1888 és 1909 közti időszakban. A vállalkozás folytatása a 16 kötetesre tervezett Ottův slovník naučný nové doby (1930–1943), amelyből a második világháború miatt nem minden tervezett kötet jelenhetett meg (a 12. kötetig, az Užok címszóig jutottak el). Az enciklopédia a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtára (Národní knihovna České republiky) honlapján online is elérhető.

1. táblázat. A Pozsonnyal kapcsolatos főbb toposzok összehasonlítása a dualizmus korában indult magyar és cseh lexikonsorozatok Pozsony címszavai alapján

Narratív elem / lexikon	A Pallas nagy lexikona ³⁹	Révai nagy lexikona (1922) ⁴⁰	Ottův slovník naučný ⁴¹
Pozsony – a magyar városnév	Említi.	Említi.	Említi (a 7. helyen)
Pressburg – a német városnév	„A szláv Vratislavia vagy Vratislaburgium, németül Bredslavaspurg = Pressburg. Ez a név a nagy morva birodalom napjaiban keletkezett, és ebből a Vratislavia-féle elnevezésből szokás levezetni hangcseré útján a város német nevét is. A város e szerint Vratiszláv nevű szláv-morva fejedelemtől kapta nevét, alkalmasan ugyanattól, akit Német Lajos keleti frank király 846. Dévény várában megadásra kényszerített.”	„Német nevét: Pressburg valószínűleg Vratiszláv morva fejedelemtől kapta (Vratislaburgium, Bredslavaburg a. m. Pressburg).”	Említi (az 5. helyen)
Prešpurk/Prešpork/Prešporok – szlovák és cseh városnév-változatok	Nem említi.	Nem említi.	Prešpurk (1. helyen, címszóként), Prešporok (3. helyen)
Požůň – szlovák városnév	Nem említi.	Nem említi.	Említi (a 4. helyen).
Břetislav – cseh és szlovák városnév	Nem említi.	Nem említi.	Említi (a 2. helyen).
Posonium – latin városnév	Rövid utalás.	Nem említi.	Említi (a 6. helyen).
Nemzetiségi összetétel	„A három nyelv határán fekvő város lakosai közt van jelenleg 10 433 magyar, 31 404 német, 8709 tót, 205 horvát és 1660 egyéb. (...) Néprajzi tekintetben is fontos a város, amennyiben a magyar, német és tót nyelvhatár itt érintkezik.”	„Pozsony: nyelvre nézve volt 1910-ben 31,705 magyar, 32,790 német, 11.673 tót, 351 horvát és 1704 egyéb. (...) Néprajzi tekintetben is fontos a város, amennyiben a magyar, német és tót nyelvhatár itt érintkezik.”	Az 1890-es adatokat közli, a szlovákokat az 1. helyen említi. „Pozsonyban a polgárság német, a köznép szlovák, a hivatalok és az ifjúság magyar.”
Helyettes magyar főváros (kormányzati székhely)	„A mohácsi csata óta itt tartották egészen 1848-ig az országgyűléseket, itt időzött az udvar, ha hazánkba jött; itt székelték a legfőbb kormánytestületek, itt és P. környékén építették a főnemesi családok palotáikat stb.” „A mohácsi vész (1526) P. történeti fejlődésében kedvező fordulatot jelez. A török veszély arra kényszeríté I. Ferdinándot, hogy a kormány székhelyét Budáról a Bécshez közelebb fekvő P.-ba helyezze át, mely	A Pallashoz képest rövidebben, de utal erre a szerepkörre.	Rövid közlések arról, hogy a török idején Budáról Pozsonyba költöztek a kormányzati szervek, II. József idején pedig visszakérültek Budára. Ezután „a város kezdte elveszíteni a fontosságát”.

39 A Pallas nagy lexikona. XIV. kötet. Pillera-Simor. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897.

	ilyformán szék- és koronázó városa lett a Habsburgoknak.” „P-ban tartották ezentúl rendszeren az országgyűléseket (I. Ferdinánd alatt 20-at), ide helyezték át 1531. az udvari kamarát; 1535. újjá szervezték a P-ban székelő királyi törvényszékeket és 1535 dec. tették a rendek P-t a kormány székhelyévé.”		
Magyar koronázóváros	„1552 óta őrizték a szent koronát csekély megszakítással a P-i várban (1784-ig). 1563. ment végbe Miksa királyi herceg koronáztatása (az első koronázás P-ban).”	A Pallaséhoz hasonló, de rövidebb utalás.	Rövid említés.
Magyar országgyűlési helyszín	Utal a Luxemburgi Zsigmond korabeli és a Mohács utáni országgyűlésekre. Utóbbiakkal kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „P-ban tartották ezentúl rendszeren az országgyűléseket (I. Ferdinánd alatt 20-at)”	Rövidebb utalás.	Rövid utalás; konkrétan csak az 1847/48-as rendi országgyűlést említi.
Az 1848 utáni szerepkörök	„P. ma nemcsak Ny-i Magyarországnak legnagyobb, de egész hazánkban egyik legjelentékenyebb városa, a politika, tudományos és üzleti élet gócpontja.” Az intézményhálózat részletes felsorolása. „Legújabbban a magyarosodás, az anyagi haladás tekintetében pedig a gyáripar terén uralkodik nagyobb élénkség.”	„P. jelentékeny város, a politikai, tudományos és üzleti élet gócpontja. Újabbban székhelye a szlovák minisztériumnak, régóta a vármegye hatóságának.”	Rövid leírás.
Nagymorva időszak	Bírodalomként említi a nagymorva államalakulatot. „A nagy morva birodalom alakulása után újból megerősítették e határvárait és ebben az időben (a IX: sz. folyamában) épült a P-i vár is, mely alapformáját, a várhegy sziklás alapzatát követve, egész a legújabb időkig megőrizte.”	Rövid, a Pallaséhoz hasonló utalás.	Nem említi.
A 907-es pozsonyi csata	„Az első esemény, mely P. város hírét nevezetesebbé tette, a város közelében 907. végbement nagy csata volt, melyben a magyarok a bajorokat három nap alatt háromszor legyőzték és azután Regensburgig üldözték.”	„907 itt a bajorokat a magyarok háromnapos ütközetben megverték.”	Rövid leírás: „csata a magyarok és németek között”, amelyben II. Mojmir morva fejedelem is elesett.
II. Přemysl Ottokár cseh király betörései és az 1278-as morvamezei ütközet	„A cseh háborúk idejében a dóm már elkészült és sokat szenvedett...” „Beköszöntött erre a cseh háborúk kora, mely alatt P. Ottokár királyi rabló cseheitől sokat szenvedett 1254. és 1261.” „.....1271 ápr.-ban újra kitört a háború, mire Ottokár ápr. 15. táján a várost hatalmába kerítette, felgyújtotta és kirabolta.” „Kun László Rudolf királyljal szövetségre lépett és ezt a szövetséget	A morvamezei ütközetet említi, de a cseh uralkodó nevét nem.	Nem említi.

40 Révai Nagy Lexikona. XV. kötet. Ottó–Racine. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1922, 659–661. p.

41 Ottův slovník naučný – ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. 20. Praha, Pohora-Q.v. J. Otto, 1903, 653–654. p.

	1277. a hainburgi találkozáson megújítván, 1278 aug.-ban hatalmas sereggel ment P.-ból a Morva mentén fölfelé és segítette azután Rudolfot a döntő dürnkruti diadal kivívásában.”		
A husziták	„... a husziták 1428 óta P. határát, sőt külvárosait is több ízben tűzzel-vassal pusztították, míg nem a város vezérükkel, Blaskóval fegyverszünetet nem kötött.”	Nem említi.	Nem említi.
Mária Terézia	„1741 máj. óta Mária Terézia koronázó országgyűlést tart P.-ban. Az ő uralkodása alatt változott át a középkori P. modern várossá. A várat a királyné Römisch által restauráltatta; az új termekben veje Albert szász-tescheni herceg magyar helytartó és neje Mária Krisztina főhercegnő székel (1766-80). (...) Szellemi téren is sok történt Mária Terézia idejében.”	A Pallaséhoz hasonló összefoglalót ad.	Rövid utalás
II. József	„II. József alatt (1780-90) a város a hanyatlás stádiumába lépett. A főhercegi pár Belgiumba költözött, a vár elnéptelenedett, a híres kép- és könyvtár (Albertina) Bécsbe került; a szent koronát József Bécsbe vitte, országgyűléseket nem tartott, a kormányhatóságok közül többet, így a helytartó tanácsot, a királyi táblát és az udvari kamarát Budára helyezte át...”	Röviden említi, hogy II. József Budára helyezte át a kormányzati szerveket.	Röviden említi, hogy II. József Budára helyezte át a kormányzati szerveket.
Az evangélikus líceum cseh-szláv nyelv tanszéke	Nem említi.	Nem említi.	A „csehszlovák nyelv” oktatását célzó tanszékként említi, utalva arra, hogy Juraj Palkovič vezette, majd 1837-től Ludovít Stúr, akit 1843-ban „a magyarok leváltottak, és a cseh nyelvet onnan örökre kiűldözték”.
A reformkor	„...ezen évekhez fűződik egyáltalában sok büszke emlék (Széchenyi István fellépte).” „1832-36. a reformpárt a P.-i országgyűlésen több fontos reformot vívott ki, Kossuth L. pedig az Országgyűlési Tudósítások c. nyomatú újságot szerkesztette.” „1839-1840. újabb reform-országgyűlés volt.” „1843-44. a P.-i rendek a magyart tették meg hivatalos államnyelvvé és	Nem említi, csak az utolsó, 1847/48-as rendi országgyűléssel foglalkozik röviden.	Nem említi.

	<i>kimondták a polgári származásu honpolgárok hivatalképességét.”</i>		
Az 1847/48-as rendi országgyűlés és 1848/49 időszaka	<i>„1847 nov. 7. nyitotta meg V. Ferdinánd magyar nyelven a korszakalkotó P.-i országgyűlést, mely az 1848-iki szabadelvű törvényeket kívívta. A bécsi (márc. 13.) felkelés hatása alatt az udvar mindenben engedett és megalakult ápr. 7. az 1-ső magyar felelős minisztérium. Ápr. 11-én V. Ferdinánd a primási palotában gyűlt rendek előtt szentesíté az 1848-iki törvényeket és felosztatta az utolsó rendi országgyűlést, egyúttal az utolsót, mely P.-ban tanácskozott.”</i>	Rövidebb utalás az 1847/48-as országgyűlés V. Ferdinánd általi megnyitására.	Rövid utalás arra, hogy V. Ferdinánd a Prímási palotában „új alkotmányt hirdetett meg”. Említi az 1847/48-as országgyűlést is.

A vázlatos táblázat is jelzi, hogy a történelemtankönyv-elemzésnek mely területekre érdemes összpontosítania. A két világháború közötti hivatalos magyar emlékezetpolitika a Pozsonnyal kapcsolatos legfőbb történelmi szerepkörökre (helyettes magyar főváros, koronázóváros és országgyűlési helyszín) és egyes összmagyar viszonylatban is fontos történelmi-kulturális elemekre (különösen a Habsburg-hagyományra, a dicső reformkorra, sajtótörténeti mozzanatokra) továbbra is építhetett. Mivel azonban ezekkel az elemekkel kapcsolatban a pozsonyi múltértelmezésért folytatott korabeli szimbolikus csaták során a helyi magyar közösséget több sérelem érte (például szoborrombolások, intézményi és köztéri változások), egy-egy narratív elem felerősödhetett.⁴²

Az 1920-as évek elején a csehszlovák Pozsony-narratíva a város új – tehát nem történelmi – szerepkörére összpontosított (Szlovákia adminisztratív központja, „fővárosa”, Duna-parti kikötővárosként folyami „keleti kapu” a szövetséges utódállamok felé), és csak idővel kezdte kiemelni saját, formálódó Pozsony-elbeszélése múltbéli mozzanatait (a Nagymorva Birodalom és Dévény, II. Přemysl Ottokár, a husziták Pozsony környéki jelenléte, az evangélikus líceum cseh–szláv tanszéke). Legkorábban éppen azokat a múltbéli történeteket építette narratívájába, amelyekre a korábbi magyar források, azaz például a vizsgált magyar lexikonok is utaltak: Nagymorávia és II. Přemysl Ottokár kora. Érdekes azonban, hogy az Otto-féle lexikon Pozsony szócikkéből éppen az a nagymorva és huszita tematika hiányzik (mindamelllett, hogy más szócikkekben részletezett), amelyekre később a hivatalos csehszlovák államideológia és emlékezetpolitika intenzíven hivatkozott.

⁴² Külön figyelmet érdemel, hogy a formálisan királyságnak számító, de a királypuccsok ellen határozottan fellépő Horthy-féle Magyarország tankönyvei miként tálták a pozsonyi Habsburg-hatást.

Példa az elemzésre

Pozsony kontextusában említve a nagymorva korszak az új államot és annak határait legitimáló szerepet kapott az 1918 utáni csehszlovák tankönyvekben. Sőt, idővel még korábbra mentek a „létfogosultságot” alátámasztandó: a szláv letelepedés és a Samo-féle 7. századi államalakulat kapcsán is előkerült a „csehszlovák” múlt. Példaként Karol Hlavinka 1926-ban megjelent, a „csehszlovák nemzet” történetét taglaló tankönyvét említhetjük, amely szerint „a csehszlovákok számos törzsre osztódtak”, azok közül pedig „a csehek törzse volt a legerősebb”. A Morva folyótól keletre eső területen „messze, egészen a Dunáig és a Tátráig szlovákok telepedtek le, akik a csehek mellett a legerősebb törzs voltak, és azokkal együtt egy csehszlovák nemzetet alkotnak”. Később Samo frank kereskedő „állt a csehszlovákok élére, kiűzte az avarokat”. Birodalmához tartozott „egész Csehszlovákián kívül luzsikai Szerbia, Ausztria és Karintia is, ahol akkor szintén szlávok éltek; ez volt az első nagy nyugati szláv birodalom” – írja Hlavinka. A tankönyv szerint Dévény a Nagymorva Birodalom „legerősebb vára volt a Morva folyó és a Duna összefolyásánál”. Amikor „a németek és a magyarok összefogtak a birodalom ellen”, II. Mojmír „nem állhatott ellen a túlerőnek, és seregével együtt meghalt a 906-os pozsonyi csatában” – jegyzi meg a szerző, téves évszámot említve az ütközetrel kapcsolatban. Utal a szláv birodalommal szembeni német–magyar szövetségre. (Hlavinka 1926, 6–23. p.)

Marczinkó Ferenc és Pálfi János 8. osztályos középiskolásoknak készült, 1931-ben kiadott magyarországi történelemtankönyve megjegyzi, hogy a 9. század végén a Frank Birodalom „érdekkörébe” tartozó „állami alakulatok” egyike volt a nagymorva állam is: „Az Északnyugati Felföldön a bomlófélben levő Nagy-Morávia egy része terült el.” Amikor a honfoglaló magyarság „megkezdí történelmi hivatását”, a szlávok közé ékelődve „azokat kétfelé választja és így megakadályozza, hogy uralomra jussanak” – hangsúlyozza a tankönyv anélkül, hogy utalna a 907-es pozsonyi csatára. Fontos, hogy mit sugall a leírás: a „történelmi hivatásukat” kezdő magyarok egy „bomlófélben” lévő szláv államot söpörnek el, megakadályozva a szlávok közötti együttműködést. „A magyarság honfoglalása ismét fényes bizonyítéka volt annak, hogy ezen a földön tartósabb uralmat csak a turáni népek (húnok, avarok, magyarok) tudtak alapítani” (Marczinkó–Pálfi 1931, 7.p.) – vonja le a következtetést a szerzőpáros.

Mindez természetesen csak egyetlen, röviden vázolt példa, hogyan „feleltethetők” egymással a két világháború közötti csehszlovákiai és magyarországi történelemtankönyvek.

Összegzés és célkitűzések

Az iskolákban tanított Pozsony-narratívák kutatásának legfőbb célkitűzése a két világháború közti tankönyvi várostoposzok összegyűjtése és rendszerezése, majd összehasonlító elemzése. A pozsonyi identitások és azok elbeszélésmódjai viszonylag gyakran tanulmányozott témának számítanak, de az már kevésbé vizsgált, hogy ezek hogyan jelenhettek meg az 1918 és 1939 közötti magyarországi és csehszlovákiai alap- és középfokú tankönyvekben.

Az elemzést nehezíti, hogy az említett időszak az egyik legösszetettebb nemcsak a helyi identitások és az ezeket kifejező városnarratívák, hanem Pozsony külső, hatalmi megítélése (Prága, az új pozsonyi cseh–szlovák elit és Budapest) kapcsán is. Az esemény-, állam-, jog-, közigazgatás-, egyház-, művelődés-, tudomány- és gazdaságtörténeti motívumokból, táj- és történeti földrajzi jellemzőkből, a városhoz kötődő életművekből adódó toposzok közül kiváltképp azoknak az vizsgálata lehet tanulságos, amelyeknél az adott korszakban a legnagyobb volt a csehszlovák–magyar konfrontáció lehetősége. A jelzett példa és az általános várostörténeti szakirodalom alapján is ilyennek számított a nagymorva időszak (a honszerzés/-vesztés), a huszita kor (a cseh betörések és a magyar védekezés), Pozsony magyar/Habsburg kormányzati, országgyűlési és koronázóvárosi szerepköre, a nacionalizmusok felerősödését hozó reformkor Pozsonyhoz kapcsolódó magyar és szlovák mozgalmi, valamint az 1918–1919-es főhatalomváltás időszaka. A későbbi kutatásnak főként ezekre kell fókuszálnia, hiszen a tárgyalt időszakban mindegyik aktuálpolitikai és államideológiai felhangot kapott. A csehek, a szlovákok és a magyarok számára is ezek voltak a Pozsonnyal kapcsolatos legfőbb „történelmi leckék”. Kisebbségtörténeti vonatkozásban pedig azt is tanulságos felmérni, hogy mennyire térhettek el a hivatalos ideológiáktól a csehszlovákiai magyaroknak és a magyarországi szlovákoknak szánt korabeli történelemtankönyvek.

Irodalom

- Ács Zoltán 1986. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Bácskai Vera 2011. A magyar várostörténet-írás a 21. század elején. In Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltári Évkönyv XIX*. Nyíregyháza, Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár.
- Biedermann, Hans 1982. *Lexikón symbolov*. Bratislava, Obzor.
- Bitskey István 2013. *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Borovszky Samu (szerk.) 1906. *Magyarország vármegyéi és városai – Pozsony vármegye*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- Botík, Ján (ed.) 1999. *Chorvátska národnosť na Slovensku. História, onomastika, národopis*. Bratislava, Slovenské národné múzeum.

- Clark, Kenneth 1985. *Nézeteim a civilizációról*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Diószegi Vilmos 1972. *Sebestyén Gyula*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fink, Gerhard 1993. *Encyklopedie antické mytologie*. Praha, Votobia.
- Fodor Richárd 2023. Árkok és hidak – A történelemtanítás diplomáciai szerepe. In Kojanitz László (szerk.): *Korszerű történelemtanítás – új utak és megoldások*. Budapest, Belvedere Meridionale Alapítvány.
- Frankopan, Peter 2022. *Selyemutak – Egy új világtörténet*. Budapest, Park Könyvkiadó.
- le Goff, Jacques 2008. *Európa születése a középkorban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Gold, Hugo (szerk.) 2010. *Židia v Bratislave v minulosti a súčasnosti*. Bratislava, Marenčin PT 2010.
- Harari, Yuval Noah 2018. *Sapiens*. Budapest, Animus.
- Herder, Johann Gottfried 1791/2002. *Werke, Band III/1, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. München, Carl Hanser Verlag. Magyarul Herder, Johann Gottfried 1978. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Vál.: Rathmann János, ford.: Imre Katalin és Rozsnyai Ervin. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 684 p.; Herder, Johann Gottfried 1983. *Értekezések, levelek*. Vál., az utószót írta és a jegyzeteket összeáll.: Rathmann János, ford.: Rajnai László. Budapest, Európa Könyvkiadó, 522 p.
- Hlavinka, Karol 1926. *Stručné dejiny národa československého pro nižšie triedy slovenských stredných škôl*. Praha, Česká grafická únia.
- Hradská, Katarína 2008/2017. *Židovská Bratislava*. Bratislava, Marenčin PT.
- Jankovics Marcell 2000. *Húsz esztendő Pozsonyban*. Somorja, Méry Ratio.
- Johnson, Paul 2005. *A kereszténység története*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Jurkovič, Peter 2014. Vývoj a význam sakrálnej architektúry Bratislavského kraja v pamiatkovej obnove. In Šenkirik, Rastislav (szerk.): *Sakrálne pamiatky Bratislavskej župy – Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2013*. Bratislava, Bratislavský samosprávny kraj.
- Kadlečík, Gustáv 1924. *Dejepis pre V. a VI. ročník škôl ľudových*. Liptovský Sv. Mikuláš, Tranoscus.
- Keszei András 2010. Az emlékezet rétegei. *Korall*, 41. sz. 20. p.
- Kósa László 2003. A magyar nemzettudat változásai. In Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar–Európa-tanulmányok Központja.
- Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.) 1994. *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Low, Setha M. 2016. *Spatializing Culture: The Ethnography of Space and Place*. Abingdon-on-Thames, Routledge.
- Magin, Ján Baltázár 1723. (Vincent Sedlák ford., 2002). *Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena*. Martin, Matica slovenská.
- Marczinkó Ferenc–Pálfi János 1931. *Magyarország története különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre. A középiskolák VIII. osztálya számára*. Budapest, Lampel R. (Wodianer F. és Fiai).

- Mencl, Václav–Menclová, Dobroslava 1936. *Bratislava, stavební obraz města a hradu*. Praha, Jan Štenc.
- Dr. Nádor Koppány Zsombor 2023. *Az európai identitás születése*. Budapest, Szent István Intézet.
- Niederhauser Emil 1995. *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. /História Könyvtár Monográfiák, 6./
- Oravský, Janko–Benyovszky, Karol 1936, 1937. *Bratislavské povesti I–II*. Bratislava, Nakladateľstvo EOS.
- Pálffy Géza 2016. A pozsonyi Szent Márton-koronázótemplom – A Magyar Királyság egyik legfontosabb temetkezőhelye. *Magyar Tudomány*, 11. sz.
- Ifj. Papp Sándor (szerk.) 2019. *Volt egyszer egy Pozsonyi Hajósegylet (1862–1940)*. Pozsony, Pozsonyi Kifli Polgári Társulás.
- Ifj. Papp Sándor (szerk.) 2022. *Régi pozsonyiak vagyunk – My sme starí Prešpuráci – Wir sind alte Pressburger*. Pozsony, Pozsonyi Kifli Polgári Társulás.
- Pavlík, Ondrej (szerk.) 1984. *Pedagogická encyklopédia Slovenska I. (A–O)*. Bratislava, Veda.
- Plicka, Vladimír 1946. *Hlas bratislavských studní a fontán...* Bratislava, Pokrok.
- Plicka, Vlado 1948. *Veselé figle bratislavského vodnára a jeho vidieckych kamarátov*. Bratislava, Tranoscus.
- Sághy Ádám 2021. „Akkor láttam, hogy a szent város, az új Jeruzsálem alászállt az égből, az Istentől.” Bevezetés a város teológiájához egy lehetséges megközelítés válogatott fejezetei szerint. PhD-dolgozat. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara.
- Salner, Peter–Kvasnica, Martin 2012. *Chatam Sofer Memoriál*. Bratislava, Marenčin PT.
- Sas Andor 1973. *A koronázó város*. Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Šedivý, Juraj 2005. Az egyház a középkori Pozsonyban – Régi válaszítások és új kérdések. In Czoch Gábor–Kocsis Aranka–Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, Kalligram.
- Szabó Lilla 2022. Hely és identitás. Adalékok a helyi identitás fogalmának értelmezéséhez. *Autonómia és Társadalom*, 1. sz. 85. p.
- Szalay, Peter 2020. „Zbúrať! Máme na to zlé rozpomienky”. K histórii odborných politických diskusií o bratislavskom hrade na sklonku 1. československej republiky a vojnovnej Slovenskej republiky. *Historický časopis*, 3. sz. 491–515. p.
- Száraz Orsolya 2012. A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria*, 1–2. sz.
- Szűcs Jenő 1982. A kelet-közép-európai népek eredetmítoszai. In Hanák Péter (szerk.): *A Dunánál. Történelmi figyelő*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Timon, Samuel 1733. *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus res gestas gentis hunnicae. Historico genere strictim perscripta*. Cassoviae (Kassa). Szlovákul: Timon, Samuel 1991. *Obraz starého Uhorska*. Bratislava, Dobrá kniha.
- Tóth László (szerk.) 2011. *Eszmék és rögeszmék. Cikkek, esszék, levelek, naplók*. Pozsony, Median.
- R. Várkonyi Ágnes 1964. A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711). In Réz Miklósné (szerk.): *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Veczán Zoltán 2017. Emlékezet, egyén, társadalom. *Jel-Kép*, 1. sz. 132. p.

Vincenz, Stanislaw 2004. *Tájak – történelemmel*. Pécs, Jelenkor Kiadó.

Zsilinszky Mihály 1907. *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, Athenaeum.

ÁRPÁD KÖRPÁS

HISTORICAL LESSONS ABOUT BRATISLAVA. PERSPECTIVES ON EXAMINING THE NARRATIVES OF BRATISLAVA IN CZECHOSLOVAKIAN AND HUNGARIAN HISTORY TEXTBOOKS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

This paper presents a brief overview of the factors and primary sources that shape urban narratives about Bratislava and the literature on urban narrative research on the city to date. Its aim is to provide a basis and perspectives for research into the narratives of Bratislava in history textbooks in primary and secondary schools in Czechoslovakia and Hungary between 1918 and 1939.

A népművészet mítosza

VEREBÉLYI KINCŐ

The Myth of Folk Art

Keywords: handcraft; production and industry; folk art; culture of the peasant; decorative art

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v27y2025i3.06>

Bevezetés

A népművészet kifejezés a hagyományos paraszti kultúra díszített tárgyainak bizonyos csoportjaira vonatkozik immár több mint száz éve az európai néprajzi szakirodalomban. Nagy európai összegzések is kiadásra kerültek, mintha a „népművészet” olyan stílus fogalom lenne, mint a képzőművészet történeti stílusai. (Deneke 1980) A megnevezés használatának a tisztázása már évtizedekkel ezelőtt megkezdődött a német szakirodalomban, ám másutt a kritikai számbavétel még nem olyan erőteljes (Brückner 2000, Deneke 1964, Deneke 1997, Fejős 2006, Korff 1992, Korff 1997, Johles 2002). Tanulmányomban a népművészet felfedezésének elemeit tekintem át körülbelül az első világháború végéig, a folytatásra legfeljebb néhol utalok. A bemutatott példák nem kivételes egyedi esetek, hanem tendenciák jelzésére szolgálnak.

A történelmi kontextus

Közismert, hogy a közép-európai országokban a nemzetállamok 19. századi kialakulásának, fejlődésének vágya óta a népi kultúra a nemzeti identitás egyik fontos tényezőjévé vált. A paraszti társadalom, életmód felé később és lassabban támadt fel az érdeklődés, mint a néphagyomány szóbeli műfajai iránt. A nemzet történelmének áttekintése kezdett kiterjedni a paraszti hagyományokra is, mivel azokban régi történelmi korok emlékeit vélték megtalálni. A történetiséget a hosszú 19. században, sőt még a 20. század elején is olyan evolucionista modell szerint fogták fel, amely szerint az egyetemes emberi kultúra időszakonként változó, előre haladó irányba mutató fejlődési szakaszokból tevődik össze. E szerint a felfogás szerint a fejlődés az egyszerű formáktól az összetett formák felé halad, ami azt is jelenti, hogy adott kultúrában a fellelhető egy-

szerű formák egyszersmind ősiek is és történetileg értékelhetőek. 1867-ben Magyarország helyzete az osztrák magyar monarchiában újrafogalmazódott, ami a nemzeti törekvések megújulását is magával vonta. Az államigazgatás felmérve a gazdasági lehetőségeket, a jobbágyfelszabadítás (1848), majd a céhek megszüntetése (1872) következtében kialakult társadalmi viszonyokat, tudatosan az *iparfejlesztést* helyezte a gazdaság-politika középpontjába. Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeiben a földművelő népesség kereseti lehetőségei beszűkültek, a nagyipar még nem volt olyan fejlett, hogy a felszabaduló munkaerőt foglalkoztatni tudta volna. Az iparosoknak is számot kellett vetni az új piaci viszonyokkal, a korabeli vámrendeletek lehetővé tették a gyári ipari termékek külföldről való beáramlását. A kézművesiparok és háziiparok támogatása többféle szálon kezdődött és a 20. században még a második világháború után is folytatódott. A kibontakozó néprajztudomány ugyanakkor az ősiség nyomait kutatva a népi kultúrában, nem vette észre, hogy a háziipari tevékenységek funkciójának változását.

A háziipari mozgalmak

Mérhető társadalmi súlya lett néhány magánkezdeményezésnek, amelyek éppen ezért váltak ismertté. A háziiparok felfedezésébe korán bekapcsolódott a művelt és sokoldalú Ipolyi Arnold püspök (1823–1886), aki nemcsak műalkotásokat, hanem népi hímzéseket is gyűjtött azzal a céllal, hogy mintát adjon a korabeli egyházi textíliák díszítéséhez. Több ipariskolát is alapított, amivel a gyakorlatilag is hozzá kívánt járulni az „ős iparkultúránk” felélesztéséhez. 1877-ben történeti dokumentumként fogta fel „népünk háziiparának hímzési és szövési ornamentikáját” és annak „nemzetgazdasági jelentőségét”. (Ipolyi 1981, 134–135. p.)

A 19. század utolsó harmadában kibontakozó háziipari mozgalmak nemcsak lelkes, hanem igen eredményes kezdeményezőjeként és szervezőjeként tartjuk számon Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkát (1845–1910), aki évtizedeken át nagy erőfeszítéssel tette híressé az erdélyi – kalotaszegi – hímzést, itthon és külföldön. Tevékenysége 1885-től az Általános Országos Kiállításon való szereplésétől kezdve vált egyre intenzívebbé és ismertté. Az említett alkalommal egy kalotaszegi parasztszobát rendezett be, amelynek a sikere segítette őt ahhoz, hogy a korabeli főnemesség és értelmiség érdeklődését is megnyerje a falusi asszonyok hímzései iránt. A hímzéseket ezt követően a Bécsi Általános Gazdasági és Erdészeti kiállítás (1890), Ezredéves Országos Kiállítás (1896) alkalmával, illetve számos hazai és külföldi kiállításon is bemutatta. Gyarmathyné elsősorban a faluja és a környékén élő szegény asszonyokon kívánt segíteni és nagy hálózatot sikerült belőlük megszervezni. Ahol már hiányoztak a megfelelő ismeretek, ott igyekezett visszatartani a régi technikákat. Kitartó munkával szervezte meg az értékesítést is.

„Nem lehetne a selyem varrottast valamivel sárgább, mondjuk szalma sárga selyemmel varrni? Sokkal jobban kiemelné a rajz szépségét a fehér alapon?” – írta Wohl Janka író nő Angliából Gyarmathynénak, a megrendelők kívánságát továbbítva. (Török 2019, 622) Leghíresebb megrendelői közé tartozott maga a királyné, valamint József főhercegné, Eszterházy Pálné, Csáky Albinné és sokan mások ebből a társadalmi körből. Mária Valériának (1868–1924) a király lányának a kelengyéjébe is készültek kalotaszegi hímezések. „Nagy, nagy lendületet kapott ez a háziiparügy a királykisasszony varrottasa által.” (Gyarmathyné 1896, 37. p.)

1. kép. Mihály Rezső: Kalotaszegi fonóház, 1910 körül, papír, toll, akvarell, 246x200 mm, Magyar Nemzeti Galéria

Forrás: <https://mng.hu/a-magyar-muveszet-szent-foldje-kalotaszeg/>

Gyarmathyné az eltűnőben lévő háziipart élesztette fel, mentette meg és felismerve a lehetőségeket igazodott is a megrendelők igényeihez. Ugyanakkor néprajzkutatók, szakírók, képzőművészek figyelmét is felhívta a népi kézimunkák eredeti szépségére és nemzeti értékére. Nem véletlen, hogy a Tarka képek a kalotaszegi varrottas világból (1896) című könyvének első címlapját Izabella főhercegasszony fényképe és aláírása díszíti, aki a millenniumi kiállítás háziipari részlegének a fővédnöke volt.

Izabella von Croy-Dülmen főhercegasszony (1856–1931) Pozsonyban 1895-ben alapította meg az *Izabella Háziipari Egylet* (1897) elődjét, ami csakhamar megszilárdult és a környékbeli falvakban végzett munkát összefogta. 1920-ban pedig az ismert történelmi események miatt Budapesten is újjászervezte az Egyletet, amelynek céljai a következők voltak: 1. megrendelések szerzése, piac széleskörű biztosítása; 2. a falvak helyi stílusainak megismerése, dokumentumok gyűjtése, a magyaros stílus fenntartása; 3. régi munkamódszerek, technikák megőrzése, felelevenítése, és a helybeli iparosoknak újratanítása; 4. a háziipar jellegének megfelelő jó minőségű anyagok használata.

A vidék 56 községéből 900 hímnőnt tartottak számon. Az Egyletbe tartozó csíferi intézet két iskolát is üzemeltetett, Pozsonyban pedig boltjuk működött. Az Egylet évtizedeken át igen sikeresen működött, számos állami és egyéni reprezentációt szolgáló hímnésre kapott megbízást,¹ rendszeresen szerepel kiállításokon. (Bellák 2008; Cisárova–Minárikova 2001; Heffernan 2014; Szabóová 2018)

Az 1902-ben rendezett pozsonyi Országos Mezőgazdasági Kiállításról olvasható:

Az Izabella-háziipar nőegyesület szép pavilonjában két Pozsony megyei földműves asszony sző, s készíti a nagyközönség szeme láttára ízléses, csinos munkáit. Ez az egyesület, mely Izabella főhercegnő buzgó támogatásának köszöni főképp virágzását, sok szegény nőnek nyújt keresetet.

(Vasárnapi Ujság, 1902. június, 601. p.)

Az egyéni és államilag támogatott kezdeményezések számtalan változatban fonódtak össze, mindenkor a helyi adottságoknak megfelelően. Jó példa erre a bánáti háziipar fejlesztése. Grünbaum Vilmos kereskedő már 1854-ben céget alapított és több száz háziipari bedolgozóval készítette a helyi hímnéseket és szőtteket. Később bekapcsolódott a nagybecskereki szőnyeggyár termékeinek a terjesztésébe. Ennek a megalapítását megelőzte Streitman Antal festőművész rajztanár munkássága, aki a Nagybecskereken a szőnyegszövést szervezte meg az 1880-as évek elején. Nemcsak a saját otthonában tanította a szövés technikáját, hanem tervezett is szőnyeget és szorgalmazta is a városban az iparoktatás megszervezését.

1 Egyebek között a szegedi fogadalmi templom, a gödöllői premontrei rend temploma, valamint a pécsi egyetemi templom számára készítették az Izabella Egylet hímnőni papi miseruhákat. *Magyar Iparművészet*, 1933, 48–49. p.

A rajztanári teendőkön túl Streittmann Antal hamar megtalálta a módot arra, hogy Becskerekén is az iparfejlesztést, az iparoktatást szolgálja. Az idő tájt merült fel egy községi ipartanonc-iskola megalapítása, melynek kezdeményezői között volt a városi előljáróság, az iparegyesület, a királyi tanfelügyelőség meg természetesen Streittmann is. Jórészt az ő szakavatott segítségének köszönhetően nyitotta meg kapuit 1880. március 7-én Nagybecskerek város ipariskolája, amely eleinte két osztállyal indult, de csakhamar még kettővel bővült, s összesen 247 tanulót számlált.

(Német 1993, 27. p.)

A Torontálmegyei Házi Ipar és Iparoktatást Terjesztő Egyesület 1881–1884 között működött és az ipari szakoktatást támogatta. A szőnyegszövés nagyipari vállalkozássá alakult át, e mellett a környéken további tanműhelyek jöttek létre, helyi szőnyegszövő telepek pedig még a 20. század elején is működtek.²

A háziiparral való tevékenységet kezdetben még semmi nem szabályozta. A példák szerint falusi jegyzők, földbirtokosok, lelkes asszonyok, országgyűlési képviselők, a különböző egyházak hívei karolhatták fel a nemes ügy előremozdítását. (Sárai Szabó 2004) Éppen az iparművészek emelték fel először a szavukat káros hatások kivédése érdekében. Felvetődhetne az elgondolás, hogy a női kézimunkának korszakunkban tapasztalható kiemelt támogatása mintegy emancipációs törekvéseket is tükröznék. A magyar anyagban az anyagi szükségletek kielégítésére való megoldások keresése a hangsúlyos.

A kézművesiparok támogatásának állami keretei

A gazdaságpolitika az 1870-es évektől kezdődően 1945-ig törekedett a háziiparok és kézművesiparok támogatására, ami változó dinamikával és változó intézményeken keresztül valósult meg. Az Országos Iparegyesület 1867-től 1945-ig működött az ipari tevékenységek fejlesztése és minőségének emelése érdekében. A céhek megszűntetésekor 1872-ben jöttek létre az *ipartársulatok*, különösebb jogkörök és kötelezettségek nélkül. Ezt valamivel később *általános ipartestületek* váltották fel. A helyi testületi tagoknak kellett gondoskodni a szakmai színvonal biztosításáról és bizonyos kérdésekben döntéseket, javaslatokat hozhattak.

Az érdekképviselőlet jegyében alakultak meg – bizonyos előzmények után – 1869-ben az *ipar és kereskedelmi kamarák*, amelyek rendszerét 1890-ben megújították. Az első világháború után a kamarák száma csökkent, jölehet szerepük a háziiparok támo-

²A szőnyegszövés támogatására Erdélyben is van példa. A megrendelések, új festékanyagok használata alaposan megváltoztatták a jellegzetes paraszti szövésű szőnyegek mintáit. (Szócsné Gazda 2004)

gatásában is számottevő volt. Sikeresebb volt az 1876-ban megalakul *Központi Híziipari Egyesület*, amely azonban 1883-tól az országos iparegyesület híziipari szakosztályként működött tovább.

A törvénykezés hosszú ideig a híziipari munkákra nem is terjedt ki. Az 1876-ban Budapesten tartott *nemzetközi statisztikai konferencián* elfogadták, hogy a *híziiparokat* a *nemzeti iparok* keretébe sorolják.

Az ország tüköre a kiállítás

Az ipari kiállítások egyik elsődleges célja a rendezőszervezet /ország ipari fejlődésben elért eredményeinek bemutatása abból a célból, hogy érdeklődést keltsen, valamint a piaci lehetőségeket gerjessze. A nemzetközi kiállításokon való részvétel nyilvánvalóan hordoz etnikai, nemzeti, politikai mondanivalót is, hiszen lényegében hatalmi reprezentációról is szó van. A *helyi, országos, valamint nemzetközi és világkiállítások* elemzése a gazdaságpolitikától a művelődés állapotáig ad tájékoztatást. (vö. Geegering 2020; Ráth 1898; Reising1977) A hazai ipari kiállítások történetét Kossuth Lajos kezdeményezésére 1842, 1843, 1846-ban a Pesten rendezettek indították el. Ezeknek a hatására a 1849-ig számos vidéki ipari kiállításra is sor került, amelyeken többnyire a kézművesiparok legszínvonalasabb kivitelű termékei szerepeltek. Ezt a korszakot a művészettörténet a magyar iparművészetek megszületését előkészítő korszakként értékeli. 1867 után már nem a céhes körülmények között dolgozó iparosok, hanem a már-már művészi szinten dolgozó műiparosok mutatkoztak be. A *vidéki rendezvények* közül jelentősek voltak: Pozsony (1865), Kecskemét (1872), Szeged (1876). A kiállítás szervezésének ebben az időben még sokféle indítéka lehetett: A pozsonyi kiállítás például a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 11. éves nagygyűlése* alkalmával jött létre.

Érdemes a kiállításokon szerepelő tárgycsoportokat is elemezni, mivel a tematika még elég változatos lehetett. Kecskeméten az *Iparegyesület* rendezte meg az *Országos Iparmű* tárlatot, amelyen a *Kecskeméti Lapok* 1872. szeptemberi számában írtak szerint 56 település 537 kiállítója szerepelt. A tárgyakat négy csoportba osztották. 1. általános művek; 2. művészeti tárgyak, tudományos művek, tervek; 3. gazdasági termékek és ezzel rokon tárgyak; 4. gazdasszonyi készítmények, női munkák. Ilyen előzmények után szervezték meg a budapesti *Országos Általános Kiállítást* (1885), amely minden korábbi bemutatónál szélesebb körű volt. A házi iparok gazdasági jelentőségének a felismerését mutatja az, hogy e kiállításon a Híziipari Csarnokban tizenöt parasztszobát mutattak be. Ezek közül a Gyarmathy Zsigáné által berendezett kalotaszegi szoba tárgyai és a viseletbábukkal beállított jelenet sikere olyan jelentősnek bizonyult, hogy az a következő évtizedekben is a kalotaszegi háziparra irányította a figyelmet. (Herich 1886, 499–514. p.)

2. kép. A pozsonyi kiállítás oklevele. A Hofrichter család archívumából

1881-ben Budapesten megvalósult Országos Nőipari Kiállítás – negyvenezer tárggyal – nagy visszhangot kapott, a vidéki, sőt külföldi³ lapok is hosszú tudósításokat közöltek róla. (vö. Gelléri 1981a; Gelléri 1981b)

A korszakban, a fővárosban és vidéken is sokasodó kiállítások szervezőinek jelentései és az újságírók híradásai egyaránt az ország általános fejlődésében jelölték meg azt a célt, amelyet az egyes bemutatók tárgyuktól függetlenül betöltöttek. A gazdasági, civilizatórikus, kulturális, művelődési és művészi területeken való előrelépés alapjait és formáit az államirányítás egyszerre igyekezett létrehozni, lényegében előzmények nélkül. A szándékok a megvalósulás szintjén hol átfedtek, hol keresztezték egymást. Ez a háziiparok támogatásának a nyomon követését is megnehezíti.

Az 1896-bana hónapokig tartó millenniumi kiállítás jelentőségét több szempontból lehet elemezni. A 240 pavilon és kiállítási csarnok, a Néprajzi Falu a magyar és

3 A kiállítás híre még az edinburghi *The Scotsman* című napilapba is eljutott Wohl Stefania (1848–1889) tudósítótól.

nemzetiségi lakosságot bemutató házaival a fővárosi közönség és a vidéki látogató számára tette élményszerűen átélhetővé a „dicső múlt és reményteljes közös jövő” képzetét. A háziiparoknak a nagyszabású kiállításon való szerepeltetését a Háziipari Csarnok épületében szervezték meg, aminek nyilvánvalóan értékkeremtő funkciója lett. Ezen kívül a Néprajzi Falu temploma kerítésénél felépített árusítóhelyeken vásárolni is lehetett a háziipari termékekből.

A millenniumi kiállítás az évfordulóhoz fűződő fejlesztésekkel, emlékhelyek állításával és ünnepségeivel, az évekig elhúzódó, a vármegyékig ható előkészületeivel a kiegyezést követő időszak nemzeti identitást építő törekvéseinek a betetőzése volt.

3. kép. Szlovák férfiak dúsan zsinórozott nadrágban, üvegnegatív, 13x18 cm, Jankó János felvétele, Girált, 1894, Néprajzi Múzeum, F 250

4. kép. Magyar legények, üvegnegatív, 13x18 cm, Jankó János felvétele, Nova, 1894, Néprajzi Múzeum, F 289

Forrás: <https://www.neprajz.hu/hirek/2020/%E2%80%9Ea-kor-neprajztudomanyanak-nagy-val-lalkozasa%E2%80%9D.html>

A 19. században megrendezett világkiállításoknak az európai országokban gyakorolt hatása közismert. (Wörner 1999) Ez a hatás nemcsak az iparokra terjedt ki, hanem a polgári társadalmi berendezkedésre, az életmódra, a művészetekre is. Eleinte az iparo-

sok egyéni ambícióikat követve szervezték meg a részvételeiket a nemzetköz kiállításokon, sikereik azonban csakhamar etnikai tartalmakkal is bővültek.

Az 1851-ben Londonban megrendezett világkiállításon (*Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations*) például Malatinszky Imre miskolci szűrszabó szűrje kitüntetéssel nyert. A díszítményekkel ellátott sajátos kabát-féle eredetileg a pásztorok viselete volt. A tizenkilencedik századi Habsburg ellenes mozgalmak következtében polgáriasult változatai is kialakultak, és a szűr viselése a Habsburg uralommal szembeni nemzeti ellenállás szimbólumává vált. A világkiállításon elért díjak, oklevelek, mivel a magyarok egyre szervezettebbé váló részvétele még az Osztrák–Magyar Monarchia keretében volt engedélyezett, a nemzeti büszkeséget növelte.

5. kép. Szűrkabát, 1850-es évek. Budapest, Néprajzi Múzeum

Forrás: https://www.neprajz.hu/gyujtemenyek/a-honap-mutargya/2019_07_cifra-szurkabat.html

A londoni kiállítás említésekor érdemes megjegyezni, hogy annak szerteágazó hatásai közül a korszerű elvárásoknak megfelelő ipari szakoktatásra vonatkozó igényeket Gottfried Semper összegezte. Ő hangsúlyozta az iparosok gyakorlati oktatásának, a tervezésnek a fontosságát, az oktatást szolgáló, mintákat nyújtó ipari múzeumok megszervezését, a kiállítások révén a közönség ízlésének az alakítását. Ezeknek az elgondolásoknak a hatását a magyarországi gyakorlatban is ki lehet mutatni. (Semper 1852, 1860)

Haladásról, iparról, modernizációról, polgárosodásról esett szó eddig, ám már ekkor megjelentek a világkiállításokon az egyes országok tradicionális népi termékei, nemzeti motívumai. És a világnak szüksége volt azonosító pontokra. Talán ennek köszönhető, hogy hazánkat már ekkor egy népi ruhadarabbal, a cífraszűrrrel kapcsolták össze, ugyanis a szűr már korán a világkiállítások reprezentatív, Magyarországhoz kötődő tárgyává vált.

(Gál 2019)

1873-ban a bécsi világkiállításon a magyarok önálló pavilonban mutatkozhattak meg. A korabeli nemzetközi ipari kiállítások kíváncsiak szemponyjából célszerűnek tűnt a háziipari tárgyak összegyűjtése és dokumentálása. Xántus János és Rómer Flóris 1872-ben ezért állított össze az ország minden tájáról származó tárgyakból egy kollekciót, amelyet a bécsi kiállításon mutattak be.⁴ Európa szerte nagy hatással volt az, hogy a résztvevő nemzetek jellegzetes parasztházakat építettek fel. (Taylor 1990)

Egy egész falu terül el itt. A szó legszorosabb értelmében: nemzetközi falu, mely nem egy nép szokásait s erkölceit tükrözi vissza, de megismertet Európa majdnem összes népeinek lakostályaival, ruházatával és szokásaival. Egész telepít vény, a mi itt elterül, földműves lakók telepítvénye. A szegény föld népének változatos tarka képeskönyve.

(Vasárnapi Ujság rendkívüli melléklete: Kiállítási Lapok, 1873/3, 18. p.)

E kiállítás hatására születtek meg később a szabadtéri néprajzi faluk, valamint az ipari és iparművészeti múzeumok több európai országban. Érdeemes megjegyezni, hogy a női munkák – háziipar, kisipar, gyáripár, műkedvelés kategóriákban – külön részlegként mutatkozhattak be.

A 19. század utolsó harmadában Magyarországon még kevés múzeum létezett. Elsősorban az iparfejlesztést pártoló iparosok kezdeményezésére alakult meg 1872-ben a Mű- és Iparmúzeum azzal a céllal, hogy a gyáripárak mellett az ún. művészi ipárak számára példatárat gyűjtsenek össze. Az utód Iparművészeti Múzeum néven a Nemzeti Múzeumtól független intézményi státusát 1877-ben nyerte el. A néprajzi tárgyakat még sokáig a Nemzeti Múzeum különálló gyűjteményeként kezelték. Három iparmúzeum, a Kolozsvári Iparmúzeum (1896–1898), a marosvásárhelyi Székelyföldi Iparmúzeum (1890–1893), a Magyar Királyi Technológiai és Iparmúzeum, továbbá a Budapesti Kereskedelmi Múzeum is azzal a céllal jöttek létre, hogy mintagyűjteményekkel segítsék az ipari oktatást. (Sinkó 2009)

⁴ „A felgyűjtött tárgyak Xántus János által gyűjtött háziipari cikkek, a vallás és Közoktatásügyi Miniszter megbízásából – a Bécsi világkiállítás Igazgatóság többször sürgetett kérésére, hogy a magyar birodalom népeinek házi ipara mindenesetre kiállíttassék és bemutatassék a világtárlaton” – olvasható Xántus iratait tartalmazó dosszién. (Gráfik 2013, 278. p.)

Az oktatás

Az 1870-es évektől került sor az oktatás egész rendszerének az átszervezésére, amely szakaszokban ment végbe. Az iparoktatás szabályozásának három fontos törvény képezi a hátterét: az 1868-as népiskolai, valamint az 1872-es (első) és az 1884-es (második) ipartörvény. Az általános iskolakötelezettség az iparos tanoncokra is kiterjedt. A kézügyesség fejlesztése 1877-től már az oktatás alapszintjétől kezdve nagy hangsúlyt kapott, amelyet a rajz- és kézimunka órák keretében biztosítottak a tantervek. A polgári leányiskolák növendékeit a női kézimunkákban gyakoroltatták. A fiú-iskolákban a mértani rajz anyaga volt igen fontos, mivel ez alapozta meg azokat a szerkesztési ismereteket, amelyek a későbbiekben az építészet, valamint a lakatosságot, az asztaloság további szakismereteit megalapozták. (Vörös 2016; Vörös 2018)

A szükségletekhez igazodó rajtanár képzés is megszerveződik a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképezde 1871–1908 keretében, 1886-tól pedig külön iparraajztanító képesítést is lehetett szerezni. Az iparos tanulók számára szakmanként dolgozták ki a rajz-tanterveket az oktatást ugyancsak szakágak szerint mintalapok segítették.

Az ipari szakoktatás egy 1884-ben hozott törvényt követően állami felügyelet alá került. Megkezdődött az alapfokú tanonciskolák szervezése, a tananyagok kidolgozása. A törvény 1914-ig volt érvényben. (Szlovákiában 1924-ig ugyanazok a törvények érvényesültek, mint Magyarországon.) A tanoncképzésben fontos szerepet töltöttek be az ún. tanműhelyek, amelyeket nemcsak a szakminisztériumok hanem egyesületek, sőt iparvállalatok is alapíthattak⁵. Az 1883-ban Nyitrán megalapított Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület például számos kulturális tevékenysége mellett Selmezbányán gyermekjáték készítő műhelyt, alapított és működtetett az 1880-as években. (Litassy 1892)

Az első világháború megkezdésének évében a kézműves iskolák csoportjába hat állami intézet tartozott: egy-egy kosárfonó iskola Békésen, Belláson (Trencsén megye) és Tokajban, gyermekjátékszer-készítő iskola a zempléni-megyei Homonnán és Hegybánya-szélaknán Hont megyében, valamint csipkeverő-iskola Körömbányán.

A népiskolákhoz, polgári iskolákhoz és tanítóképző intézetekhez kapcsolódó háziipari oktatás 1879/80-ban 152, 1894/95-ben már 621 iskolában folyt. Ezekben az iskolákban az 1850-es évektől több mint 70 ezer résztvevőt tanítottak háziipari ismeretekre.

(Halkovics 1999, 263. p.)

5 A terület megoszlott a Vallás és Közoktatási minisztérium, a Kereskedelemügyi Minisztérium Ipari osztálya között. Szerepet játszottak meg az oktatás megszervezésében az Országos Iparoktatási Tanács, az Ipartestületek Országos szövetsége, a Kereskedelmi és Iparkamara.

A magyar ornamentika felfedezése

A kézművességgel a rajzoktatás révén kapcsolatba került rajztanárok hangoztatták azt, hogy az technológiai tudás elsajátítása mellett az iparosoknak olyan ismeretekre is szükségük van, amelyeket a formatervező művészek tudnak oktatni. Ezzel egy időben egyre határozottabbá vált az önálló magyar iparművészet megteremtésének az igénye is. Így a szükségletek találkoztak: a rajztanárok egy, az iparfejlesztés ügye iránt elkötelezett része a háziiparok és kézművesiparok esztétikai minőségének a javítását célozta meg, másrészt a magas szinten dolgozó, ún. műiparosokra támaszkodva iparművészeti tervezőként keresték az új nemzeti iparművészet lehetséges útjait. Számos olyan rajztanár ismert, akik iparművésszé válva példáit is adták a hagyományra támaszkodó és a korszerű elvárások összekapcsolása stíluseszménye megvalósíthatóságának. (Körösfői 1916)

Amíg az iparművészképzés nem vált önállóvá a felsőoktatásban, az iparművészet kérdéseiben a rajtanárok véleményalkotó szerepe kétségtelen. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy ekkor még a művészettörténet, mint diszciplína ugyancsak alakulófélben létezett és művészeti szakírók foglaltak állást gyakran művészeti kérdésekben. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti építészet, képzőművészet és iparművészet stílusának kérdéseiről szólók között Huszka József rajztanár magyar ornamentikáról szóló közlései milyen nagy visszhangot, máig hullámozó hatást váltottak ki. Huszka József (1854–1934) egyike volt és a leghíresebbé vált azok közül a rajztanárok közül, akik a magyar nemzeti stíl kialakításában jelentős szerepet játszottak. Részt vett az erdélyi középkori templomok feltárásban, rajzai mai is pótolhatatlan forrásnak számítanak. Ezen közben fáradhatatlanul gyűjtötte a népi használati tárgyak, úri hímzések, falfestmények díszítményeit. *Magyar Ornamentika* című kötetét, amelyet még számos tanulmánya és könyve követte, 1898-ban jelentette meg. Tervezői munkái is ismertek. Huszka a korábbi iparművészeti emlékek, a reneszánsz hímzések, és a kortárs falusi használatban lévő textíliák és tárgyak felületéről származó díszítményeket ősi, a magyarságot karakteresen képviselő értéknek tartotta, ami az eredetet és az öröklődés menetét illető kritikák ellenére nemcsak népszerűvé, hanem valósággal a nemzeti identitás egyik pillérévé vált. Huszka publikációi valamelyest összhangban álltak a nemzetközi szakkörök ornamentika-felfogásával, legalább is abban az értelemben, ami szerint az a nemzeti karakter kifejező nyelve. (Riegel 1893; Körösfői 1896; Danglová 2013; Sinkó 2009; Sinkó 2012)

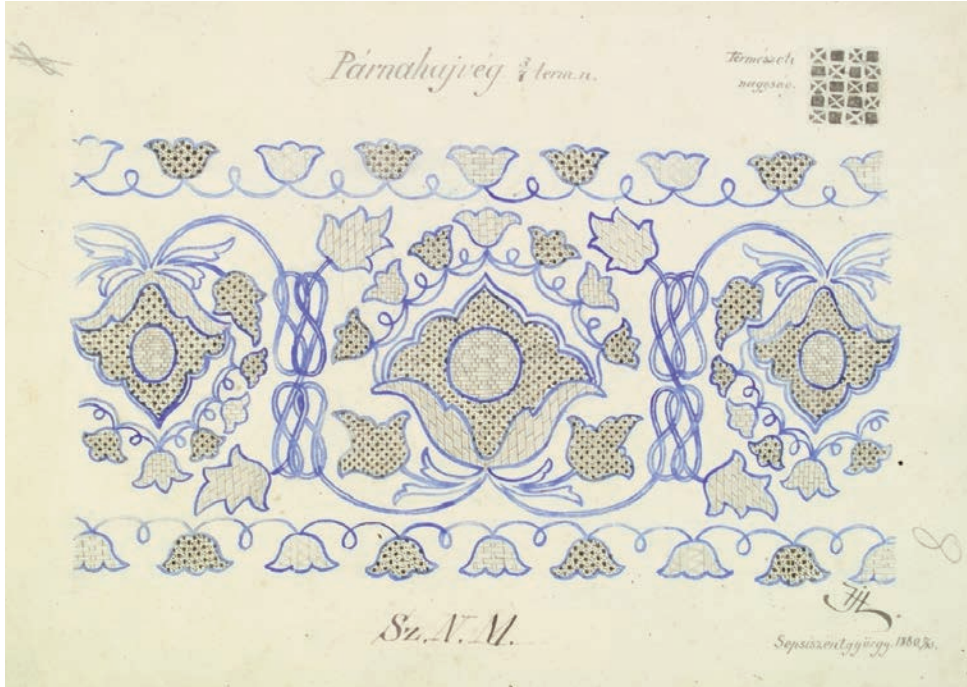
Történetileg különböző időkből származó díszítmények tárának a paraszti tárgyakról származó mintákkal való kiegészítése is megfelelt annak az Európában akkor elterjedt nézetnek, miszerint régi történeti örökség elemei a paraszti műveltségének körében őrződtek meg.

Belső berendezés tekintetében [...] maradjunk a régiben, de a ház karakterét adó homlokzatot tegyük nemzetivé. [...] a magyar nemzeti stílus megteremtése csak azon múlik, hogy a régi alaprajzot új köntösbe öltöztessük. [...] Modern európai maradna építésze-

tünk, de mégis magán hordozná annak a nemzetnek a keze nyomát, melynek földén ennek fiai építették.

(Huszka 1892, 15. p.)

6. kép. Huszka József rajza a Székely Nemzeti Múzeum egy hímzett párnavégéről. Sepsiszentgyörgy, 1880

Forrás: https://www.neprajz.hu/kiallitasok/idoszaki/2005/huszka_jozsef_a_rajzolo_gyujto.html

A magyar iparművészet és a háziipar

A magyar iparművészet kibontakozása az iparfejlesztés a 19. század végi törekvéseibe ágyazódott be. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat (OMIT, 1885–1947) megalakulásától kezdve a művészeti életben játszott igen sokoldalú szerepet, aminek a jelentősége máig nem értékelődött megfelelően. A Társulat ugyan egy szakmai kör érdekeit képviselte, azon kívül azonban a korszak művelődéspolitikájának az országban és külföldön is tevékeny képviselője volt. A tagok – rajztanárok, iparművészeti tervezők, illetve iparművészek – tevékenyen részt vettek az oktatás minden szintjén, tananyagokat, oktatási segédleteket készítettek. Feladatuként vállalták nemcsak iparművészeti kiállítások rendezését, hanem a korszak szokásainak megfelelően szinte bármilyen tematikájú kiállításon az iparművészet és a háziipar együttes szereplésének a

megszervezését is csaknem fél évszázadon át. (A háziipari termékek a nyilvánosság előtt az elmúlt két évszázadban változó környezetben jelentek meg. A 19. században ipari kiállításokon helyezték el a kézműves és házi iparok termelte árukat. Ezeknek az áruknak a becsét növelte az, hogy még a 20. század elején is az iparművészeti kiállítások egyik részét háziipari tárgyakból válogatták össze. Ez az együttes megjelenés még a női kézimunkákat is művészi minőséggel ruházta fel. Az egykori funkcionális tárgyak egyre inkább szimbolikus tartalmakkal telítődtek például az olyan tárlatokon, amelyek már a magyar kultúra bármilyen szegmensét mutatták be.)

Az iparművészek feladatuknak tekintették az egyes tájak jellemző háziipari termékeinek a gyűjtését, azok példaként való felhasználását, szakintézetekben és vidéken időről időre szervezett tanfolyamok tartását. A magyar szakirodalom éppen csak napjainkban kezd számot vetni az iparművészek vidéki tanfolyamainak a hatásával, pontosabban azzal a *kétarcúsággal*, ami ennek a nyomán kialakulhatott. Különösen a fazekasok termékeinél válik láthatóvá a helyi piacokra való termelés és a polgári kíváncsiságnak megfelelő áruk közötti különbség. (Nagy 2021) Nehezen felmérhető az a hatás, amelyet a Társulat tagjai szerteágazó munkásságukkal gyakoroltak a művészetek iránti érzékenység, az ízlés társadalmi méretű alakításában. A nevelés szándéka nemcsak a háziiparosokra, hanem a polgári közönségre is kiterjedt.⁶

Az iparművészek – újíto szerepük megvalósítása érdekében – mintákat kerestek és azt a háziiparok bizonyos tárgycsoportjaiban és ezek díszítményeiben találták meg. Nagyra értékelték azt az igényes kézműves munkát, amelynek kultuszát a korabeli angol *Arts and Crafts* mozgalom (1881–1920) és svéd iparművészek terjesztették Európában. Az ornamentikában ugyanakkor olyan absztrakt formákat találtak, amelyek sokféle mondanivaló hordozására találtak alkalmasnak (Brückner 1993, Deneke 1964, Kresz 1974, Rosta 1992, Székely 2020, Thomas 2020).

6 „NÉPMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS, Az Orsz. M. Iparművészeti Társulat tudvalevően már évek óta rendszeresen gyűjti a pusztulófélben lévő népművészetünk alkotásait s ha nincs módjában azoknak megszerzése, pontos fölvételeket készített róluk fiatal művészekkel, kiket e végből ki szokott küldeni az ország különböző vidékeire. Az ekképen beszerzett mintegy 2000 lapból álló igen érdekes és tanulságos rajzsorozat és a Társulat gyűjteményéből való sok száz eredeti magyar népi csipke, varrottas, szőttes, fafaragás cserép stb. október hó 16-óta látható az Orsz. Iparművészeti Múzeumban...”

7. kép. Badár Balázs (1854–1939) mezőtúri fazekas leányával

Forrás: a szolnoki Damjanich János Múzeum Mesterségek művészete c. kiállítása

A magyaros stílus az építészettől a lakásbelső berendezéséig, de még a fényképezésben⁷ is jelentkezett, nem is beszélve a például az alkalmazott grafikáról. Itt csak példaként említünk meg néhány kezdeményezést, amely a magyaros ízlés példáit adta. A csipkekészítés népi hagyományok nélkül, de jellegzetesnek tartott, majd azzá is váló motívumok felhasználásával, a divatot követő női közönségre számítva, valósággal virágzásnak indult. Ennek a fejlesztésnek az alapját a kutatás az intenzív kézimunka oktatásban látta. (Szőcsné Gazda 2013) A leghíresebbé vált halasi csipke a Dékány Árpád (1861–1931) rajztanár által alapított műhelyben jött létre, és 1902 óta máig fenn is maradt.

A rajztanárból iparművésszé vált példák közül itt csak Horti Pált említjük (1865–1907). Rajztanári diplomát szerzett 1886-ban, a székesfővárosi Iparrajz iskola tanára lett, 1900-ban a párizsi világkiállításon szőnyegtervével díjat nyert. Számos kiállításon való sikeres részvételt követően az 1904. évi St. Louis-i világkiállításon többféle mun-

⁷ Ez utóbbi a 19 század utolsó harmadától adatolható és kezdetben népviseletek esetleg népi életképek lefényképezését jelentette. Határozott fellendülés az 1920-as évektől mutatható ki.

kája szerepelt. Az iparművészet minden ágában alkotott, tervezett mintalapokat és egyéb kiadványokat is. Kitanulta a fazekasmesterséget, a mázak készítését. Fazekas munkákat gyűjtött is. Amerikából már nem tért haza, kelet-ázsiai útján halt meg.

A *Művészi Ipar* (1885–1894) és folytatása a *Magyar Iparművészet* (1897–1944) folyóirat – az Országos Magyar Iparművészeti Társulat, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola közlönyeként – különféle tevékenységekről, eseményekről számolt be, ám a korabeli iparművészeti elvekről és szándékokról is tudósított.⁸

8. kép. Halasi csipke – minta

Forrás: https://gyorihirek.hu/120_eves_a_halasi_csipke/

Az iparművészek érdeklődése önmagában is megemelte a házipari tevékenységek értékét. Maga a „házipar” kifejezés az iparosok hivatalos kategorizálásaként szerepelt a nyil-

⁸ Az OMIT teljes iratanyaga, tárgy. és rajz gyűjteménye elveszett. A Társulat tevékenységének az értékelése még nem történt meg.

vántartásokban, adózási előírásokban. Ebbe a kategóriába azonban hivatalosan sok minden belefért: tarhonyakészítés, a kenyérsütés, szappanfőzés stb. A háziiparok fogalma eredetileg azokra a tárgyakat előállító tevékenységekre terjedtek ki, amelyek a paraszti háztartások szükségleteit szakképesítés nélkül, a környezetükben található anyagok felhasználásával, kézi munkával tudtak előállítani. Az előállított tárgyak mennyisége függött attól, hogy a természeti és gazdasági körülmények, a helyi s árucserében való részvétel mennyit igényelt. Az iparművészek – és mellettük a kereskedők – nyilván a díszítményeket hordozó tárgyakra figyeltek fel: hímzés, szövés, csipkekészítés, fazekasság. A fafaragás, játékkészítés a szóhasználatban szinte észrevétlenül a házipar keretébe sorolódott. Lassan és helyenként kettéválnak a falusi kézművesség (házipar) piaci lehetőségei: a helyi szükségletek a kistáji árucseré formájában nyernek kielégítést, ugyanakkor a kívülről jelentkező – esetenként szervezett igények – hatása átalakítja a termékek egy részét. Ez a kettősség például a fazekasok esetében jól kimutatható. (Nagy 2021)

Az újságok, folyóiratok és szakírók és tisztviselők a 19. és 20. század fordulója körül keresték a megfelelő megnevezést szinte észrevétlenül megjelenik a „népművészet” kifejezés pontosabb meghatározás nélkül.

Mint már említettem, a népművészetből fejlődött háziparszerű foglalkozás hazánkban sok helyütt megszűnt; ott, ahol még megvan, túlnyomó részben visszafejlődött. Házipar alatt e cikkben a nép iparszerűen előállított munkáinak csak azt a csoportját értjük, amely megjelenésénél, a megmunkálás módjánál fogva a művészeti megítélés alá is tartozik. Ennél fogva a tisztán gazdasági céloknak szolgáló készítményekre e sorokban foglaltak nem vonatkozhatnak.

(Györgyi 1910, 4. p.)

A házipar megnevezés szinonimáiként használt népipar, mezőgazdasági ipar kifejezések lassan kikoptak a használatból, a házipar, pedig mint adózási kategória évtizedeken át megmaradt. Györgyi Kálmán (1860–1930) az Országos Iparművészeti Társaság titkára, majd elnöke a hivatalosan háziparinak nevezett tárgyaknak a művészeti szakírók értelmezésének megfelelően használja a népművészet kifejezést:

Ha összehasonlítjuk hazánk háziparát a svédekével, – amellett, hogy a kettőben sok rokon vonást tapasztalhatunk – megállapíthatjuk, hogy a régi magyar népművészet (mely csak újabban vedlett át helyenként iparszerű foglalkozássá) semmiképpen sem áll a svédeké mögött. Sőt határozottan állíthatjuk, hogy a magyar nép házi foglalkozásából eredő régiebb munkák, a formák és technikák gazdagságánál, változatos voltánál, az elrendezés eredetiségénél fogva sokkalta érdekesebbek, az anyag és a munka jóságánál fogva pedig legalább is egyenrangúak a svédek hasonló munkáival.

(Györgyi 1910, 1. p.)

Az iparművészeti kiállítások beszámolóiban a 20. század első évtizedétől kezdve fordul elő az, hogy az népművészet, háziipar kifejezések egymás mellett szerepelnek, de a megkülönböztetés kritériumairól nem található felvilágosítás. A státusváltás azt jelenti, hogy a korábban háziipariként jelölt régi tárgy kapta a népművészet jelzőt, és az új piacokat pedig a háziiparban tevékenykedők látják el.

A magyaros stílus meghatározó eleme elsősorban az ornamentális formakincs, amelynek elemei történetileg különböző korokból és eltérő eredetű tárgyakról származtak. Még a kritika ellenére is valamilyen ősi alkotóerő kontinuos megnyilvánulásának kezdték felfogni a népművészetet. Ez a megközelítés nem is olyan távoli Riegl „Kunstwollen” fogalmától. A társadalom véleményt formáló, hatalmon lévő csoportjai a népművészet kifejezés bevezetésével a tartalom meghatározása nélkül, a művészet szimbolikus mezőjébe emelte át népi házi- és kézművesipart egyébként nemcsak Magyarországon, hanem Európa más országaiban is. (vö. Czerwińska 2013, Geering 2021, Geering 2023, Riegl 1893, Sinkó 2009)

A „magyaros ízlés” és a „népművészet” megfelelt a „nemzet” reprezentációjának.⁹ A magyaros ízlés egyéni színezete ugyanennek a kisajátításnak az eszköze, hiszen az ízlés olyan értékelő mentális művelet során nyilvánul meg, amely egyrészt társadalmilag elfogadott normarendszert jelent, másrészt hangsúlyozza a norma elfogadásának csak látszólag egyéni motivációját. Az első világháború után a korszak nacionalista ideológiájának megfelelően a népművészet kifejezés egyre elfogadottabbá vált és a néprajzi szakirodalomban a „magyar népi díszítőművészet” szinonimájaként kezdett előfordulni a legjelentősebb néprajzkutatók szókincsében körülbelül 1924-től. A terminológiai használata mögötti ideológiai szándékokat olvashatjuk le abból is, hogy Malonyai Dezső művészeti író kapott állami megbízást arra, hogy változatlanul az ipar, az iparművészet és a nemzeti önazonosság kiépítése és megerősítése céljából autentikus népművészeti emlékeket gyűjtsön az országban és azt mutasson be. A magyar nép művészete öt kötete anyagának gyűjtésében, dokumentálásában nem a néprajzosok, hanem természetesen a rajztanárok vettek részt. (Malonyai 1907–1922) Ez a korpusz nagyon hosszú időre érvényesítette a magyar népművészet ideál-képét.

*...Vállalkozásunk tehát a következő: keresünk hazánkban, a nép körében, lehetőleg men-
nél többet abból, amiben fajunk szépérzéke – a mesében, dalaiban, szokásaiban, sőt
babonájában is kifejeződő költői érzését kiegészítőleg – a legjellemzőbben nyilvánul.
Célunk: föl kutatni a magyar művészi alkotókedv ösztönszerű érvényesülésének kezdetle-
ges próbálkozásaitól kezdve, el a már fejlettebb motívumokig lehetőleg mennél többet;
menteni az elkallódástól azt, amink van és így a nemzeti jelleg megőrzésében erősíteni,*

9 A nemzetközi kiállítások hosszú sora bizonyítja azt, hogy a „népművészet” szerepeltetése a mindenkor hatalom reprezentációját szolgálja.

irányítani, fejleszteni fajunk alkotókedvét; megmutatni, bizonyítani és igazolni fajunk művészeti érzékének, rátermettségének és készségének sajátosságát, erejét, becsét s ezzel közvetve és közvetlenül segíteni a nemzeti elem érvényesülését ízlésünkben, művészetünkben és iparunkban; gyarapítani a nemzeti önbizalmat, tanítani a magunk többrebecsülését, valamint megbecsülését annak, ami a miénk..., – ez vállalkozásunknak erkölcsi tartalma és ez a célunk.

(Malonyai1907, 5. p.)

Összegezés

Magyarországon a 19 század utolsó évtizedeiben adott gazdasági és politikai célnak látszott az önálló állam létrehozása. Az államigazgatás nagy lendülettel többé-kevésbé következetes, évtizedeken átívelő stratégiát dolgozott ki ebből a célból, amely csaknem a társadalom egészét átfogta. A legfontosabb törekvés az iparosítás megteremtése volt, amely a nagyipartól kézművesiparokig átfogó intézkedéseket hozott. Ezzel kapcsolatban került sor számos szociális intézkedésre, az oktatás megszervezésére, a magyar iparművészet létrehozására, az életmód kulturális szintjének emelésére, a nemzeti identitás kialakítására, egységesítésére és megerősítésére. Mindezeket a területeket bonyolult kapcsolat rendszerek fűzték össze, amelyre a magyarságtudat szimbolikus megjelenítése épült rá. Az eszköztárba sorolható az egykori jobbágyság díszített használati tárgyainak népművészetként való megnevezése, ami a korabeli társadalom ideológiai/politikai egységesítéseként értelmezhető. A 19. századi magyar társadalomban a parasztok tárgyválasztásának az alapja a használati funkció volt, és nem a világ művészi eszközökkel való leképezése. A hasznostól, illetve kellemestől az esztétikum leválasztására majd akkor kerül sor, amikor a dísz tárgy önállóan jelenik meg a paraszti tárgykészletben. A népművészet felfedezése a szociális és gazdasági érdekektől vezérelve, külső készíttetésre ment végbe. (Geering 2020) A „népművészet” kifejezés létrehozása lehetővé tette olyan esztétikai sőt etikai értékek a tárgyakba való belevetítését, amelyekről az eredeti környezetben szó sem volt. A nyelvi eszköz segítségével a hatalom a nemzeti identitás egységesítése körébe vonta be a kiszolgáltatott társadalmi csoportokat. (Bourdieu 2001, Czervińska 2013, Löfgren 1989) A népművészet és az ideológia, valamint a politika viszonyának azóta is, ma is az esztétikum lehet az álarca.

Irodalom

- Bellák Gábor 2006. Népművészet és háziipar. In Öriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. századfordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 64–70. p.
- Borovszky Samu 1904. *Magyarország városai és vármegyéi. Pozsony vármegye*. Budapest, Apolló Irodalmi Társaság.

- Bourdieu, Pierre 2001. La production et la reproduction de la langue légitime. In Uő: *Language et pouvoir symbolique*. Paris, Fayard, 67–98. p.
- Brückner, Wolfgang 1993. Gewerbeforschung und Volkskunsttheorie. *Bayerische Blätter für Volkskunde*, 20. évf. 4. sz. 208–222. p.
- Brückner, Wolfgang 1999. Volkskunst. Ästhetische Anschauungen oder Thesen zu einem Wahrnehmungsproblem. In Grieshofer, Franz–Schindler, Margot (Hg. von): *Netzwerk Volkskunde. Ideen und Wege. Festgabe für Klaus Beitzl zum siebzigsten Geburtstag*. Wien, Verein für Volkskunde, 291–308. p.
- Cisárova-Mináriková, Eva 2001. *Mária Hollósy. 1858–1945*. Bratislava, Phare.
- Czerwińska, Kinga 2013. Folk art and etnodelign to search for cultural identity. *Polish examples. Etnologické rozpravy*, 20. évf. 1–2. sz. 26–37. p.
- Danglová, Olga 2013. Kultúrne dedičstvo ako symbol identity. *Etnologické rozpravy*, 20. évf. 1–2. sz. 38–54. p.
- Deneke, Bernward 1964. Die Entdeckung der Volkskunst für das Kunstgewerbe. *Zeitschrift für Volkskunde*, 60. évf. 168–201. p.
- Deneke, Bernward 1980. *Europäische Volkskunst*. Frankfurt am Main–Berlin–Wien, Propyläen Verlag.
- Deneke, Bernward 1997. Volkskunst und nationale Identität 1870–1914. In Herbert Nikitsch–Bernhard Tschöfen (Hg. von): *Volkskunst. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1995 in Wien*. Im Auftrag des Vereins für Volkskunde in Wien und des Österreichischen Fachverbands für Volkskunde. Wien, Selbstverlag des Vereins für Volkskunde, 13–38. p.
- Fejős Zoltán 2006. A népművészet a 19–20. század fordulóján. Kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek. In Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 117–127. p.
- Gál Vilmos 2009. A világkiállítások és Magyarország (1851–1900). *Polgári Szemle*, 5. évf. 6. sz. 4. p.
- Geering, Corinne 2021. The Hinterland on Display. Establishing a Market for Rural Handicraft in Austria-Hungary. In Knoll, Martin (ed.): *Cities–Regions–Hinterlands: Metabolisms, Markets, and Mobilities Revisited*. Vol. 17. Innsbruck–Wien, Studien Verlag.
- Gelléri Miksa [Mór] 1881/a. A budapesti nőiipar kiállítása. *Szarvasi Újság*, 5. évf. 34. sz. 269–271. p.
- Gelléri Mór 1881/b. *Jelentés az országos nőiipar-kiállításról*. Budapest, Pesti könyvnyomda.
- Gráfik Imre 2013. Rómer Flórián a magyarországi néprajzi gyűjtés kezdetén. *Arrabona*, 51. sz. 269–290. p.
- Gyarmathy Zsigáné 1896. *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Budapest, Franklin Társulat.
- Györgyi Kálmán 1910. A svéd kiállítás tanulságai. A háziiparral és a női kézimunkákkal foglalkozóknak figyelmébe ajánlja... *Magyar Iparművészet*, 13. évf. 1. sz. 1–8. p.
- Halkovics László 1999. A magyar ipari szakoktatás és statisztikája 1945. előtt. *Statisztikai Szemle*, 77. évf. 4. sz. 260–273. p.
- Heffernan, Sandra 2014. The Influence of Archduchess Isabella on Design. The Transformation of an Aesthetic. *Textile. The Journal of Cloth and Culture*, 12. évf. 2. sz. 188–201. p.
- Herich Károly 1885. Háziipar. In Keleti Károly (szerk.): *Hivatalos jelentés a budapesti Országos Általános Kiállításról IV*. Budapest, Atheneum, 499–514. p.
- Huszka József 1885. *Magyar díszítő stíl*. Budapest, Deutsch.

- Huszka József 1892. Nemzeti építészetünk múltja és jelene. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye*, 26. évf. 1–12. sz. 201–207. p.
- Huszka József 1895. *Magyar ornamentika*. Budapest, Pátria nyomda.
- Ipolyi Arnold 1891. A magyar iparélet történeti fejlődése. In Rottler Ferenc (szerk.): *Egyház, műveltség, történetírás*. Budapest, Gondolat, 120–148. p.
- Johles, Reinhardt 2002. „Ethnisierte Materialien” – „materialisierte Ethnien”. Zur Nationalisierung von Volkskunst und Bauernhaus in Österreich(-Ungarn). In Ákos Moravanszky (Hg. von): *Das entfernte Dorf. Moderne Kunst und ethnischer Artefakt*. Wien–Köln, Böhlau, 61–94. p.
- Korff, Gottfried 1992. Volkskunstsideologisches Konstrukt? Fragen und Beobachtungszumpolitischen Einsatzder „Volkskunst” im 20. Jahrhundert. *Jahrbuch für Volkskunde*, 15. sz. 23–49. p.
- Körösfői K. Aladár 1916. Az ornamentum tanításáról. *Magyar Iparművészet*, 19. évf. 8. sz. 328. p.
- Kresz, Mária 1974. Ruskin, Morris, Crane and the Discovery of Hungarian peasant Art. *New Hungarian Quarterly*, 15. sz. 198. p.
- Lackner Mónika 2009. Tárgyaink és a történeti érték. *Néprajzi Értesítő*, 91. sz. 9–22. p.
- Litassy János 1892. Vidékünk házi ipara. *Selmeczbányai Híradó*, 3. évf. 7. sz. 25–27. p.
- Löfgren, Orvar 1989. The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europaea*, 19. sz. 5–23. p.
- Malonyai Dezső 1907–1922. *A magyar nép művészete I–V*. Budapest. Franklin-Társulat-Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.
- Nagy Zoltán 2021. Az őrségi fazekasság két arca a pártosfalvi összeírástól a magyarszombatfai fazekas háziipari szövetségéig (1895–1950). *Vasi Szemle*, 75. évf. 2. sz. 203–230. p.
- Német Ferenc 1933. *A torontáli szőnyeg*. Újvidék, Forum.
- Ráth Károly 1898. Háziipar. In Matlekovits Sándor (szerk): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. 8. Budapest, k. n. 299–377. p.
- Riegl, Alois 1893. *Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*. Berlin, Siemens.
- Rosta István 1992. A magyarországi szlőjd. *Iskolakultúra*, 2. évf. 3. sz. 74–76. p.
- Sárai Szabó Katalin 2004. „Női munka” a református egyházban a századfordulótól a 40-es évekig. In S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 211–220. p.
- Semper, Gottfried 1852. *Wissenschaft, Industrie und Kunst. Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles, bei dem Schlusse der Londoner Industrie-Ausstellung*. Braunschweig, Vieweg und Sohn.
- Semper, Gottfried 1860. *Der Stil in der technischen und tektonischen Künsten oder die praktische Ästhetik. Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde. Bd. 1. Die Textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst*. Frankfurt am Main, Verlag für Kunst und Wissenschaft.
- Sinkó Katalin 2009. A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898. *Néprajzi Értesítő*, 91. sz. 35–80. p.
- Sinkó Katalin 2012. Az ornámen mint nemzeti nyelv. A népművészet fogalmának a kialakulása az iparművészeti múzeumokban a pozitívizmus korában. In Uő: *Ideák motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 242–276. p.
- Szabóová, Nela 2008. Úspechy výšiviek z produkcie Spolku Izabella na medzinárodnom trhu. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 6. évf. 1. sz. 95–103. p.

- Székely Miklós 2020. Az Arts and Craftstól a Bauhausig: új szempontok a századfordulós nemzeti iparoktatási mozgalmak értékeléséhez. *Ars Hungarica*, 46. sz. 67–78. p.
- Szőcsné Gazda Enikő 2013. *Erdélyi csipkék. Kiállítási katalógus*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum.
- Szőcsné Gazda Enikő 2014. A kutatástól a tömegmozgalomig. Az 1930-as évekbeli háromszéki szöttezmozgalom története. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 22. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 247–278. p.
- Taylor, Lou. 1990. „Peasant Embroidery. Rural to Urban and East to West Relationships 1860–1914.” *The Journal of the Decorative Arts Society 1850–The Present*, 14. sz. 43–51. p.
- Thomas, Zoë. 2020. *Women Art Workers and the Arts and Crafts Movement*. Manchester, Manchester University Press.
- Török Zsuzsa 2019. Wohl Janka Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkának írt levelei. *Lymbus* 2019. *Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Budapest, Külgazdasági és Külügyminisztérium–Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Magyar Nemzeti Levéltár– Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság–Országos Széchényi Könyvtár, 615–629. p.
- Vörös Katalin 2016. Millenniumi hangulatban. Az ezredéves kiállítás és az iparoktatás. *Autonómia és Felelősség*, 2. évf. 2–3. sz. 19–28. p.
- Vörös Katalin 2018. Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In Csibi Norbert–Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, Kronosz, 237–259. p.
- Wörner, Martin 1999. *Vergnügung und Belehrung. Volkskultur auf den Weltausstellungen 1851–1900*. Münster–New York–München–Berlin, Waxmann.

KINCŐ VEREBÉLYI

THE MYTH OF FOLK ART

The term folk art in the ethnographic literature is an undefined term. The purpose of this study is to shed light on the context of the birth of the concept. In Central Europe, interest in the culture of the people, i.e. peasants, is connected with the emergence of the idea of nation-states. Towards the end of the 19th century an evolutionary approach became authoritative in both history and social history. The emerging ethnography also followed this direction. In the simple object forms of peasant culture, he could find documents from old historical periods. At the end of the 19th century, home industry movements emerged. On the one hand, the goal was the production of industrial goods that did not require capital, but meant the use of folk knowledge. Recognizing the possibilities, the state supported the education of the house industries and its application in the applied arts for decades. This produced results such as Hungarian Art Nouveau or later Art Deco. At the end of the 19th century, research on ornamentation appreciated the decorations of objects in peasant use. The result was the birth of the term folk art, which is a value category without concrete content.

SIMON ATTILA

Egy politikus kontúrjai

Megjegyzések egy Esterházy János-kötet kapcsán

Bár Esterházy János személye évek óta központi helyet foglal el a magyar és a szlovák történészek közötti diskurzusban, a szlovák történetírás eddig inkább csak reagált a magyar felvetésekre, de nem próbált meg saját képet kialakítani a sokat (olykor fölöslegesen is) emlegetett politikusról. A „nem a mi kutyánk kölyke” magatartás alapján nem foglalkozott vele mélyebben, hanem megelégedett azzal, hogy egy-egy hatásos jelző (pl. Budapest ügynöke, irredenta politikus stb.) segítségével jól látható helyre pozicionálja őt a nemzet ellenségeinek polcán. Ez a magatartás azonban egyre kevésbé tartható, hiszen Szlovákia történetének egy fontos alakjáról van szó, aki 1933 és 1938 között a csehszlovákiai magyarság egyik meghatározó, 1939 és 1945 között pedig a szlovákiai magyarok legfontosabb politikai vezetője volt. Nem mellékesen pedig az 1945 utáni sorsa miatt olyan emblematisz személyiséggé vált a szlovákiai magyarságnak, akit mind a magyar, mind a szlovák köztudat is szimbólumként kezel.

A fentiek miatt is izgalmasan hangzott a hír, hogy egy új szlovák Esterházy-életrajz jelent meg. Aztán persze gyorsan kiderült, hogy ez még nem a várt áttörés, és a *János Esterházy a jeho miesto v moderných slovenských dejinách / János Esterházy and his place in modern Slovak history* című kétnyelvű (szlovák és angol) kiadvány (Schvarc 2023), minden erenye ellenére sem sokkal több, mint egy újabb vitairat. Az amúgy 191 oldalas keményborítású kötet ugyanis nem politikai életrajz. A szerzői, történészi szöveg ugyanis csupán mintegy 30 oldalt tesz ki (ez két nyelven is csak 60 oldal), amelyet egy terjedelemre hosszabb dokumentumválogatás egészít ki. Ráadásul a kötet kiadója nem valamelyik tudományos intézmény, hanem a Szlovák Köztársaság Külügyminisztériuma. Ami azért is óvatosságra intheti az olvasót, mivel a kormányzati szervek csak ritkán támogatják tudományos könyvek kiadását, de ha igen, akkor az mögött mindig nagyon határozott szándékok húzódnak meg. Ami a jelen esetben is viszonylag világosan kirajzolódik: választ adni a magyarországi politika, valamint a magyar historiográfia egy részének az Esterházy János ügyében kifejtett aktivitásaira, valamint az általuk Esterházyról sugallt – a szlovák vélemények szerint – meglehetősen egyoldalú képre.

Az ilyen megrendelések és elvárások általában nehéz helyzetbe hozzák a történészeket. Azokat mindenképpen, akik komolyan veszik a szakmájukat. Így bizonyára a

kötetet jegyző Michal Schvarc sem volt könnyű helyzetben, aki ráadásul eddigi munkáiban (lévén, hogy a szlovákiai németek jelentik a fő kutatási területét) nem is nagyon foglalkozott a szlovákiai magyarok történetével. Ennélfogva a könyv szerzői szövege alapvetően nem saját kutatásainak az eredménye, hanem elsősorban az eddig szlovák, esetleg angol nyelven megjelent dolgozatok és a kötetbe is besorolt forrásdokumentumok alapján próbált az Esterházy személyével kapcsolatos vitás kérdésekben állást foglalni. Az, hogy milyen sikerrel, a későbbiekben talán kiderül, de annyit már az elején le kell szögezni, hogy ha mindenben nem is egyezik a véleményem a szerzőével, az egy percig sem kétséges számomra, hogy tisztességes szakmai munkáról van szó, amely fontos adalék lehet az Esterházyval kapcsolatos történeti vitákban.

Bár a már említett levéltári dokumentumok a kötet végén kaptak helyet, talán mégis ezekkel érdemes kezdeni, hiszen külön értékét jelentik a kiadványnak. A 25. eredeti nyelven (szlovák, német, angol) közzétett forrás nagy része ugyanis eddig nem vagy csak nehezen volt elérhető az olvasóközönség számára. Különösen igaz ez a szlovák olvasókra, akiknek korábban nem volt lehetőségük arra, hogy korabeli dokumentumok alapján saját maguk formáljanak véleményt a témáról. Ezért is fontos a forrásdokumentumok közzététele, amelyek kitágítják a történeti szöveg értelmezési kereteit, és egyfajta multiperspektivitást teremtenek a kiadványon belül. A szerző általuk lényegében megadja a lehetőséget az olvasónak, hogy az tovább gondolja a történeti szöveg állításait, esetleg másként értelmezze a főszövegben leírtakat. Ebből a szempontból különösen értékes az 1. és a 2. számú dokumentum, vagyis Esterházy két kihallgatási jegyzőkönyve: az első 1945-ből, a második pedig 1949-ből. Ezek ugyanis azon csekély források közé tartoznak, amelyekben maga Esterházy szólal meg.

A kötet szerzői szövege egyfajta vitairat jellegét hordozza, hiszen Schvarc már a dolgozata elején világossá teszi, hogy nem a teljesség igényével kíván a témához hozzájárulni, és csupán az Esterházyval kapcsolatos viták középpontjában álló néhány kérdéskörre akar összpontosítani. Így Esterházynak Csehszlovákia 1938–39-ben bekövetkezett területi felbomlásában betöltött szerepére, a magyar politikus második világháború alatti tevékenységére (különös hangsúllyal a zsidókérdésben tanúsított magatartására) és végül az Esterházy ellen a Szlovák Nemzeti Bíróságon lefolytatott perre.

A dolgozat egész szempontjából lényeges mozzanat, hogy Schvarc már az elején leszögezi (Štefan Šutaj véleményét kölcsönvéve), hogy Esterházyról máig nem született a magyar politikus életművét valósághűen és fölösleges jelzők, frázisok, mítoszok és legendák nélkül bemutató tudományos munka (Šutaj 2012). Megállapítása – hiszen a szlovák fél részről még csak kísérlet sem történt Esterházy személyének komplex értékelésére – nyilvánvalóan a magyar szakirodalom, elsősorban az Esterházy-kutatást elindító, az Esterházyról már több könyvet is publikáló, és napjainkban az Esterházy János boldoggá avatásáért fáradozó Molnár Imre munkáinak a kritikája kíván lenni.

Schvarc szerint ugyanis Molnár Esterházy-életrajza,¹ amelyet szerinte a források önkényes interpretációja, sőt olykor a fabulálás jellemez, inkább hagiográfiának tekinthető, mint tudományos munkának. (Schvarc 2023, 7–8. p.)

Ez a kritika már csak azért is a dolgozat egyik leghangsúlyosabb közlése, mivel a magyarországi emlékezetpolitika és annak szlovákiai magyar követői teljes mértékben a Molnár által felrajzolt Esterházy-képet emelték a magyar mesternarratíva középpontjába. Vagyis amikor Schvarc Molnárt kritizálja, lényegében az Esterházyval kapcsolatos magyar emlékezetpolitikáról mond meglehetősen sommás véleményt. Arról az emlékezetpolitikáról, amely szimbólummá merevítette Esterházyt, akiről ennél fogva nem alakulhat ki valódi magyar–magyar szakmai vita, hiszen azok, akik árnyaltabb képet kívánnak Esterházyról felrajzolni, nem egy esetben a magyarság elárulóinak és idegen érdekek képviselőinek a pozíciójába vannak szorítva.

A hivatalos magyarországi emlékezetpolitika deformációit (még ha a jelen esetben Esterházy János is a tárgy) persze hiba volna Molnár Imre nyakába varrni, aki élete egy jelentős részét szentelte az Esterházy-életmű feltárásának és annak, hogy az általa felrajzolt képet a széles közvélemény megismerje és elfogadja. Az persze más kérdés, hogy az a tiszteletre méltó érzelmi kötődés, amely őt Esterházy János személyéhez kapcsolja, nem mindig tett jót az általa folytatott történelmi munka szakmaiságának. A történetírás alapvetően diszkurzív műfaj, amely a tudományos megismerés eszköztárának alkalmazását és a kételkedés adottságát követeli meg. A boldoggá avatás folyamata pedig leginkább erős hitet és elkötelezettséget kíván, ami a kételkedéssel csak nehezen fér össze.

Mindazonáltal Molnár Imre Esterházy-életműve jelentős értékkel bír, és az megkérdőjelezhetetlen, hogy mindenki mástól többet tett az Esterházyt érintő források feltárásáért és Esterházy személyének a bemutatásáért. Megállapításait ugyan lehet túlzónak vagy elfogultnak minősíteni, azt pedig, ahogy olykor a forrásokat használja (beleértve az elhallgatást is) lehet és olykor kell is bírálni, de azt a tudásanyagot, amelyet ő összegyűjtött, nem lehet negligálni. Nem elegendő azt mondani, hogy Molnár nem hiteles, hanem külön-külön kell minden állítását mérlegelni, azokkal egyetérteni, vitatkozni vagy cáfolni. Ez a minimum.

Esterházy politikai pályáján az első nagy korszakot a harmincas évek jelentik, amikor „Budapest protezsáltjaként” őt választották az Országos Keresztényszocialista Párt élére, majd 1936-tól ő lett az Egyesült Magyar Párt társelnöke. Ez az időszak, amikor még vannak tőle fajsúlyosabb szereplői is a szlovákiai magyar politikának (pl. Szüllő Géza vagy Szent-Ivány József mindenképpen) egyfajta felkészülésnek tekinthető az 1938 és 1945 közötti időszakra, amely politikusi pályájának a fénykora lesz majd.

1 Molnár Imre több monográfiában foglalta össze Esterházy életét és politikai tevékenységét, amelyek szövegei nagy átfedést mutatnak egymással. Ezek közül a legteljesebb munka: Molnár 2010. A könyv szlovák fordításban is megjelent: Molnár 2012.

Schvarc helyesen látja, hogy Esterházy magatartásának egyik fontos mozgatórugója ebben az időszakban a csehszlovák nemzetiségi politika volt, amely reflektálatlanul hagyta a magyar közösség igényeit, és amely számos sérelmet okozott a csehszlovákiai magyarságnak. (Schvarc 2023, 10–11. p.) És az a megállapítása is helyes, hogy ez a nem túl előrelátó nemzetiségi politika is közrejátszott a szlovákiai magyar politika éles ellenzékiiségében, hosszú távon pedig Budapest karjaiba kergette a magyar lakosságot.

Amellett, hogy a szerző hangsúlyosan szól Esterházy budapesti kapcsolatairól és a határok megváltoztatására irányuló törekvéséről, azt sem hallgatja el, hogy Esterházy az EMP másik elnökétől, Jaross Andortól eltérően nagyobb távolságot akart tartani Németország és a Szudétanémet Párt törekvéseitől. Hiszen Esterházy volt az, aki elutasította, hogy 1938 meglehetősen forrongó nyarán s őszén az Egyesült Magyar Párt vagy a magyar lakosság radikális, erőszakos eszközökhöz nyúljon céljai megvalósítása érdekében. Összességében az az Esterházy-kép, amelyet Schvarc az első köztársaság időszakával kapcsolatban felvázol, kiegyensúlyozottnak mondható. Például azt is jól látja, hogy Esterházy Budapest politikájával összhangban és azzal szorosan együttműködve elsősorban Csehszlovákia dezintegrációjára törekedett, ami első lépés lehetett volna a trianoni határok megváltoztatásában. Mert mind Esterházy, mind a szlovenszkói magyar politikai elit nagy részének a távlati célja ez volt és nem más.

Esterházy szoros budapesti kapcsolatai okán megkerülhetetlenül merül fel az a kérdés, Budapest ügynöke volt-e vagy nem, mint az a szlovák történetírásban nemegyszer megjelenik.² Schvarc óvatosabb ebben a kérdésben, és jól teszi, hiszen Esterházy és a többi csehszlovákiai magyar politikai szereplő szoros budapesti kapcsolatai nem voltak ismeretlenek a csehszlovák kormányzati körök előtt. A határok szigorú korabeli ellenőrzése miatt a hatóságok minden határátlépését regisztrálták, a csehszlovák belügyi szervek pedig a jól kiépített és a magyar pártokat is behálózó informátori hálózatuk révén a szlovenszkói magyar politika minden történéséről tájékoztatva voltak. Olykor hitelesen, máskor kevésbé helytállóan. Tudták és hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a szlovákiai magyar politikusok (így Esterházy is) minden fontos lépésről kikérlik Budapest véleményét, beszámolnak az itteni politika alakulásáról. Ettől azonban még nem voltak titkosszolgálati módszereket alkalmazó ügynökök.

Az első bécsi döntést követő és a második világháború végéig tartó időszakban Esterházy elsősorban a Szlovákiában rekedt magyar kisebbség jogainak védelmét tartotta a fő feladatnak. Schvarc szerint ez egyrészt belső készítése volt, másrészt erre kapott felhatalmazást a budapesti kormányköröktől, miközben azt, hogy Esterházy a magyarországi szlovák kisebbség jogainak bővítéséért lobbizott, elsősorban a recipro-

2 Lásd például Martin Lacko szlovák történész véleményét. Idézi Odhalenie busty Esterházyho je provokácia, tvrdí historik. *Korzar Košice*, 11. 03. 2011. <https://kosice.korzar.sme.sk/c/5802633/odhalenie-busty-esterhazyho-je-provokacia-tvrdi-historik.html>

citás elvéből származó szükségszerű lépésének tulajdonítja, nem pedig a magyar politikus sokat hangoztatott szlovákbarátságának. Schvarc véleménye legitim, hiszen bár Esterházy ugyan más szlovákiai magyar politikusoktól jobban tudatosította a szlovákokkal való együttélés jelentőségét, mégsem kezelte a szlovákságot egyenrangú partnerként. Esterházy számára a szlovákok megnyerése elsősorban azt a célt szolgálta, hogy azzal elősegítse az ezeréves Szent István-i állam felújítását. Igaz, más pályatársaitól és főleg a budapesti politika vezéralakjaitól eltérően ő valószínűleg nem volt annak a hamis reménynek a rabja, hogy a szlovák társadalom visszavágyik a magyar állam keretébe. Talán hatott rá a tőle felvilágosultabban gondolkodó nővére, Esterházy Lujza álláspontja, aki szerint anélkül, hogy a magyarok végre beismernék a szlovákokkal szembeni bűneiket, és olyan szociális és társadalmi reformokat léptetnének életbe, amelyek vonzóvá tennék Magyarországot, a szlovákok visszatérésével kapcsolatos elképzelések csupán illúziók. (Esterházy 2014, 260. p.)

Esterháznak a Tiso vezette szlovák állam időszakában játszott szerepét illetően Schvarc két mozzanatra összpontosít: egyrészt a magyar politikusnak a rendszerhez és a náci ideológiához fűződő viszonyára, másrészt a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjára. És talán az sem meglepő, hogy mindkét kérdésben vitába száll a magyar historiográfiaival. Míg ugyanis azok Esterházy erős keresztény meggyőződését és ezáltal a nácizmussal való szembenállását emelik ki, és a tiso-i rendszer ellenfeleként mutatják be a magyar politikust, Schvarc úgy vélekedik, hogy Esterházy keresztényszocialista beállítottsága ugyan ideológiai ellentétet jelentett a nácizmussal, de nem tette Esterházyt a náci rendszer aktív ellenfelévé. Azt már én teszem hozzá, hogy ha nem vált is belőle a rendszerrel szembeni ellenálló, a nácizmustól való távolságtartása közismert volt, és magán a Magyar Párton és a szlovákiai magyar közösségen belül is voltak emiatt bírálói. Ennek az elégedetlenségnek az egyik kicsúcsosodása volt a Szlovenszkoí Magyar Nemzetiszocialista Párt megalapításának kudarcos története.

Schvarc szerint Esterházy és a Deutsche Partei vezetője, Franz Karmasin ellentétektől terhelt viszonya sem a magyar politikus náciellenes magatartásából, hanem az érintettek animozításából fakadt. Ez reálisnak tűnik, de azért azt hozzá kell tenni, hogy abból a versengésből is, amely a magyar pártok és a Kárpáti Német Párt között szlovákiai németek szavazataiért folyt, és amellyel kapcsolatban a fiatal kutatónak, Czáboczk Szabolcsnak a szepesi németekről írt dolgozata hozhat a közeljövőben új eredményeket. (Czáboczk 2025)

A szerzőnek abban kétségtől van, hogy a szlovák parlament képviselőjeként Esterházy is szerepet vállalt a totalitárius jegyeket hordozó autoriter rezsim kiépülésében. Felelőssége azonban, hiszen semmiféle befolyással nem bírt a kormányzati politikára, még akkor sem hasonlítható össze a végrehajtó hatalom képviselőjével, ha 1949 évi kihallgatása során ő maga jelenti ki, hogy sohasem volt ellenzékben, és a zsidók deportálásáról szóló törvény kivételével mindent megszavazott. (Schvarc 2013, 104. p.)

Esterházyval kapcsolatban azért is nehéz kiegyensúlyozott véleményt megfogalmazni, mivel kevés egodokumentum maradt fenn tőle (bár az is elképzelhető, hogy léteznek ilyenek, de a család eddig visszatartotta őket). Azt azonban biztosan ki lehet jelteni, hogy nem volt sem náci, sem fasiszta (ahogyan egyesek minősítik), és még csak nem is szimpatizált ezekkel az eszmékkel, amit nemegyszer nyíltan ki is nyilvánított. Sőt, nem csupán a mai tudásunk alapján vélekedünk róla így, hanem hasonlóan gondolkodtak róla kortársai, köztük azok is, akik amúgy a politikai paletta túlsó oldalán álltak. Például a baloldali Szalatinai Rezső vagy a kommunista Fábry Zoltán.³ Nekik nem lett volna okuk Esterházy védelmére kelni, de mégis megtették. Minden bizonnyal azért, mivel ők is tisztában voltak azzal, hogy Esterházy magatartásának szerepe volt abban, hogy a Szlovenszkói Magyar Párt és a magyar lakosság nem sorakozott fel a nemzetiszocializmus eszméi és Jozef Tiso erre hajazó rendszere mögé. Esterházy ezen álláspontja sem a németek, sem a Magyarországon 1944. október 15-én a németek segítségével a hatalmat kezükbe ragadó és Szálasi vezette nyilaskeresztes kormányzat előtt nem volt titok. Nem véletlen, hogy a nyilasok a hatalom megszerzése után azonnal megpróbálták elérni Esterházy félreállítását, és egy a német és a nyilas érdekeknek jobban megfelelő személyt szerettek volna a helyére állítani.⁴ Összességében azonban sikertelenül.

Mindezek mellett azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a náciizmus eszméinek elutasítása és a mély vallásossága nem akadályozta abban, hogy a náci Németország bizonyos törekvéseivel egyetértsen, és élénk kapcsolatokat építsen ki a harmadik birodalom hivatalos képviselőivel. Ez akár pragmatizmusnak is minősíthető, hiszen a szlovákiai magyarság politikai vezetőjeként ez feladata is volt, ám ez a kérdés is azok közé tartozik, amelynek tisztázása még további kutatásokat érdemelne.

Ami Esterházynak a zsidósággal kapcsolatos álláspontját illeti, Schvarc következtéseivel részben egyet lehet érteni, hiszen Esterházytól nem volt idegen az antiszemitizmus (ami persze az adott korban más konnotációval bírt, mint ma), és több olyan megnyilvánulása ismert, amely alapján joggal gondolhatjuk, hogy helyeselte a zsidóság vélt vagy valós gazdasági és társadalmi befolyásának a numerus clausus alapján történő visszaszorítását. A zsidóság faji alapú fizikai elkülönítése, deportálása és megsemmisítése azonban éles ellentétben állt kereszténységből fakadó etikájával, ráadás-

3 Az 1938 előtt Esterházyt sokat bíráló Fábry 1949-ben a Viliam Širokynak írt levelében többek között a következőket írta Esterházyról: „Nyílt és publikált németellenessége hozta magával, hogy mint egyetlen ember merte szavát felemelni a zsidótörvény ellen. Hogy a szlovenszkói magyarság csaknem teljes egészében németellenes maradt, az Esterházy érdeme. Amikor mégsem menekült, pedig tehetett volna, de úgy hitte, nincs mitől félnie: a németek elűzői elégtételt fognak neki szolgálni. Nem így történt. Halálra ítélték. Esterházyt csak azok ítélték el, akiknek szeme előtt a régi 36 előtti Esterházy rossz emlék kísért.” FKI-SZML, Fábry Zoltán hagyatéka, 33. doboz.

4 Erről bővebben lásd Simon 2015.

sul a szlovákiai magyar közösség felelős vezetőjeként (Esterházy esetében ezt mindig figyelembe kell venni) nem szívesen támogatott olyan intézkedéseket, amelyek bármely kisebbség súlyos diszkriminációját vonták maguk után.

Szerencsére ebben a kérdésben van hiteles forrásunk Esterházytól, hiszen a Szlovák Országgyűlésben 1942. május 15-én lezajlott szavazás előtt felkereste Martin Sokol házelnököt, és előre jelezte neki, hogy miért nem fogja megszavazni a törvényjavaslatot. És bár mint minden politikai megnyilvánulást, ezt is óvatosan kell kezelni, alapvetően nincs okunk arra, hogy kétségbe vonjuk a szavait: „A zsidók kitelepítéséről szóló törvényjavaslat tartalmilag olyan, hogy azt semmiképpen sem tehetem magamévá, és nem szavazhatom meg. Legfiatalabb korom óta mindig zsidóellenes beállítottságú voltam és az is fogok maradni, ami ellenben nem jelenti azt, hogy szavazatommal hozzájáruljak egy olyan törvényhez, mely minden isteni és emberi jogot lábbal tipor. A zsidók kitelepítésénél a szlovákok a zsidókat nem mint felekezetet, hanem mint fajt telepítik ki, és ez egy okkal több, hogy ellenszavazzak a javaslatnak. A magyarság Szlovákiában nemzeti kisebbséget alkot, és ezért teljesen lehetetlen, hogy elfogadjon és magáévá tegyen olyan törvényjavaslatot, amely a többségnek jogot ad arra, hogy egy kisebbséget kitelepítsen...”⁵

Esterházy és a zsidókérdés kapcsolatában paradox módon arra is tudunk támaszkodni, amit nem mondott és nem írt le. Mert azokban az időkben, amikor Szlovákiában divat volt a zsidókon gúnyolódni, amikor a szlovák lapok sorra jelentették meg a zsidóellenes írásokat, Esterházy nem tesz ilyen nyilatkozatokat, az általa ellenőrzött lapok pedig tartózkodnak a másutt megszokott penetráns antiszemita retorikától. Amely magatartást ugyan többféle okkal is lehet magyarázni, ám bármelyik is a helytálló, mindenképpen Esterházy javára írható. Csakhogy Esterházy akkor is hallgatott, amikor a magyarországi zsidóságot (közte egykori párttársait, a visszacsatolt területeken élő magyar zsidókat) embertelen körülmények közepette gettósították, majd a haláltáborokba deportálták. Molnár könyvéből és a kihallgatási jegyzőkönyvekből az persze kiderül, hogy magánemberként nem értett egyet a Sztójay-kormány politikájával, bizonyára a gettósítás és a deportálás tényével sem, ám a nyilvánosság előtt erről hallgatott: nem tiltakozott, sőt még csak együttérzését sem fejezte ki. Legalábbis nem tudunk ilyenről. Egy kicsit hasonlít ez a helyzet az 1938. decemberi nagysurányi esethez, amikor szintén elmulasztotta a nyilvános állásfoglalást.⁶ Mindenesetre az igazi erkölcsi nagyságá-

5 MNL-OL, KÜM K 63, 463. cs. 65. t. 84/pol. 1942.

6 Amikor 1938 karácsonykor a csendőrök Nagysurányban a demonstráló szlovák tömegbe lőttek, amelynek következtében egy 18 éves lány meghalt és többen megsebesültek, Esterházy János nővérének, Lujzának az unszolására sem volt hajandó nyilvánosan megszólalni az ügyben, miközben arra hivatkozott, hogy ezzel ártana Magyarország külföldi megítélésének. Vö. Esterházy 1991, 98–100. p.

nak bizonyítéka a kassai, komáromi és általában a vidéki magyar zsidóság elhurcolása elleni nyílt tiltakozása, megszólalása lehetett volna. Ez azonban elmaradt.

A fenti kettősséget talán a két háború közötti politikából hozott beidegződései, valamint a már említett pragmatizmusa magyarázhatja. Az 1920 és 1938 közötti szlovenszkoí magyart egyértelműen az antiszemitizmustól való távolságtartás jellemezte. Érvényes volt ez mind Esterházy pártjára, az OKP-re, mind Jaross Andor Magyar Nemzeti Pártjára. A különbség csak annyi volt, hogy az OKP-ben nem voltak zsidók, az MNP-ben igen. Noha – talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük – mindkét pártban lett volna igény a zsidóellenességre. Tudatosították azonban, hogy a zsidók is kisebbség, ráadásul többségük magyarul beszél, akik potenciális szövetségesek lehetnek Prágával szemben.

A törés az első bécsi döntés után következett be. A bécsi döntés következtében Magyarországhoz került pártelit nagy része Jaross Andorral az élen azonnal beállt az antiszemita uszítók táborába. 1944-ben pedig a magyarországi zsidóság deportálásáért felelős belügyminiszter épp Jaross volt, amiért aztán a háború után jogosan végezte bitófán. Ezzel szemben az EMP azon része, amely Szlovákiában maradt, továbbra is távol tartotta magát az antiszemita hangulatkeltéstől. Amiben bizonyára szerepe volt Jaross és Esterházy jellembeli tulajdonságainak is, de a politikai érdekeknek is. Míg ugyanis Jarosséknak 1938. november 2-a után már nem volt szükségük a zsidóságra szövetségesként, Esterházynak és pártjának igen.

Azt Schvarc is elismeri, hogy a magyar politikus bizonyíthatóan segítséget nyújtott néhány üldözött személynek, családnak. Azt viszont megkérdőjelezi, hogy 1942-ben, amikor Szlovákiából tömegesen menekültek a zsidók Magyarországra, Esterházynak olyan jelentős szerepe lett volna menekítésükben, mint azt Molnár Imre vagy Janek István állítják. (Molnár 2010, 246–255. p.; Janek 2016, 126–132. p.) Ennek igazolásaként néhány olyan forrást sorol fel, amelyek nem említik Esterházy szerepét. Ebben az esetben is érvényes azonban az, hogy ha tisztán akarunk látni, akkor a Molnár által említett forrásokat kellene tételelesen megvizsgálni, amely lépést egyszerűen nem lehet kihagyni.

A szerző a tanulmány utolsó részében a pozsonyi Nemzeti Bíróság előtt 1947-ben lezajlott Esterházy-perrel foglalkozik, és lényegében azok álláspontját vitatja, akik megkérdőjelezik a per tisztaságát és úgy vélik, Esterházy elítélése által a szlovákiai magyar kisebbség egésze fölött mondtak ítéletet. Schvarc ezzel szemben úgy véli, hogy Esterházy elítélésében nem a nemzetiségi hovatartozása játszotta a döntő szerepet. Leszögezi, hogy a büntetés magasságának a jogosságán lehet ugyan vitatkozni, ám magát a pert releváns források feltüntetése nélkül manipulálnak nevezni, az tudatos megtévesztéssel ér fel.

Ebben az esetben nem azzal van gond, hogy Schvarc elutasítja Molnár és mások álláspontját, hanem azzal, hogy ezt nem Molnárék érveinek tételes cáfolata alapján teszi, hanem azt a politikából jól ismert tételt hangsúlyozva, hogy a népbírói ítéletek újbóli megnyitása veszélyes helyzetet teremtené.

Schvarc nem reflektál arra, hogy a témával foglalkozó szakirodalom meglehetősen problémásnak látja nem csupán magát a szlovákiai retribúciós rendeletet, hanem a retribúciós eljárás gyakorlatát egyáltalán. A téma egyik legjobb szakértője, Michal Malatinský azt ugyan elutasítja, hogy en bloc koncepciós perekként beszéljünk a szlovákiai népbíró-sági perekről, azt azonban ő is hangsúlyozza, hogy egy-egy per esetében igenis tetten érhető a politikai beavatkozás. (Malatinský 2019, 191. p.) De sokat mondó a Tiso-per ügyészének, Anton Rašlának egy konkrét ügy kapcsán írott levele is, amelyben így nyilatkozott a szlovák népbíráskodás gyakorlatáról: „abban a forradalmi politikai folyamatban (mint amilyenek 1945 s 1947 között a bíróságok voltak) egyáltalán nem az Ön személyéről volt szó, hanem arról, hogy a jövőben senki ne tegyen szemrehányást az új politikai vezetésnek, hogy nem határolódott el a »szlovák állam fasiszta rezsimjétől«. Azt akartuk elérni, hogy az olyan közismert megfogalmazások, mint amilyenekkel nekem is szembe kellett néznem a per során (»mindannyian árulók vagytok«), ne az egész nemzetre hulljanak vissza. Ha nem akarjuk, hogy az egész nemzet legyen a bosszú tárgya, akkor »bűnösöket« kellett találni, még ha a telefonkönyvben is.” (Idézi Mesko 2018, 42. p.) Ez persze nem szlovák sajátosság volt, hiszen más országok esetében is így történt. Szlovákiában viszont a politikai szempontok mellett a nemzetiek is szerepet játszottak. És ezt a szlovák szakirodalom sem tagadja: „A népbíróságok gyakran szigorúban ítélték meg egy magyart vagy egy németet, mint a szlovákokat.” (Mesko 2018, 46. p.)

Mindezek alapján jogosnak érzem azt, hogy kérdéseket tegyünk fel Esterházy perével kapcsolatban. Michal Schvarc ugyanis épp az által követte el a hibát, hogy anélkül adott választ, hogy a megfelelő kérdéseket feltette volna. Márpedig a történelmi munka lényege nem is annyira a válasz, mint a jó kérdés.

Az bizonyos, hogy a retribúciós bíráskodás legitim és szükséges eleme volt a háborút lezáró folyamatoknak. Sőt, az is nyilvánvaló, ha a népbíráskodás korabeli gyakorlata sok tekintetben sérti is a jogi igazságosságba vetett mai hitünket, attól az az adott korban még nem feltétlenül volt törvénytelen. Vagyis nem azzal van baj, hogy Esterházyt bíróság elé állították és elítélték, hanem a per körülményeivel, az ítélet szokatlan szigorával.

Esterházy szempontjából eleve hátrányos volt, hogy az 1946. szeptember 16-án tartott bírósági tárgyaláson személyesen nem lehetett jelen (saját hibáján kívül, hiszen épp valamelyik szovjet lágerben volt), és egy az állam által kirendelt ügyvéd védte. Ez azonban nem volt sem szokatlan, sem törvénytelen. Meglepőnek inkább az tűnik, hogy a vád (és mint kiderült, az ítélet) súlyossága ellenére a tárgyalás egyetlen napig tartott csak. Különösen annak fényében elgondolkodtató ez, hogy a legismertebb vádlottak elleni pereket (Tiso, Mach, Ďurčanský, V. Tuka) több hónapos előkészület előzte meg, ami a védelem számára is megfelelő időt jelentett a felkészülésre, amivel azok élni is tudtak. Tiso, Mach, Ďurčanský összevont tárgyalása négy hónapig tartott, Tukáé 17 napig. Esterházy tárgyalása, mint jeleztük, összesen 1 nap alatt zajlott le. Ha ez közvetlenül a háború befejezése utáni forradalmi hangulatban történik, amikor Nyugat-

Európában is napirenden voltak a népbíróságok által kimondott halálos ítéletek, az más volna. De 1947 őszén igazából semmi sem indokolta a sietséget, különösen akkor, amikor egy ember életéről volt szó. Ráadásul a kirendelt védőnő csupán a tárgyalás előtt 5 nappal kapta meg a vádiratot, és még csak azt sem engedélyezték, hogy a védelem tanúkat vonaltasson fel, hanem gyorsan kimondták a halálos ítéletet. (Molnár 2010, 325–326. p.)

Kétséget ébreszthet az ítélet súlyossága is. Schvarc külön hangsúlyozza, hogy 33/1945. sz. ún. retribúciós rendelet, amely alapján Esterházyt felelősségre vonták, a Szlovák Országgyűlés összes képviselőjére vonatkozott. Csakhogy az 1938 és 1945 közötti szlovák törvényhozásban hosszabb vagy rövidebb ideig képviselői posztot betöltő 82 személynek körülbelül csak a 60%-át állították bíróság elé, miközben a perbe fogottak közel harmadát vagy felmentették, vagy csupán szóbeli feddésben részesítették. Hosszabb (több mint 10 év) börtönbüntetéssel csak néhányukat sújtották (például a zsidók deportálásából tevékeny részt vállaló Matej Huťkát, aki 20 évet kapott).

Halálos ítéletet csupán 3 olyan személyre mondtak ki, aki 1939. március 14-e és 1945 áprilisa között a Szlovák Országgyűlés képviselője volt (és nem volt a végrehajtó hatalom tagja), Josef Steinhüblre,⁷ Sigmund Keilre,⁸ valamint Esterházy Jánosra. Két német és egy magyar nemzetiségű képviselőre, miközben egyetlen szlovák törvényhozó (azok sem, akik Esterházyval és Steinhübellel ellentétben lelkesen megszavazták a zsidók deportálását lehetővé tevő törvényt) sem kapott ilyen magas büntetést. Ami persze lehet véletlen is, de azért erre túl sok pénzben nem fogadnék.

A népbíráskodással foglalkozó Michal Malatinský szerint a pozsonyi Szlovák Nemzeti Bíróság összesen 17 halálos ítéletet mondott ki (Malatinský 2016, 166. p.), az ő listájáról azonban hiányzik a Deutsche Partei vezetője, Franz Karmasin, akivel együtt 18-ra tehető a halálos ítéletek száma.⁹ Nagy többségében a hagyományos értelemben vett háborús bűnököt elkövetőkről van szó: a polgári lakosság bántalmazását, meggyilkolását, deportálását, a hadifoglyokkal való rossz bánásmódot vagy épp az indokolatlan rombolást büntették a legsúlyosabb ítélettel. A halálra ítélték között ott voltak a szlovák állam legmagasabb rangú képviselői (Jozef Tiso államelnök, Vojtech Tuka kormányfő, Alexander Ďurčanský külügyminiszter), akik pozíciójuknál fogva felelősek vol-

7 Steinhübl, Josef (1902–1984) katolikus lelkész, a Karpatendeutsche Partei, majd a Deutsche Partei egyik vezető képviselője, 1939 és 1945 között a Szlovák Országgyűlés tagja.

8 Keil, Sigmund (1887–1946) vállalkozó, politikus. 1940 és 1945 között a Szlovák Országgyűlés képviselője volt.

9 Ján Šmigovský, Sigmund Keil, Anton Vašek, Vojtech Tuka, Otomar Kubala, Jozef Gašparík, Timoteuš Ištok, Jozef Tiso, Hans Elard Ludin, Hermann Höfle és Ladislav Kleinert esetében az ítélet végrehajtásra került. Esterházy János, Jozef Turanec, Peter Starinský és Josef Steinhübl ítéletét utólag enyhébbre változtatták, Ferdinand Ďurčanskýnak, Štefan Haššíknak és Franz Karmasinnak pedig sikerült megszökniük az igazságszolgáltatás elől.

tak mindazért, ami 1939 és 1945 között Szlovákiában történt. Ott voltak a holokauszt és a zsidókat ért fizikai erőszakért közvetlen felelősséget viselő személyek (pl. Anton Vašek,¹⁰ Otomar Kubala¹¹), és azok is, akik a szovjet fronton vagy a szlovák nemzeti felkelés elfojtása során követtek el dokumentálható háborús bűnöket (Hermann Höfle SS-tábornok, Ladislav Kleinert¹²).

Esterházyt ilyen bűnökkel nem vádolták. Őt a SZNT 33/1945. sz. retribúciós rendelete 2. paragrafusa alapján mint „belföldi árulót” ítélték el, mégpedig az említett paragrafus a. pontjában (Csehszlovákia és a demokratikus rend szétverésének a vádjá) és d. pontjában (a fasiszta megszállók és a belföldi árulók tevékenységének propagálása, a Szovjetunió és szövetségeseinek a szóbeli meggyalázása) megnevezett bűnökkel vádolva. A pozsonyi Nemzeti Bíróság 83 vádlottja közül további 8 személy esetében hoztak ítéletet kizárólag a retribúciós rendelet ugyanezen pontjai alapján, őket azonban vagy felmentették, vagy mérsékeltebb büntetéssel sújtották. (Malatinský 2019, 238–243. p.) Ezen paragrafusok alapján egyedül Esterházy kapott ilyen súlyos büntetést. Persze, ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy ezekben a vádpontokban bűnös volt-e Esterházy, akkor a korabeli jogszabályok szerint valószínűleg igennel kell válaszolnunk. Azt ugyanis, hogy többször is sértően nyilatkozott a Szovjetunióról vagy a Csehszlovák Köztársaságról, nem lehet kétségbe vonni. És bár sem autonómia, sem a független szlovák állam létrehozásában (az érintett paragrafus ezt a két eseményt jelöli meg Csehszlovákia szétverésének legfontosabb mozzanataként) nem volt komolyabb szerepe, politikai tevékenységével hozzájárult Csehszlovákia 1938/39-ben bekövetezett dezintegrációjához, hiszen ez a politikai tevékenységnek (saját maga által is bevalóttan) az egyik célkitűzése volt. Vagyis nem Esterházy jogszabályok szerinti bűnössége a kérdéses, hanem az, hogy a retribúciós rendelet fenti két pontba sorolható tevékenysége alapján tényleg halált érdemelt-e, és hogy miért büntették őt a lehető legsúlyosabb büntetéssel ugyanazért, vagy még kevesebért, amiért mások komolyabb büntetés nélkül megúszták.

A válasz megtalálásához érdemes a retribúciós eljárások eredményeit megvizsgálni. Az Antonín Rašla által közzétett adatok szerint ugyanis azoknak, akik fölött a retri-

10 Vašek, Anton (1905–1946) szlovák jogász, 1942-ől a Szlovák Köztársaság belügyminisztériumának a zsidókérdésben hozott rendeletek végrehajtásával megbízott 14. ügyosztályának vezetője volt. Személyesen döntött zsidók elhurcolásáról vagy felmentéséről, miközben hatalmas vagyont szerzett. Zsidókirálynak is nevezték.

11 Kubala, Otomar (1906–1946) tanító, a Hlinka Gárda lapjának, a *Gardista* c. lapnak a szerkesztője. 1944-ben a Hlinka Gárda, az Államvédelmi Központ és a csendőrség vezetőjeként az egyik fő felelőse volt a szlovák nemzeti felkelés résztvevői elleni megtorlásnak.

12 Kleinert, Ladislav (1913–1947) katonatiszt. Az 1941-ben a németek oldalán a Szovjetunió ellen küldött szlovák hadsereg egyik vezető parancsnoka, aki több, a polgári lakosság elleni megtorló akció felelőse volt.

búciós eljárások során ítéletet mondtak (beleértve a járási és helyi népbíróságokat), a 68%-a magyar nemzetiségű volt. (Rašla 1969, 152–153. p.) Ami nyilvánvalóan nem lehetett a véletlen műve, és szorosan összefüggött azzal, hogy Csehszlovákia a Magyarországgal kötött lakosságcsere-egyezmény alapján lehetőséget kapott arra, hogy a paritásos csere keretén belül áttelepítettekén kívül egyoldalúan áttelepítse mindazokat a magyarokat, akiket a SZNT 33. sz. retribúciós rendeletének 1–4. §-a alapján ún. nagy, vagy a rendelet 5 §-a alapján ún. kis háborús bűnösneként ítélnék el. Nem véletlen tehát, hogy a pozsonyi Belügyi Megbízotti Hivatal már néhány nappal a lakosságcsere-egyezmény megkötése előtt, 1946. február 13-án felszólította a Nemzetbiztonsági Testület területi szerveit, hogy gyorsított ütemben vádoljanak meg minél több magyar nemzetiségű személyt.¹³ Az Igazságügyi Megbízotti Hivatal pedig 1946 nyarán arra hívta fel minden népbíróság figyelmét, hogy kizárólag a magyar nemzetiségű személyek elleni perekkel foglalkozzanak, az ügyészek pedig tömeges vádemeléseket nyújtsanak be, amelyeket nem szükséges külön nyomozással alátámasztani, a vádemeléshez elegendő az is, ha valaki 1938-ban részt vett a bevonuló magyar csapatok fogadásán. (Šutaj–Šutajová 2022, 235. p.)¹⁴ Csakhogy a járási népbíróságok az ilyen tömeges vádemelések nagy részét – hiteles bizonyítékok hiányában – meg sem tárgyalták (ha nem így tettek volna, akkor a fenti 68% jóval magasabb lenne). Mindenesetre a korabeli viszonyokat és persze a hatalom szándékait jól jellemzi, hogy a szlovák kormány szerepét betöltő megbízotti hivatal belügyi referense, Ivan Štefánik azzal igyekezett megmagyarázni Párizsban tartózkodó Daniel Okálinak, hogy miért nem sikerült a tervezett számú magyar népbíróság elé állítani, mert – idézem – „nem kaptam felhatalmazást ahhoz, hogy parancsba adjam a bíróknak, hogy azokat is bűnösnek nyilvánítsák, akik tevékenységéről nincs információnk.” (Šutaj–Šutajová 2022, 237. p.)

A fentiek ugyan nem bizonyítják azt, hogy Esterházy perét elcsalták, de azt igen, hogy a kormányzat a nemzetállami céljai elérése érdekében hajlandó volt az igazságszolgáltatás manipulálására is. Ezért sem érzem merésznek azt az elképzelést, hogy a kisebb-nagyobb büntetésre elítélt magyarok ezrei mellett a hatalomnak szüksége volt egy olyan szimbolikus ítéletre, amely által a nagy nyilvánosság előtt is igazolni tudja a kassai kormányprogramban a magyarokra kimondott kollektív bűnösség vádját. Ez a hálátlan szerep pedig Esterházy Jánosnak jutott, akinek az elítélésében minden bizonynyal közrejátszott magyar nemzetisége és a hatalomnak az a szándéka, hogy személyében szimbolikusan a magyar közösség egészét ítéljék el.

13 Popély Árpád szíves közlése.

14 És mivel 1938 novemberében a díszkapuk mentén egy-egy település szinte teljes lakossága ott állt, nem meglepő, hogy egy-egy faluból akár több száz személyt is megvádoltak egyetlen feljelentéssel.

Összességében abban nem különbözik az álláspontom Schvarc kollégáétól, hogy magam is elfogadom a SZNT 33/145-ös rendelete alapján végrehajtott retribúciós eljárások történelmi jogosultságát, és azt is, hogy Esterházyt az érvényes jogszabályok alapján jogosan idézték a Nemzeti Bíróság elé. Schvarc kollégával ellentétben azonban mégis úgy vélem, hogy az Esterházy elleni per és az abban kimondott ítélet számos tekintetben problémás, az ellene felsorakoztatott vádak súlyához mérten a büntetése kirívóan szigorú. Ezért a pert bírálók érveit nem lehet en bloc elutasítani, és ebben a témában is van még mit kutatni.

Mélyebb kutatások hiányában – hiszen például máig alig tudunk valamit Esterházy életének első 30 évéről és iskoláiról, vagy épp a családon belüli kapcsolatairól – jelenleg még csak Esterházy János alakjának és működésének kontúrjait tudjuk felelősségteljes módon felrajzolni: egy hús-vér emberét, aki mind a magánéletében (lásd például a feleségétől való különválását, amiről valamilyen okból hallgatnak a róla készült életrajzok), mind a politikai életben ellentmondásos személyiségnek bizonyult. Igaz, rendkívül ellentmondásos korban is élt. Biztos, hogy nem volt sem a náciizmus, sem a fasizmus híve, de – úgy vélem – nem volt a mai fiatalok számára példaképül állítható demokrata és erkölcsi mérce sem. Egy konzervatív, jobboldali politikus volt, aki 1938 előtt a trianoni határok megváltoztatását, 1939 után viszont már a szlovákiai magyarok szlovák államon belüli érdekeinek a védelmét tartotta legfontosabb politikai küldetésének. Ennek a két célnak az érdekében viszonylag pragmatikusan viszonyult lehetséges politikai szövetségeseihez vagy akár ellenfeleihez is. Olyan korban élt, amikor csak keveseknek sikerült megőrizniük emberi és politikusi integritásukat, tévedhetetlenségüket és tisztaságukat. Bár vannak, akik így gondolkodnak róla, az én véleményem szerint ő sem tartozott ezen kevesek közé. A bizonyítható és dokumentálható zsidómentő tevékenysége azonban azt igazolja, hogy képes volt az önreflexióra, és sohasem lépte át azokat a határokat, amelyeket mély keresztény meggyőződése diktált. Ezt pedig méltányolni kell, és ki kellene már mondani, hogy a háború utáni igazságszolgáltatás méltatlanul bánt vele. Ami egyáltalán nem egyenlő a jogi rehabilitációjával. Az nem a történetek feladata.

Esterházy szerepének tisztázása azonban nem fog menni a szlovák kollégák nélkül, akiknek talán meg kellene fontolniuk Štefan Šutaj javaslatát (Šutaj 2012, 69. p.), és az őt megillető súlyának megfelelően kellene kezelniük a magyar politikust. És legfőképp saját kutatásaik alapján végre meg kellene alkotniuk a szlovák historiográfia Esterházy-képét. Mert csak ezt követően kezdődhet a valós szakmai vita arról, ki is volt Esterházy János.

Felhasznált források és szakirodalom

Fórum Kisebbségkutató Intézet–Szlovákiai Magyar Levéltár (FKI–SZML)

Fábry Zoltán hagyatéka

Magyar Nemzeti levéltár–Országos Levéltára (MN–OLL)

Külügyminisztérium, Politikai osztály iratai (KŰM K 63)

Czáboczy Szabolcs 2025. *Andor Nitsch és a Zipser Deutsche Partei története (1920–1939)*. PhD-értekezés. Budapest, ELTE.

Esterházy Lujza 1991. *Szívek az ár ellen. A népek ütközése, közép-európai tapasztalatok*. Budapest, Püski.

Esterházy Lujza 2014. A szlovák–magyar jó viszony lélektani akadályai és azok áthidalása. In Uő: *Sorskérdések margójára. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok*. Budapest, Pro Minoritate Alapítvány, 247–271. p.

Janek István 2016. Esterházy János közvetítő tevékenysége a szlovák és a magyar kormány között 1939–1942-ben, különös tekintettel a zsidókérdésre. In Zilizi Zoltán (összeáll.): *Esterházy Jánosról a közép-európai dialógus jegyében. O Jánosovi Esterházym v duchu stredoeurópskeho dialógu*. [h. n.], Élő Zoboralja Polgári Társulás.

Malatinský, Michal 2016. Slovensko a retribúcia v rokoch 1945–1948. *Securitas imperii*, č. 28, 136–170. p.

Malatinský, Michal 2019. *Pred súdom národa. Retribúcia na Slovensku a národný súd v Bratislave 1915–1947*. Bratislava, Post Scriptum.

Mesko, Matej 2018. Sociálne aspekty retribúcie na Slovensku na príklade mesta Banská Bystrica. *Motus in verbo*, roč. 7. č. 2. 38–56. p.

Molnár Imre 2010. *Esterházy János élete és mártírhálála*. Budapest, Méry Ratio.

Molnár Imre 2012. *Život a martýrska smrť Jánoša Esterházyho*. Budapest, Méry Ratio.

Odhalenie busty Esterházyho je provokácia, tvrdí historik. *Korzár Košice*, 11. 03. 2011. <https://kosice.korzar.sme.sk/c/5802633/odhalenie-busty-esterhazyho-je-provokacia-tvrdi-historik.html>

Rašla, Anton 1969. *Ludové súdy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdnictva*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV.

Schvarc, Michal 2023. *János Esterházy a jeho miesto v moderných slovenských dejinách / János Esterházy and his place in modern Slovak history*. Bratislava, Ministerstvo zahraničných vecí SR.

Simon Attila 2015. Nyilasok a spájzban. Szélsőjobbboldali kísérletek a szlovákiai Magyar Párt átalakítására és Esterházy János eltávolítására a pártelnöki tisztségből 1939 és 1945 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 17. évf. 4. sz. 31–60. p.

Šutaj, Štefan 2012. János Esterházy – problém výskumu slovenských a maďarských historikov. *Človek a spoločnosť*, roč. 15. č. 4. <https://individualandsociety.org/sk/casopis/2012/4/janos-esterhazy-problem-vyskumu-slovenskych-a-madarskych-historikov>

Šutaj, Štefan–Šutajová, Jana 2022. *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (v rokovaníach československo-maďarskej zmiešanej komisie)*. Košice, UPJŠ.

...nélkülük élni? Olvasólámpák öröklángjai

Jó egy hónapja tanítványai, barátai, tisztelői ugyanitt köszöntötték Voigt Vilmost és, ahogy akkor fogalmaztam, a négy gráciát (Küllös Imolát, Szacs vay Évát, Tátrai Zsuzsannát és Verebélyi Kincsőt) születésnapjaik okán. Akkor személyesen nem tudtam jelen lenni, szövegemet¹ (állítólag nagyon jól és hatásosan) Klamár Zoli barátom olvasta fel, adta elő (lehet, hogy ma is jobban járnának vele), jómagam csak (ahogy mondani szokás) lélekben tudtam jelen lenni. És most fordított a helyzet. A maga testi valójában Tanár Úr nem lehet köztünk. Rá emlékezünk.

Miközben Rainer Maria Rilke sorai jutnak az eszembe.

Tanár Úr a költőkedvenceiről, emlékeim szerint, soha nem beszélt, kivéve egy valamit, amire majd még visszatérek, de úgy gondolom, illetve inkább: hinni szeretném, hogy Rilke a kedvencei közé tartozott.

Nos, ez a Rilke írja az első Duinói elégiában, aminek eredeti nyelven történő előadásától, noha Tanár Úr személyiségét figyelembe véve ez stílszerűbb lenne, megkímélem a jelenlévőket... Nemes Nagy Ágnes szép, ám korántsem tökéletes fordításában olvassuk el a megfelelő passzust:

*De az élő egyre hibázik
s ugyanazt a hibát: a különbségtétele metsző.
Angyalok (úgy mondják) nem tudják gyakran, az élők
vagy a holtak közt járnak. Fut a szüntelen áram,
mindkét birodalmon örökre sodorva magával
minden kort s szavukat túlzúgja örökre.*

*Végül nem kellünk a korán leszakítottaknak;
elszoktak már lassan a földtől, mint anyamelltől
elnő csöndben az ember. De mi, kiknek olyan nagy
titkok kellene és oly gyakran a gyász hoz
boldogító haladást -: bírnánk-e mi nélkülük élni?*

1 Tanár Úr és a Négy Grácia címen megjelenés előtt a *Néprajzi Hírek*ben.

A 2025-ös budapesti megemlékezésen

Amennyiben igaza van a Költőnek (és én hajlamos vagyok az elhívésre), akkor az a bizonyos „lélekben jelenlét” más volt az én esetemben egy hónapja, és más Tanár Úr esetében most. Mert amennyiben az angyalok valóban úgy járnak élők és holtak „birodalmai” közt, hogy a különbséget nem is észlelik, akkor ez azt is jelenti, hogy a „korán leszakítottak” („*die Früheentrückten*”) ha az élő és tökéletlen ember számára tapintható módon nem is, de mégiscsak, valóban itt vannak, itt lehetnek köztünk. Nem metaforikusan, hanem valóságosan. Amit mondandó vagyok, konkrétan szól tehát *a jelen lévőkhöz!* Hozzád, Tanár Úr, kedves Vili, és mindannyiunkhoz, akik testileg is itt ülünk. És épp ezért (vagy ennek ellenére) botladozó lesz a megszólítások irányultsága, hol Hozzád, hol hozzánk, Önökhöz, hozzátok szólok majd.

Voigt Vilmost, munkásságát, emberi habitusát, ha most az Ő stílusát követném, akkor talán úgy fogalmaznék, „ahogy az közismert” (mint például az óizlandi Ságák kutatástörténete), szóval, „ahogy az köztudott”, munkásságát, példamutató kutatói habitusát az elmúlt negyedszázad alatt sokszor és sok helyütt bemutattam, részleteztem már. Nem szeretném ismételni magamat, de irodalmat sem adok, hiszen az is közismert.

A tanítványi státuszt, mint afféle kegyelmi állapotot szeretném előhozni. Egy, nálam idősebb pályatárs (név és cím a szerkesztőségben) egy alkalommal, amikor egy tanulmányomat tanítványi tisztelettel Voigt Vilmosnak ajánlottam, ezt egy pikírt, megfe-

2007-ben Zabolán Voigt Vilmossal

lelően savanyú arckifejezéssel kísért megjegyzéssel nyugtázta: „Látom, hogy Voigt tanítványául szegődöttél.”

Hogy szegődtem!

Először is: engem valóban éppen ötven éve tanít, folyamatosan. Kezdetben a reguláris egyetemi szakképzés keretein belül, majd a doktori fokozatok megszerzése során, meg minden találkozásunkkor, amiből az eltelt ötven év alatt, hál' Istennek, bőven megadatott, illetve az írásaival való minden egyes szembesüléseim alkalmával.

Másodszor, a tanítványi státusz nem, illetve nem csak elszegődés kérdése. Nyilván kell hozzá a tanulási hajlam; azt, hogy az ember egész életében tanul (*mindenhol, mindenkor, mindenkitől*), de a jó pap holtig tanul mondás ismerete dacára, ezt Tőle tanul-tam meg. De máskor, máshol már erről is meséltem.

Mint közismert...

A tanítvány igyekszik felnőni Mesteréhez. Azt is szokták mondani, hogy a Mester legnagyobb elégtétele, ha a tanítványa túlszárnyalja őt. Nos, kedves Tanár Úr, ez az elégtétel Neked nem adatott meg. Örülhetnél néhányunknak (sokunknak!), akik száználmasan igyekeztünk, igyekszünk, kapaszkodtunk, hogy legalább a bokádig... Félreértés ne essék, ezt a bokádig-képet sosem éreztetted velünk (ez, lehet, csak bennem van), elfogadtál tanítványnak.

És – szerintem – ez a meghatározó.

Nem a szegődés.

Azt, hogy valóban így volt, számomra egy (esetemben ritka) pillanat bizonyít. Szentendrén egy konferencia szünetében épp a lendvai Halász Alberttel vettünk közre, akkor már mindketten habilitált docensek, s Te egyszercsak jobbról és balról szorosan átölelted vállainkat, sugárzó arccal kijelentve: *a tanítványaim!*

Ha jól emlékszem, Esterházy Pétertől csentem el valamikor, a különféle európai helyszíneken éjszakénként pislákoló olvasólámpák képét. Hogy jó tudni, amikor az olvasólámpám fényében, asztalomnál ülök, ugyanakkor ég egy-egy lámpa Münchenben vagy Debrecenben, Újvidéken vagy Pozsonyban, Székesfehérvárott vagy Brünbnben, Budapesten vagy Marburgban, Somorján vagy Prágában. Olyan helyeket soroltam, ahol az elmúlt években, évtizedekben számomra fontos emberek olvasólámpái hunytak ki.

Örökre.

Szoktam volt mostanáig ezt, így emlegetni. Nem kis mértékben az imént idézett rilkei mondatok hatására is, újra kell értékelnem ezt a mindent lezáró, pesszimista képet. Hiszen öröklángok ezek, és számomra, legalábbis amíg a földi létemben itt szerencsétlenkedek, mindig is világítani fognak. Mutatva az utat, adva a reményt...

Az utóbbi időben többször jártam Nála, Náluk. Többször, de nem elégszer. És a búcsúzkodás pillanataiban mindig elhangzott a szinte obligáttá váló mondat:

Gyere máskor is!

Gyere gyakrabban!

Én meg, természetesen, megígértem. Már hogy ne ígértem volna meg! S az ilyen helyzetekben az ember (én!) ezt komolyan is gondolta. Komolyan is gondolom! Sőt még terveket is szövögetek, életútinterjúról, és leendő szerkezetének fő sarokpontjai, a vilamosmegálló felé baktatva, ki is rajzolódnak a fejemben...

Aztán, ugye, az élet sodor ide, lök oda, a hetek, hónapok úgy telnek, hogy észre sem veszem az elmúlt fél, háromnegyed? évet. Nem is tudatosítom, hogy annak számára, aki vár, ezek a hetek, hónapok ólomszárnyakon szállnak. És az ember (már megint ez a felmentés illúzióját keltő általános alany. A „man”. Szóval: én!) saját hanyagságai-ból, rossz döntéseiből sem tanul, hiába a fülben csengve figyelmeztető örökbecsű (már megint!) rilkei mondat, *du mußt dein Leben ändern!* Változtasd meg életed! Rohanunk tovább és nem tanulunk. Pedig amit Tanár Úrtól mindenki megtanulhatott, akinek füle volt rá, az éppen az, hogy tanulni kell. Mindig, minden körülmények között.

Végül ezzel kapcsolatban engedjenek meg egy példabeszéd-szerű, gyönyörű történetet.

Amikor már nagyon rosszul látott, olvasni gyakorlatilag nem tudott, a számítógép segítségével kinagyított betűket sem, mesélte nekem egyszer, hogy *„ebben is van vala-*

mi jó". Az ágyban, elalvás előtt korábban olvasni szokott. Mint ahogy mindenki, gondolja az, aki szintén. (Miközben ez így nem biztos, hogy igaz. Rémlík, hogy egy korábbi interjúban mondta el, napra pontosan felidézve: mikor olvasott *utoljára* fekvve. Hasamra csapok, de valahogy így: 1963. október 2-án.) Most, hogy nem lát, meséli, rég tanult költeményeket idéz föl magában, hívja őket elő emlékezete mélyrétegeiből, próbálja meg újra összerakni, rekonstruálni azokat. „*A Toldival már egész jól állok*” – pattan ki váratlanul egy vidám szikra a tekintetéből. És mögötte mintha némi büszkeség is megbújna.

Hát, ez az! A soha-fel-nem-adás gyönyörű példája. Nem tudom, ki, hogyan van hasonló helyzetekben, de az én agyamba ez a mondat, az a tekintet beleégett. Mert az ilyenek bele szoktak égni. És amíg élek (és észnél leszek) ott is maradnak.

Kedves Tanár Úr, nem feledünk.

Én legalábbis nem.²

Liszka József

2 Elhangzott 2025. június 25-én, a budapesti Néprajzi Múzeumban, a Voigt Vilmos (1940–2025) emlékére rendezett baráti összejöveten.

Kozák Dániel–Tamás Ábel (szerk.): A sokhangú Aeneis. Tanulmányok Vergilius eposzáról és recepciójáról. Budapest, rec.iti, 2024, 252 p.

Vergilius Aeneise, ahogy a kötet előszava Philip Hardie olvasataira hivatkozva jelzi, többek között a gyarmatosítás, a női írás és női perspektíva, illetve a kulturális emlékezet elméletei felől nézve képes releváns és aktuális kérdéseket felvetni. A világirodalom első küldetéses hőse, Aeneas valóban csak a „végzet robotja” lenne, akinek egyetlen feladata, hogy teljesítse „hivatását a még nem is létező Rómával szemben”, vagy „csak” egy legitimációs történelmi paradigma központi alakja az Augustus kori ideológia és a Földközi-tenger feletti uralom jogi, történelmi indoklásának szolgálatában? Az előszó írói nem zárják ki az aktuálpolitikai (menekültválság, orosz agresszió) vegyérték-kapcsolódások lehetőségeit, de akár a traumacentrikus vagy akár a poszthumán-apokaliptikus olvasatokat is elképzelhetők tartják. A címbe emelt sokhangú jelző minden preskriptív bizonyosságtól mentesen csigázza fel az olvasó érdeklődését. A sokhangúság nemcsak az értelmezéstechnikák jellemzője, hanem az eposz narratív struktúráéi is, az eposzi világteremtés alaptechnikája.

A *Tetten ért epizódok* című fejezet három tanulmánya a sokszólamú értelmezések széthangzása ellenében próbál meg koherens és termékeny saját szöveget kialakítani. Ferenczi Attila, aki *Vergilius harmadik évezrede* címmel 2010-ben önálló Vergilius-monográfiát is kiadott, *Camilla és a ruhák* című tanulmányában a volscus királynő, az anya nélkül, az apai gondoskodás férfias keretei között felnőtt, vadkancatejjel táplált Camilla és elképesztő erejű női kíséretének tragikus végű epizódjából kiindulva vizsgálja a nemi szerepek és a kulturális idegenség kérdéseit. Az értelmezés egyik kardinális kérdése az,

hogy a nemiszerep-áthágások sorozatát maga mögött tudó, korábban pátozzsal és szimpátiával kiemelt, végső soron nagyon is maskulin hősnő halálát a költő miért magyarázza mégis nőkről alkotott általános közhelyekkel, melyek két fő jellemzője a türelmetlen birtokvágy és az irracionalitás. A Szkürosz szigetén lányruhába öltöztetett Akhilleusz a fegyverek iránti lelkesedése miatt bukott le, Camilla a különös ruhák és egzotikus fegyverek iránt érez vonzalmat, ezért is üldözi a csatában megszállottan és az egzotikus zsákmány reményében az idegenséget megtestesítő keleties Chlorest, és ezzel „női” óvatlansága sodorja halálba, hiszen a szinte jelentéktelen Arruns ezt kihasználva végez vele.

Darab Ágnes *Sybillára várva* című tanulmánya Aeneas katabázisát, Aeneas és Anchises találkozásának jelentőségét, majd a Sibyllával való nagy találkozás költői „késleltetésnek” narratív szerepét vizsgálja. E késleltetés a cumaei Apollón-templom története és kapudomborműveinek leírása. A templomjelenetet hagyományosan az ekphraszisz műfaji keretei közt szokták értelmezni, Darab Ágnes viszont a képszemlézés jelentésrétegeit figyeli. Daedalus (ő az, aki a templomajtó képei nyomán beszéli el a múltját) és Aeneas meneküléstörténeteinek viszonya az egyik izgalmas párhuzam. Daedalus, a művész nem tudja befejezni a művét, hiszen fia, Icarus tragikus történetét az apai fájdalom miatt képtelen megszólaltatni a művészet nyelvén, a vizuális narratíva lezárhatatlan. Az Anchisszel való találkozás ugyancsak az apa-fiú viszonyt problematizálja, illetve Aeneas leszámolását a múlttal és az apai szerep átvételét, majd az apai tudás átadását fia, Ascanius számára. Mind Daedalus, mind Aeneas a szabályok betartására és követésére ösztönzik utódaikat: ez az allúziós hálózat az apák és fiúk viszonyának variánsait a fortunának való példázatos kiszolgáltatottsággal köti össze.

Rung Ádám *A bosszuló dölyfös lelke* című lendületes tanulmánya Lucius Brutus mítoszának beépülését vizsgálja az eposz ideológiai szerkezetébe. Lucius Brutus (a Caesar-gyilkos Brutus öse) az utolsó etruszk király ellen lépett fel, miután a király fia meggyalázta Lucretiát. Vergilius az alvilágjárás során Anchises jövőt elbeszélő narratívájában mindössze két sort szán a köztársaság megalapítójának. A tanulmány a dölyfös lélek terminusába, a név etimológiájába kapaszkodva mutatja be a bosszú etikáját, és a zsarnokgyilkosságok erkölcsi ambiguitását, sejteti vallási-mitikus gyökérzetét.

Az *Intertextuális ablakok* című fejezet Tamás Ábel *A kíváncsiság kiszervezése* című tanulmányával indul, mely Cicero *Az istenek természetéről* című műve egyik szellemes szöveghelyének nem kevésbé szellemes analízisétől jut el a vergiliusi Fama ábrázolásáig. A szerző a sztoikusok „túlüzgő” és az epikureusok higgadtan kiegyensúlyozott istenségeinek képzetét szembesíti a lucretiusi felfogással, majd az epikureus hagyomány finommechanizmusainak fényében láttatja Fama, a *dea curiosa*, azaz a kíváncsi istennő alakjának groteszk vergiliusi megalkotottságát és szerepét az olümposzi világrend tekintélyének megőrzésében a Dido és Aeneas jelenetben. Somfai Péter a Dido és Aeneas epizód catullusi és lucretiusi allúzióit vizsgálja a nőábrázolás szempontjából, konkrétan három elhagyott nő (Medea, Ariadna és Dido) történetének irodalmi feldolgozásai nyomán. Imre Flóra a *saevus* és a *severus* szavak horatiusi és vergiliusi használatát követi nyomon.

Az *Antik rájátszások* című fejezet a vergiliusi eposz egyes elemeinek, epizódjainak antik alakulástörténetével foglalkozik. Kozák Dániel a Palinurus-történet ókori újraértelmezéseire fókuszál. Maga a történet legendásan ellentmondásos: másként ismerjük meg az 5. énekben, és másként meséli el az Alvilágban maga a tengerbe esett hős. A továbbiakban a narratív anomália felszámolásának vagy éppen megőrzésének dinamikáját követhetjük

nyomon. Servius és Tiberius Claudius Donatus a logikai ellentmondások feloldásán fáradoznak, ám a költői Palinurus-alakváltozatok Statius és Ovidius műveiben ezzel ellentétes gyakorlatot követnek, mivel a vergiliusi modellhez annak ellentmondásosságában is ragaszkodnak.

Németh Attila a száműzetés, a nyelv és az identitás hármásának összefüggésrendszerét kutatva keres kapcsolatokat a vergiliusi számkivetettek önazonosság-teremtése és Musonius Rufus szerzői éinformálása között.

A *Szentenciák és tanulságok* című fejezet a magyar irodalomban megképződő Aeneis-vonatkozásokra figyel. Hajdu Péter *Aeneas-idézetek 19. századi irodalmunkban* című tanulmánya rendkívül üdítő olvasmány, sokat hozzáad egy korszak mentális térképéhez. Jókai Mór idézéstechnikája korántsem filológiai, sokkal inkább mnemotechnikus jellegű, az iskolai oktatásban gyökerezik, és nem egyszer pontatlan vagy egyenesen (akár többször is elsütött) hibás idézetekkel vagy parafrázissal kell számolni. Külön figyelmet érdemel az idézet által játékba hozott eredeti kontextus és az adott új fikciós helyzet analógiája vagy éppen kontrasztja. Dávidházi Péter „nevelődéstörténeti lelete” az 1930-as évek Aeneis-értelmezéseire és az antik auktor memoritereinek nevelésben betöltött szerepére és annak egyre intimebbé váló, egyre jobban felértékelődő érzelmi jelentéseire és lélektani aspektusaira irányítja a figyelmet, miközben a pietas fogalom értelmezése és a kegyes halál kérdései hagyománytörténetének összetettsége is kibontakozik.

Az utolsó egység a *Korunk hőse, Aeneas* címet kapta. Itt három rendkívül izgalmas írás is helyet kapott. Kolozsi Blanka Szabó Magda *A pillanat* című regényében (mely a magát Aeneasnak kiadó, a hivatalos verzió szerint eltűnt Creusa szemszögéből meséli el a trójai menekülés titkos történetét) vizsgálja a nosztalgia alakzatait. Ferenczi Attila Bartók Imre *Majmom, Vergilius* című egészen kivételesen rétegzett munkáját elemzi, Krupp József pedig

Aeneas az *Európa Hotelben* című tanulmányában Ilja Leonard Pfeijffer *Grand Hotel Europa* című polifonikus esszéregényének újszerű olvasatát adja a nosztalgia, a múltfeldolgozás, az európai hagyománytudat, az intertextuális utalások és a metaforikus átrendeződések szempontjából. Ez a fejezet nemcsak remekül támogatja meg az előszóban problematizált időszerűség esélyei kapcsán megfogalmazott, aktuálissá transzformálható Vergilius-kérdésfelvetéseket, hanem szerencsésen tovább is szaporítja azokat.

Csehy Zoltán

Magos Gergely: Árjásítás, államosítás, szovjetizálás. A polgári gyógyszerészet felszámolása Magyarországon 1938–1956. Pécs, Kronosz Könyvkiadó Kft. 2024, 668 p.

Egy igazán vastos kötetet tarthat kezében az olvasó. A szerző neve nem ismeretlen azok számára, akik a gyógyszerészet 20. századi történetével foglalkoznak, vagy az iránt érdeklődnek. Jelen kötet témája Magos Gergely 2021-ben megvédett doktori disszertációjának témája. Kicsit annak jegyeit magán viselve a kötet is részletes fogalmi tisztázással és időbeli elhelyezéssel kezd, ám ez napjainkban talán elengedhetetlen, mikor is egyes fogalmaknál ahány olvasó annyi értelmezés. Részletesen alátámasztja az általa felállított korszakolási határok meghúzását és a fogalmi kereteit. Megismerhetjük, hogy a vizsgált korszakban, milyen lépéseken keresztül látja a polgári gyógyszerészet felszámolását. Nem 1945 után indít, mely sok esetben valós korszakhatár és főként nem 1949–50-el mikor a teljes körű államosítás megtörtént, hanem 1938-cal, így egy négy lépcsős „tisztogatási folyamatot” ír le, melyet a kötet későbbi lapja in megfelelően alá is támaszt. (18. p.)

De melyek is ezek az államosítások? 1938-tól kezdődően egy „faji tisztogatás” indult el. Ezt nevezi találóan árjásításnak, mely fogalom

használatát szintén megindokolja. (63–65. p.) Az ezt tárgyaló fejezet a zsidó patikusok fokozatos kiszorítását mutatja be, majd a patikák kisajátítását, mindezt mindenre kitérő részletességgel. (217–287. p.)

Ezt követi bemutatásban, az ezzel párhuzamosan zajló „nemzetvédelmi tisztogatás”. (289–328. p.) Ez a nem csupán a gyógyszerészeket, hanem minden állami alkalmazottat és másokat is érintő eseménysor talán a legkevésbé feldolgozott. Itt a revíziók során visszatérő területeken élő és működő patikusok igazolási eljárásaival foglalkozik, mely elválaszthatatlan az első tisztogatástól, hiszen sok esetben összefonódott a kettő. A zsidó gyógyszerészeknek egyes esetben nehezebb volt „nemzethűségük bizonyítani”. Észak-Erdély esetében a nem igazolt keresztények aránya 4%, míg a nem igazolt zsidóké 30% volt. (316. p.) A bizonyítási eljárások során az idegen impérium alatti évek „viselkedését” kellett bizonyítani. Voltak olyan zsidó származású gyógyszerészek, akik akár magyar mozgalmaknak is tagjai is voltak Csehszlovákiában, gyerekeiket magyar iskolába írtatták. Sőt Frisch Sándor mezővári patikus hírszerzőként is tevékenykedett Magyarország javára, ám őt sem igazolták. (295–298. p.) De érdekes a gyermekorvos zsidó gyógyszerész esete is, aki nagyapja 1848/49-es honvédként, édesapja első világháborús veteránként szolgált Magyarországot, ő maga pedig az Erdélyi Párt ösztöndíjával tanult és többen igazolták nemzethűségét, első körben elutasították az ő igazolását is, végül 3 éves huzavona után 1943-tól újra működhetett. (322. p.)

Egyrészt természetesen ez nem minden zsidó felekezetű vagy származású személy esetében történt így, voltak, akiket egyből igazoltak. Ám azt sem szabad elfeledni – vissza-utalva a korábbi fejezetre –, hogy akit igazoltak is, a fokozatosan bevezetett új szabályozások és zsidótörvények értelmében hosszú távon ők sem maradhattak a pályán.

Az Észak-Erdélyt, valamint a székelyföldet érintő második bécsi döntést tárgyaló alfeje-

zetből (301–323. p.) szépen kibontakozik előttünk, mintegy mellékvágányként a paritás, azaz kölcsönösség elvének negatív módon szem előtt tartása, azaz a magyar gyógyszerészek Dél-Erdélyből és a román patikusok Észak-Erdélyből való száműzetése vagy önkéntes menekülése.

Összegzőként a feltárt primer források alapján láthatóvá válik, hogy nincs egyértelmű mintázat, hiszen a nemzethűség fogalma nem egyértelműen definiálható fogalom volt, így sokszor egyéni sérelmeknek nyújtott teret a folyamat, csakúgy, mint az 1945 utáni igazolások.

1945 után egy újabb igazolási hullámmal karöltve a „politikai tisztogatás” kezdődött meg. (381–419. p.) Ennek során hivatalosan az „antidemokratikus elemek” kiszűrése zajlott. Sajnos a nyilvántartásokat nem sikerült fellelni, így nem tudjuk vajon a patikusok mekkora hányadát nem igazolták. (387. p.) Emellett a visszatérő területek patikus számánál – hogy visszautaljunk az előző fejezetre – jelentősen nagyobb volt számuk az egész országban, így még nyomon követhetlenebbek és ellenőrizhetetlenek voltak az egyes, akár egymásnak is ellentmondó tanúvallomások melyeket az igazolóbizottságoknak mérlegelni kellett. Így voltak olyan személyek, akiket érdemtelenül fosztottak meg patikájuktól és voltak akik „radar alatt elrepültek”. (398–399. p.) Ám itt is gyorsan meg kell említeni, csak úgy, mint a nemzetvédelmi tisztogatásoknál írtam a zsidók kapcsán, ámbár, most mindenre alkalmazva: a fokozatosan bevezetett új szabályozások és törvények értelmében, sok esetben hosszú távon ők sem maradhattak a pályán, de tulajdonosként semmiképp, hiszen államosítottak minden patikát.

Végül az ötödik tisztogatási forma, a „burzoá- és értelmiségellenes tisztogatás” volt. (421–575. p.) Ez a résztéma van a leghosszabban kifejtve, de ennek oka az is, hogy itt kerül bemutatásra a gyógyszerészet teljes átalakítása, nem csupán az egyes kartársak kiszorítása, míg más korábbi fontos esemé-

nyek pl. a front átvonulása és az egyesületi élet reorganizációja külön fejezetekben kaptak helyet, nem pedig a „korszakban odaillo tisztogatásában”. Az első két tisztogatási formához hasonlóan melyek összekapcsolódtak, ez is (részben) párhuzamosan zajlott az igazolásokkal. Mint az élet minden területén itt is az államosítás volt a cél, ám ez az első években még nem lépett hivatalos politikai program szintjére. A gyógyszerész tulajdonosi rendszert teljesen fel kívánták számolni, hiszen a kommunizmus a magántulajdont nem ismerte el. A korábban mellőzött kartársak sértettsége alapján pedig, minden kiosztott jog érdemtelenül került az adott tulajdonosokhoz. Így az államosítás után majd ezeket a patikákat bérbe vehetik az elképzelés szerint a „megbízható” kartársak. A könyv a politikatörténeti munkákhoz hasonlóan részletesen lefesti, hogyan is szorították ki a kommunisták a jobboldali vagy éppen szociáldemokrata személyeket a szakszervezetben és minden még be nem tiltott egyesületben. De szépen kirajzolódik az olvasó előtt az államosításnak a bevált recept alapján, hangulatkeltéssel, puccsokkal való előkészítése is. (433–434. p.) Ám még számomra is döbbenetes volt annak olvasása, a leltárak lekészítésekor hogyan államosították az egykori tulajdonosok ágyneműjét, villanyégőjét, aranyhalait(!), plüssmackóját, teniszütőit, no és persze gépkocsiját, azzal az indokkal, hogy azok mind a „gyógyszerész céljait szolgálják”, vagy nemes egyszerűséggel a „gyógyszerész hasznából vásárolták”. (457–458. p.) Teszem hozzá én, mi másból, ha onnan volt jövedelme a patikusnak.

A szerző saját szavaival élve, kísérletet tett a Horthy-korszak gyógyszerészeti elitje elleni retorziók bemutatására is. (496–532. p.) Ehhez mindenképp körvonalazni kellett, kik sorolhatók az elithez. Azonban, bár több egyéni példát megismerhetünk, akár részletesen is, ennél a fejezetnél érezni először, hogy nem kapunk felülnézeti rálátást vagy összegzést, így az egyéni sorsok nem állnak össze szintézzé. A szerző azt is hozzászólja (528. p.), hogy

ez a fejezet akkor lenne teljes, ha az új elittel bármiféle párhuzamos vizsgálatot, bemutatást lehetne végezni, ám ezt sajnos adatok híján lehetetlen megtenni.

Néhány további kutatási irányt is felvet. Itt úgy gondolhatja a szerző, hogy már túlfeszíténé témája kereteit és lehetőségeit. Ilyen például az, hogy a nyugati kereskedelmi lehetőségek beszűkülése, és a szovjetizálás milyen hatással volt a magyarországi gyógyszerkincsre? Az, hogy az 1954-ben megjelenő V. Gyógyszerkönyvben kimutatható-e a szovjet minta követése? (535. p.) Valamint az is, hogy a patikák „fizikai” szovjetizálása, azaz belső átalakítása mennyiben érintette az ország patikaállományát és hogyan zajlott az évtizedek alatt. (557–558. p.) Itt a szerző jól érzi, hogy ezek már korszakhatárát szétfeszítenék. Reméljük a saját maga által feldobott labdákat a későbbiek során jelen kötetéhez hasonló alapossgággal lecsapja majd egyszer ő maga.

Bár ehelyütt meg kell említeni, hogy ezen az elven a forgószékek használatának gyógyszerárakban való elterjedését (551–552. p.) valamint a fehér köpeny egységesítését (561–568. p.) sem érzem szorosan a témához tartozónak, a napjainkban működő gyógyszerésztörténettel foglalkozó szaklapok felsorolását pedig végképp (571. p.) mindenesetre örülök, hogy papírra lettek mindezek vetve, így a munka erősíti azt az átfogó jellegét, melyre a recenzió végén tervezek kitérni. Talán itt érhető tetten, hogy az átalakulás bemutatása esetén nehéz korszakhatárokat szabni, ahogy az emlékezhelyként funkcionálás (pl. patika-múzeumok) bemutatásakor is 1902-től napjainkig tud szép és érthető ívet rajzolni a szerző. (571–575. p.) Lezárásként – természetesen még az összefoglalás előtt – egy rövid kitekinést is megenged a szerző, a Sztálin halálakor meginduló és 1956-ban csúcspontú konszolidációs kísérletet. (577–583. p.)

A szerző végzava „temeti” a polgári gyógyszerészetet. „A tulajdonviszonyok többszöri radikális átalakítása, mely az államosításban kulminálódott a hagyományos polgári

gyógyszerészet végét jelentette. A Sztálin halálát követő konszolidációs kísérlet, a Kádár-korszak idején meginduló lassú reprofesszionizálódás, majd a rendszerváltoztatást követő privatizáció ellenére a polgári gyógyszerészet újbóli felélesztésére már kevés esély mutatkozik. A megváltozott történelmi körülmények között nehezen képzelhető el, hogy egy olyan vagyonos, a lokális gazdasági, társadalmi és politikai elit részét képező gyógyszerészi réteg jöjjön létre, mint ami a második világháborút megelőzően létezett. A polgári gyógyszerészet az államosítással történelmi fogalomként vált, felélesztése ugyanolyan reménytelennek tűnik, akárcsak a parasztságé.” (596. p.)

Sajnos igazat kell adnunk neki, a patikusok a lokális elit részeként meghatározó személyiségek voltak egykoron. Széleskörű szerepvállalás jellemezte őket, egyesületi tagságaikon és tisztségviseléseiken keresztül a helyi patikustársadalom mind a kulturális mind pedig a politikai élet meghatározó tagja volt két rendszerben is, a dualizmus, illetve a Horthy-korszak idején egyaránt. Én magam Sátoraljaújhelyt tudom felhozni példának, ahol (átfedések vannak a felsorolásban, tehát egy személy több tisztséget is viselhetett) hárman politizáltak, három gyógyszerész kötődött a sajtóhoz, lapkiadáshoz. Szintén három személy a banki szférában, négyen a turista egyesületekben, ketten az iskolaügyben is tevékenykedtek. Egy patikus pedig az evangélikus egyházhoz kötődő tevékenységet fejtett ki. De hárman voltak tagjai a Magyar Természettudományi Társaságnak, a helyi kulturális élethez, pedig csaknem mindannyian kötődtek (színházügy, irodalmi társaságok, etc.). Különböző előadások jegyeit lehetett a gyógyszerárakban megváltani, vagy éppen tanfolyamokra jelentkezni. Ez a korszak leáldozott.

Végül, a végére hagytam a könyv „elejét”. Nem lehet elsiklani azon tény mellett sem, hogy a kötet több mint 100 oldalt szentel annak is, hogy bemutassa a hazai gyógyszerésztörténetét a 18. századtól 1938-ig. (87–215. p.) Beleértve az első – ideiglenes – törést

az organikus fejlődésben, a Tanácsköztársaságot. (165–171. p.) Bár ez nem szerve-sen kötődik fő témájához, mégis két fontos megállapítást kell tegyünk. Az egyik, hogy ezen keresztül láthatóvá válik, mit is számoltak föl 1938 és 1950 között és az összképhez ez is hozzátartozik, így lesz teljességre törekvő igényű. Ezt az összegzésében maga is leírja, de el kell áruljam, még jócskán nem jutottam el odáig a könyvben, mikor én magam leírtam ezt a gondolatot, tehát egyet kell értsek vele. A másik pedig, hogy olyan átfogó összefoglalása a hazai patikatörténetnek a fejezet, hogy önmagában is alkalmas a téma megismertetésére, sőt akár egyetemistáknak vizsgára készülésre. Nem kell több száz oldalt és több kötetet átbújni, itt bő 100 oldalon minden fontos dolog benne van. Akit pedig egyes részek mélyebben érdekelnek, azok számára a bőséges forrásjegyzék (597–647. p.) útmutatást nyújt a további kutatáshoz, olvasáshoz.

Hogy egy pontatlanságra is felhívjam a figyelmet így a végén – bár a könyv értékéből nem von le –, de az első bécsi döntés ideje el van írva véletlenül. Nem 1938 márciusában, hanem november 2-án írták alá. (289. p.)

Zárógondolatként annyit tudok írni, hogy a monográfia kiváló példája annak, amit a gyógyszerészettörténeti kutatók hangsúlyoznak gyakorta. Az ilyen kutatások jóval többek egy foglalkozás történetének bemutatásától. Társadalomtörténeti, sajtótörténeti és persze politikátörténeti vonatkozásai egyetemlegesen hasznosak a korszak megismeréséhez. Példájukon keresztül a zsidóság sorsába, a területi revíziók örömittas fogadtatása utáni jogi-politikai szabályozások okozta nehézségekbe és a kommunizmus „mindent eltörölni” jellegű átalakítási vágyába egyaránt betekintést nyerhet az olvasó.

Godzsák Attila

Számunk szerzői

Csehy Zoltán (1973)
költő, műfordító, irodalomtörténész
(Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)
zoltan.csehy@uniba.sk

Godzsák Attila (1990)
történész-doktorjelölt (Károli Gáspár
Református Egyetem, Budapest,
Magyarország)
godzsakattila@gmail.com

Gyurgyík László (1954)
szociológus, demográfus (Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)
mercurius2@gmail.com

Hushegyi Gábor (1959)
esztéta (Pozsony, Szlovákia)
gaborh33@gmail.com

Keresztes Csaba (1976)
főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár
Országos Levéltára, Budapest, Magyarország)
keresztes.cs@freemail.hu

Korpás Árpád (1974)
idegenvezető, a Pozsonyi Kifli Polgári Társulás
alelnöke, doktorandusz (Selye János Egyetem,
Komárom, Szlovákia)
korpasarpad@outlook.com

Liszka József (1956)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet
Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)
liskajozsef@azet.sk

Simon Attila (1966)
történész (Fórum Kisebbségkutató Intézet,
Somorja; Selye János Egyetem, Komárom,
Szlovákia)
simon.attila@foruminst.sk

Tárnok Balázs (1990)
jogász, kutatásért felelős igazgató (John
Lukacs Intézet, Nemzeti Közsolgálati
Egyetem, Budapest, Magyarország)
Tarnok.Balazs@uni-nke.hu

Verebélyi Kincso (1945)
folklorista (Budapest, Magyarország)
verebelyi.kincso@gmail.com